



Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü  
Tarih Anabilim Dalı  
Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E MARDİN SANCAĞI'NDA  
ZİRAAT**

Bilal BİLGİÇ

Diyarbakır 2014



Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E MARDİN SANCAĞI'NDA  
ZİRAAT**

Bilal BİLGİÇ

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Hatip YILDIZ

Diyarbakır 2014

## TAAHHÜTNAME

### SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “**Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mardin Sancağı’nda Ziraat**” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin 2 (iki) yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezin tamamı her yerden erişime açılabilir.

19/08/2014

Bilal Bilgiç

## KABUL VE ONAY

Bilal Bilgiç tarafından hazırlanan ‘‘Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mardin Sancağı’nda Ziraat’’ adındaki çalışma, 19/08/2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

---

Doç. Dr. Sadettin BAŐTÜRK (Başkan)

---

Yrd. Doç. Dr. Hatip YILDIZ

---

Yrd. Doç. Dr. Halis ÖZER

Enstitü Müdürü

..../..../2014

## ÖNSÖZ

Tarım ve hayvancılık, tarih boyunca bütün devletlerde en önemli ekonomik faaliyetler arasında yer almıştır. Osmanlı Devleti'nin de tarım ve hayvancılık temel ekonomik faaliyetler olarak icra edilmiştir.

Bu çalışma; giriş ve iki bölüm ile sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş kısmında; Osmanlı'nın klasik döneminde tarımsal faaliyetlerin nasıl gerçekleştirildiğinden kısaca bahsedilmiştir. Klasik dönemde iktisadi yapının temelini timar sistemi oluştururken bu sistem zamanla bozulmuştur. Bunun aksine yeni bir sistem olan iltizam usulü uygulanmaya çalışılmış fakat bunda da başarılı olunamamıştır.

Birinci Bölümde; Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan dönemde Osmanlı'da ziraattan bahsedilmiştir. Bu dönem içerisinde; Arazi Kanunnamesi (1858) kabul edilmiş, tahıl ürünlerinin yanı sıra ticari tarım ürünlerinin üretimi artmış, demiryolları inşa edilmiş ve üretilen ürünler daha uzak noktalara taşınmış, modern tarım aletlerinin kullanılması teşvik edilmiş, ziraat okulları kurulmuş, tarımın finansmanı için sandıklar kurulmuş ve Ziraat Bankası açılmıştır.

İkinci Bölümde; Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan dönemde Mardin Sancağı'nda zirai faaliyetlerden bahsedilmiştir. Burada; Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan süreçte Mardin Sancağı'nda üretilen ürünler, üretim değerleri, zirai faaliyetleri etkileyen bir takım doğal etkenler incelenmiştir.

Sonuç kısmında ise; araştırmalar neticesinde tespit edilen, genelde Osmanlı Devleti'nin özelde ise Mardin Sancağı'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan dönemde zirai hayatında öne çıkan hususların değerlendirilmesi yapılmıştır.

Bu çalışmam süresince bana olan desteğinden dolayı tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Hatip YILDIZ'a teşekkür ediyorum.

Bilal Bilgiç

Diyarbakır 2014

## ÖZET

Dinamik yapısı ile ziraat, yeniliklere açık bir ekonomik faaliyettir. Osmanlı Devleti'nde pek çok yeniliklere kapı açan Tanzimat dönemi, ziraat alanında da pek çok yenilik getirmiştir. Bu çalışma kapsamında Osmanlı genelinden Mardin Sancağı özeline Tanzimat'ın ziraata olan etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tarih çalışmalarında temel kaynak olarak birincil kaynakların kullanılması esastır. Bu nedenle öncelikli olarak konu ile ilişkili resmi devlet kayıtları tetkik edilmiş ve Tanzimat Fermanı'nın ilanından Cumhuriyet'in ilan edilmesine kadar geçen dönemde Mardin Sancağı'ndaki zirai hayatın durumu elde edilen bulgular ile tahlil edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu dönem içerisindeki zirai durumunun bir özetini sunmak mikro düzeyde Mardin Sancağı'nın durumunu anlamak açısından son derece faydalı olacağı düşünülmüştür. Böylelikle yaşananlar daha açık bir şekilde anlaşılmış ve neden-sonuç ilişkisi daha net kurulmuş olacaktır.

Salnameler, istatistikler, Şer'îye Sicilleri ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde konu ile ilgili çeşitli kayıtlara ulaşılmıştır. Birinci elden kaynakların yanı sıra Mardin Sancağı tarihine ilişkin bilgilerin bulunduğu araştırma eserlerden de faydalanılmış ve burada bulunan bilgilerden, söz konusu bölgedeki zirai faaliyetlere ilişkin değerlendirmeler tespit edilmiştir. Tüm bu kaynaklardan faydalanarak Tanzimat'tan Cumhuriyet dönemine kadar olan süre içerisinde Mardin Sancağı'ndaki zirai faaliyetler tespit edilmeye çalışılmıştır.

### **Anahtar Sözcükler:**

Osmanlı Devleti, Diyarbekir Eyaleti, Mardin Sancağı, Tarım, Ziraat.

## **ABSTRACT**

One of the most important economic activity, agriculture was the main economic activity of Ottoman State. Agriculture has a dynamic structure so, it is always open to innovations. Tanzimat opened a big door for reforms in Ottoman State. Agriculture was also effected from these reforms. In this research we tried to find the Tanzimat reform's effect to Ottoman State and specifically to Sanjak of Mardin.

In historical researches, It is essential to use the primary sources. For that reason in this research we analyzed the agricultural data of the public records, the period from the declaration of Tanzimat edict to declaration of republic. First of all taking of photograph of the general conditions of the agriculture of the Ottoman State was important for understanding specifically the Sanjak of Mardin's condition. In this manner it will be clearly understood the situation.

We found many documents about the research from Salname's, Statistics, Şer'iyeye records and Ottoman public records. Beside the primary sources, we saw agricultural information of Mardin from the history books. By the help of all these documents, we tried to analyze the Sanjak of Mardin's agricultural conditions during this period.

### **Key Words:**

Ottoman Empire, Diyarbekir State, Sanjak of Mardin, Agriculture.



## İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT .....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
TABLO LİSTESİ .....	VI
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	1

### BİRİNCİ BÖLÜM

#### TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI'DA ZİRAAT

1.1.TANZİMAT FERMANI İLE ORTAYA ÇIKAN ZİRAİ GELİŞMELER.....	6
1.2. 1858 TARİHLİ ARAZİ KANUNNAMESİ VE TOPRAK REJİMİ.....	10
1.3.ÜRETİM ŞEKLİ.....	16
1.3.1.Tahıl Üretimi.....	17
1.3.2. Ticari Tarım.....	21
1.3.3. Meyve-Sebze Üretimi.....	25
1.4. ZİRAİ ARAÇLAR.....	27
1.5. DEMİRYOLLARININ TARIMSAL ÜRETİME ETKİLERİ .....	32
1.6. ZİRAİ FİNANSMAN .....	34
1.6.1 Ziraat Bankası.....	36
1.7. ZİRAİ EĞİTİM.....	38

1.7.1. Halkalı Ziraat Mektebi.....	39
1.7.2. Bursa Ziraat Mektebi .....	43
1.7.3. Örnek Tarlalar.....	45

## İKİNCİ BÖLÜM

### TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E MARDİN SANCAĞI'NDA ZİRAAT

2.1. SALNAMELER İŞİĞİNDA MARDİN SANCAĞI'NDA ZİRAAT.....	54
2.3. İSTATİSTİKLERLE MARDİN SANCAĞI'NDA ZİRAAT .....	75
2.4. MARDİN SANCAĞI'NIN ZİRAİ ÜRÜN DIŞ PAZARI .....	82
2.5. MARDİN SANCAĞI'NDAKİ VAKIF TARLA, BAĞ, BAHÇE VE DEĞİRMENLER.....	83
2.6. MARDİN SANCAĞI'NDAKİ SU NÖBETLERİ .....	87
2.7. MARDİN ERİĞİ (İCAS).....	90
2.8. MARDİN SANCAĞI'NA YERLEŞTİRİLEN ÇEÇEN MUHACİRLERE TOHUMLUK DAĞITIMI.....	91
2.9. MARDİN SANCAĞI'NIN ZİRAATINI ETKİLEYEN TABİİ, BEŞERİ OLAYLAR VE ÇEKİRGE İSTİLALARI.....	95
<b>SONUÇ.....</b>	<b>100</b>
<b>KAYNAKÇA .....</b>	<b>103</b>
<b>EKLER.....</b>	<b>109</b>

## TABLO LİSTESİ

	<b>Sayfa No.</b>
<b>Tablo 1:</b> Ürün Grubuna Ayrılan Ekili Toprakların Yüzde Oranları .....	19
<b>Tablo 2:</b> Seçilmiş Tarla Ürünlerinin Ekiliş Üretim ve Verimi 1909.....	24
<b>Tablo 3:</b> Meyve Üretim Miktarları.....	26
<b>Tablo 4:</b> 1873-1874 (H.1290) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri.....	53
<b>Tablo 5:</b> 1874-1875 (H.1291) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri .....	54
<b>Tablo 6:</b> 1875 (H. 1292) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri.....	56
<b>Tablo 7:</b> 1876 (H. 1293) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri.....	57
<b>Tablo 8:</b> 1877 (H. 1294) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri .....	58
<b>Tablo 9:</b> 1883-1884 (H. 1301) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri .....	61
<b>Tablo 10:</b> 1885 (H. 1302) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri .....	64
<b>Tablo 11:</b> 1890-1891 (H. 1308) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri.....	65
<b>Tablo 12:</b> 1901 ( H. 1319) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri .....	67
<b>Tablo 13:</b> 1903-1904 (H. 1321) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri .....	69
<b>Tablo 14:</b> 1905 ( H. 1323) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri .....	70
<b>Tablo 15:</b> 1909 yılı Mardin Sancağı Nüfus. Ekili Arazi ve Tarım İşletmelerinin Büyüklüğü .....	71

<b>Tablo 16:</b> 1909 Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri .....	72
<b>Tablo 17:</b> 1913 Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri .....	74
<b>Tablo 18:</b> 1914 Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri.....	76

## KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	Adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	Adı geçen makale
<i>A.O.R.T</i>	Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım
<i>BOA</i>	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
<i>bkz.</i>	Bakınız
<i>böl.</i>	Bölüm
<i>bs.</i>	Baskı, basım
<i>C.</i>	Cilt
<i>DÜ</i>	Dicle Üniversitesi
<i>Ed.</i>	Editör
<i>O.D.T.İ.</i>	Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri
<i>O.T.M.</i>	Osmanlı Tarımında Makineleşme
<i>O.T.M. ve TT</i>	Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım
<i>Nu.</i>	Numara
<i>s.</i>	Sayfa
<i>S.</i>	Sayı
<i>vr.</i>	Varak
<i>yy.</i>	Yüzyıl

## GİRİŞ

Üç kıta üzerinde uzanan Osmanlı Devleti, Akdeniz kıyılarında nemli, Balkanlar'da ve Tuna'da serin, Kuzey Afrika ve Arap Yarımadası'nda ise son derece kurak bir iklime sahip olmuştur. Bu durumda Osmanlı toprakları, tropik iklim kuşağından başlayarak geniş çölleri de içerisine alan bu kuşağı aştıktan sonra, subtropik bölgeye geçmiş ve ılıman kuşağın ortalarına kadar uzanmıştır. Dolayısıyla bu kadar geniş bir iklim çeşitliliğine sahip Osmanlı coğrafyasında yağmur ve ısı miktarı çeşitlilik göstermiş ve bu da Osmanlı köylüsünün tarım faaliyetlerini derinden etkilemiştir. Akdeniz kıyılarında Ocak ayında +5'lik sıcaklığın olması, burada zeytin ve zeytinyağı üretiminin gerçekleşmesinde etken rol oynarken Akdeniz'in alüvyonlu düzlükleri de susam üretimi için vazgeçilmez bir hayat sahası oluşturmuştur. Tarımsal faaliyetleri ve dolayısıyla zirai ürünlerin çeşitliliğini etkileyen, matematiksel konumdan kaynaklanan coğrafi faktörler olduğu gibi özel konumdan kaynaklanan faktörler de tarım ekonomisini şekillendiren bir role sahip olmuştur.<sup>1</sup>

Osmanlı Devleti'nin ekonomisinin temeli tarıma dayanmıştır. Üç kıtada geniş ve verimli topraklara sahip bu devletin ekonomisinde önemli yer tutan ziraat, güçlü devlet yapısı ve yönetim şekliyle halka refah sağlamış ve yüzyıllar boyu temel geçim kaynağı olarak uygulanmıştır. Tarım ve ziraat sisteminin çekirdeğini ise tımar sistemi oluşturmuştur. Tımar sistemi, devlet mülkiyeti altındaki toprakların, yine birer devlet memuru olan ve maaşlarını tımarlarının gelirinden bizzat alan sipahilerin gözetiminde kullanılan, kullanım hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesidir.<sup>2</sup> Tımar sistemi bir kurum olarak Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'den başlamak üzere ilk

---

<sup>1</sup> Durmuş Volkan Karaboğa, "Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nde Tarıma Etki Eden Faktörler ve Bu Faktörlerin Ortaya Çıkardığı Sonuçlar", **The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science**, Vol. 5, No. 6, Eylül 2012, s. 314.

<sup>2</sup> Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, Altıncı Baskı, Dergah Yay., İstanbul 2003, s. 197.

Osmanlı sultanlarından itibaren var olmuştur.<sup>3</sup> Tımar sistemi, benzerleri Osmanlı'dan önce de olan, toprağın işlenmesini ve askeri gücün sürekliliğini sağlayan bir sistemdi. Para ekonomisinin gelişmemiş olduğu dönemlerde, bu sistemle devlet vergi toplayıp, toplanan vergilerle asker istihdam etmek yerine askeri yükümlülükleri yerine getirecek kişilere yerleşik oldukları yerlerde araziler vererek hem bu kişileri tarımsal üretimin bir parçası kılmış hem de güçlü bir askeri yapı oluşturmuştur. Bu sistem sayesinde tımarlı sipahi denilen büyük bir ordu teşekkülü asırlar boyunca sağlanmıştır.<sup>4</sup> Devlet bu şekilde kurmuş olduğu sistem sayesinde büyük bir yükten kurtulmuş, hem zirai üretimin hem de düzenli bir ordunun sürekliliğini sağlamıştır. Osmanlı Devleti kendinden önceki devletler gibi tarımsal üretimin sürekliliğine büyük önem vermiştir. Zirai üretimin büyük çoğunluğunun gerçekleştirildiği tımar arazilerde toprağı terk edip ekip biçmekten vazgeçenlere tazminat ödetilmiştir.<sup>5</sup>

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde (1300-1600), disiplinli bir tarım politikası uygulanarak hem devletin hem de reayanın üretim kaynaklı bir gelir kaybına uğramasına izin verilmemiştir. XV. ve XVI. yüzyıllarda gücünden ve ihtişamından tartışılmaz surette söz ettiren Osmanlı Devleti'nde bu iktisadi faaliyet kolunun adeta bir devlet politikası haline gelmesi büyük bir anlam ifade etmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin, kurulduğu dönemden itibaren tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirileceği toprağın mülkiyet hakkını bizzat kendi kontrolünde bulundurması, zirai faaliyetlerin devlet gözetiminde yapılması sürecinin bir başlangıcı olmuştur.<sup>6</sup>

Osmanlı Devleti'nde tarımsal yapı, başlangıçtan XX. yüzyıla kadar ana hatlarıyla küçük arazi sahipliğine dayanmayı sürdürmüştür. Tarımsal yapı genelde çift hane sistemine ve küçük köylülüğe dayanmıştır.<sup>7</sup> Sistem benzerleri itibariyle daha önce Bizans ve eski İran imparatorluklarında da mevcut olup tarihsel bir devamlılığa sahip olmuştur. Sisteme göre bir çift öküze ve bununla işleyebileceği toprağa, yani çiftliğe, sahip olan köylü ailesi, temel tarımsal birimi oluşturmuştur ve çift resmi denilen arazi-

---

<sup>3</sup> Nicoara Beldiceanu, **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar**, Mehmet Ali Kılıçbay (Çev.) Birinci Baskı, Teori Yay., Ankara 1985, s. 19.

<sup>4</sup> Ömer Lütfi Barkan, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Birinci Baskı, Gözlem Yay., İstanbul 1980, s. 874.

<sup>5</sup> Barkan, **a.g.e.**, s. 881.

<sup>6</sup> Karaboğa, **a.g.e.**, s. 314.

<sup>7</sup> Şevket Pamuk, **Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yay., İstanbul 2005, s. 25.

kişi vergileri bileşimi bir vergiye tabi tutulmuştur. Çift resmi köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarının toplamından ibaret olmuştur. Osmanlı çift resmi, bir taraftan toprağa bağlı bir vergi, diğer taraftan şahsi bir vergi veya bir hane vergisi olarak görülmüştür.<sup>8</sup> Aile birimi ya da küçük köylülük devletin mali tabanını oluşturmuştur. Devlet bu grup aracılığıyla tarımsal ekonomiyi kontrol ve düzenleme imkânına sahip olmuştur. Bu nedenle devletin temel politikası bu üreticileri ve işledikleri arazileri büyük arazi sahiplerine karşı korumak yönünde olup XVIII. yüzyıldaki olumsuz gelişmelere rağmen genelde başarılı bir şekilde uygulanmıştır.<sup>9</sup>

Osmanlı'daki tarımsal faaliyetler, tımar sisteminin aktif durumda olduğu dönemlerde sistemli olarak devam etmesine rağmen, tımar sisteminin daha doğrusu toprak teşkilatının bozulmasına paralel olarak da çözülme sürecine girmiştir. Tımarlı sipahilerin bir sınıf olarak çökmesi Osmanlı Devleti'nin çöküşünün en önemli nedenlerden biri olarak zikredilmiştir.<sup>10</sup>

Klasik Osmanlı dönemindeki aktif tarımsal faaliyetlerin daha sonraki dönemlerde devam etmesini ve gelişmesini engelleyen nedenler arasında ayrıca tarımla uğraşan köylünün toprağın mülkiyetine sahip olmaması, köylünün can ve mal güvenliğinin yeterince sağlanamaması, çiftçinin toprak sistemindeki çözülüşle paralel olarak ve Celali isyanlarının beraberinde getirdiği ortamın da etkisiyle yerel güçler ve vergi tahsildarlarının zulmüne maruz kalması, ulaşım imkânlarının yetersizliği, sıklıkla karşı karşıya kalınan kuraklıklar, vergi yükünün önemli ölçüde çiftçinin üzerinde olması, tarımın ticarileşememesi gibi faktörler sayılabilir.<sup>11</sup>

Bütün bu sebeplerden dolayı XVII. ve XVIII. yüzyıllardan itibaren Osmanlı klasik ziraat sisteminde iltizam sistemi gibi farklı uygulamalar hayata geçirilmiştir. İltizam sisteminde, belirli bir bölgenin vergi gelirlerinin kimin tarafından toplanacağı, yapılan açık artırma ile belirlenmiştir. İhaleyi kazanan kişi, ihale konusu olan bölgenin

---

<sup>8</sup> Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, C. 23., S. 92. 1959, s.37.

<sup>9</sup> Mehmet Murat Baskıcı, **1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Turhan Kitapevi, Ankara 2005, s. 124.

<sup>10</sup> Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Metin Kıratlı (Çev.) Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2007, s. 91.

<sup>11</sup> Karaboğa, **a.g.e.**, s. 314.



aşarını toplama hakkı kazanmıştır. Böylelikle aynı olarak toplanan vergi, hazineye parasal olarak girmiştir. Fakat uygulamaya konulan bu sistem bazı problemleri beraberinde getirmiştir. Öşür toplama hakkını açık artırma ile satın alan mültezim kaçınılmaz olarak köylüden toplayabildiği kadar çok ürün toplama mantığıyla hareket etmiş ve halkı sefaletle mahkûm eden bir soygun mekanizması oluşmuştur. Temel problemi teşkil eden bu sorun nedeniyle iltizam sistemi sağlıklı bir şekilde uygulanamamıştır.<sup>12</sup>

Tanzimat Fermanı'nda iltizamın zararlarından bahsedilerek kaldırılması sağlanmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra ise ziraat alanında Avrupa tarzında yeni değişiklikler yapılmıştır. Tanzimat yönetimi, ziraî gelişmeyi çok yönlü sosyal ve ekonomik kalkınma programının bir parçası olarak görmüştür. Bu yüzden idareciler, tarımsal gelişmeyi engelleyen sebeplerin ortaya çıkarılmasını istemişler ve oluşturdukları meclislerle sorunları yerinde tespit etmeye çalışmışlardır. Ürünlerin kolayca pazara ulaştırılması için yolların yapılmasına, nehirlerin ulaşımına açılmasına, üreticiye kredi verilmesine, vergi yükünün hafifletilmesine, ticarî değeri yüksek ürünlerinin üretimine yönelik vergi muafiyetleri sağlanmasına, ziraî metotların geliştirilmesi için yurtdışından getirilecek araç ve gereçlere vergi muafiyeti getirilmesine çalışılmıştır.<sup>13</sup>

---

<sup>12</sup> Nevzat Evrim Önal, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarımsal Dönüşüm (1858-1918)", **Anadolu International Conference in Economics**, Eskişehir, 17-19 Haziran 2009, s. 6.

<sup>13</sup> Ertan Gökmen, "19. Yüzyıl Ortalarında Alaşehir'de Tarım ve Hayvancılık", **Akademik Bakış Dergisi**, C. Nu. 3, S. Nu. 6, Yaz 2010, s. 215.

## BİRİNCİ BÖLÜM

### TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI'DA ZİRAAT

Tarih araştırmaları genelde siyasi olaylar, devletler arasındaki ilişkiler, savaşlar, barışlar ve anlaşmalar gibi meseleleri esas alır. şüphesiz siyasi olaylar, halkların gündelik yaşamlarını derinden etkileyen unsurlar olmuştur. Reform hareketleri de kimi zaman tüm yaşam biçimini baştan aşağı değiştirmiş, halkın tüm katmanlarına sirayet etmiştir. Osmanlı Devleti tarihi de buna benzer örneklere sahiptir. Tanzimat Dönemi'ni başlatan Tanzimat Fermanı'nın ilanı ve sonrasındaki gelişmeler buna örnek gösterilebilir. Tanzimat Fermanı gibi önemli bir siyasi ferman ile birlikte Osmanlı Devleti'nde birçok değişiklik gözlenmiş ve bu değişiklikler çeşitli alanlarda halka sirayet etmiştir. Tanzimat'ın etkilerinin görüldüğü alanlardan biri de ziraat olmuştur.<sup>14</sup>

Modern ziraat tekniklerinin uygulanması, üretimde verimlilik ve zirai kazanç artışının sağlanması her zaman önemli olan ve üzerine politikalar üretilen bir gündem maddesi olmuştur. Tanzimat Dönemi gibi modernliğin, yenilikçiliğin temel politika olduğu önemli bir dönem içerisinde zirai hayatın ele alınmamış olması düşünülemez. Bu dönemde ziraat alanında göze çarpan ilk yenilik yapılan bir takım yasal değişiklikler olmuştur. Tanzimat Dönemi Osmanlı Devleti'nin kanunlaşma dönemidir. Bu dönemde yazılmış olan 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi de bu kanunlaştırma faaliyetleri içerisinde pek önemli bir yer edinmiştir. Bu kanunname ile mülkiyet hakkı ve miri diye tabir edilen devletin hüküm ve tasarrufu altındaki toprakların hukuki rejimi kanunlaştırılmış ve bir sisteme oturtulmaya çalışılmıştır.<sup>15</sup>

---

<sup>14</sup> Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Birinci Baskı, Gözlem Yay., İstanbul 1980, s. 293.

<sup>15</sup> Barkan, **a.g.e.**, s. 293.

XIX. yüzyıl Anadolu tarımı, birbiri ile ilişkili olan ve bazıları bugün bile geçerliliğini koruyan bir dizi faktör tarafından belirlenmiştir. Örneğin, yağmurlar düzensiz ve yetersiz yağmış ama bu durum Anadolu topraklarında Orta Anadolu'nun dışındaki bölgeler için, Ortadoğu'nun diğer alanlarından daha az problem yaratmıştır. Ek olarak bazı bölgelerde güvenlik sorunu, uygun olmayan kiracılık yöntemleri ve çiftçiler üzerinde ezici vergi baskısı var olmuştur. Bu koşullar, toprağı ve ürünü geliştirmek yönündeki teşviki yok etmiştir. Organize olmuş bir tarımsal kredi piyasasının yokluğu çiftçiyi tefecilerin eline itmiştir. Taşımacılıktaki yetersizlik temel bir sorun olmuştur. Tarımsal teknoloji yıllarca değişmeden kalmıştı. 1952 gibi günümüze yakın bir tarihte bile çiftliklerin yalnızca %29'unda demir saban kullanılmıştır. Diğerleri ise demir uçla birlikte tahta saban kullanmaya devam etmişlerdir. Ekim alanları hacimce küçüktür ve hem ürünler hem de stoklar, kuraklığın, böcek istilasının ve tarımsal hastalıkların merhametine kalmaya devam etmiştir. Ekonominin içindeki bütün sektörler içinde en az değişikliğe uğrayan sektör ziraat gibi görünmesine rağmen yine de dikkat çeken bazı değişiklikler olmuştur. Ekim-dikim işinin ve para getiren ürünlerin yaygınlaşması, pazarlanan ürün miktarının artması ve sermaye ilişkilerinin daha fazla gelişmesi bunlardan bazılarıdır.<sup>16</sup>

### 1.1.TANZİMAT FERMANI İLE ORTAYA ÇIKAN ZİRAİ GELİŞMELER

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'nda pek çok hususun yanı sıra zirai hayatı ilgilendiren bir takım hususlara da yer verilmiştir. *“İş bu kavânîn-i muktezziyenin mevâdd-ı esâsiyyesi dahi emniyet-i can ve mahfûziyet-i arz ve namus ve mal ve tayîn-i vergi ve asâkir-i muktezziyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmı kazıyyelerinden ibaret olup şöyle ki, dünyada can arz u nâmûsundan e'azz bir şey olmadığından bir âdem anları tehlikede gördükçe hilkat-i zâtiyye ve cibillet-i fitriyyesinde hiyânete meyl olmasa bile muhâfaza-i cân ve nâmûsîcün elbetde ba'zı sûretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzır olageldiği müsellemler olduğu misillü bil'akis cân ve nâmûsundan emîn olduğu hâlde dahi sıdk u istikâmetden ayrılmayacağı ve işi ve gücü*

---

<sup>16</sup> A. Mesut Küçükcalay, “ Osmanlı Zirai Sektörünün Ticarileşebilme İmkânı Üzerine Bir Deneme: 1844-1845 Alpu Köyü Örneği”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. Nu. 20, 2006, s. 247.

*hemân devlet ve milletine hüsn-i hizmetden ibâret olacağı dahi bedîhî ve zâhirdir* ”<sup>17</sup>  
Can ve mal güvenliği devletin güvencesine alınarak her kesin kendi işinde hakkıyla çalışarak ülkenin kalkınmasına katkıda bulunacağı, bu huzur ortamında halkın devlet ve milletine sağdık kalacağı ve vatan sevgisinin artacağından bahsedilmiştir. Her ne kadar bu husus doğrudan ziraattan bahsetmese bile zirai faaliyet gerçekleştirebilmenin temelinde güvenlik var olmuştur. Ziraatın kırsalda yapılan bir faaliyet olması dolayısıyla güven ortamı, üretimi tetikleyecek önemli bir unsurdur. Diğer bir hususta ise “*âlât-ı tahrîbiyyeden olup hiç bir vakitte semere-i nâfi‘ası görülemeyen iltizâmât usûl-i muzırrası el-yevm cârî olarak bu ise bir memleketin mesâlih-i siyâsiyye ve umûr-ı mâliyyesini bir âdemin yed-i ihtiyârına ve belki pençe-i cebr u kahrına teslîm demek olarak ol dahi eğer zâten bir eyüce âdem değil ise hemân kendü çıkarına bakıp cemî‘ harekât u sekenâtı gadr u zulmden ibâret olmasıyla ba‘de-zîn ahâlî-i memâlikden her ferdin emlâk ve kudretine göre bir virgü-yi münâsib ta‘yîn olunarak kimseden ziyâde şey alınamaması ve Devlet-i Aliyyemizin berren ve bahren mesârif-i askeriyye ve sâ‘iresi dahi kavânîn-i icâbiyye ile tahdîd u tebyîn olunup ana göre icrâ olunması lâzımedendir* ”<sup>18</sup> ifadesiyle iltizam usulünün zararlarından bahsedilerek kaldırılması için yol açılmış ve iltizam usulü kaldırılmıştır. Fakat daha sonra tekrar uygulanmaya başlanmıştır.<sup>19</sup>

Tanzimat Dönemi’nde öncelikle zirai gelişme politikalarını oluşturacak ve uygulayacak bir zirai bürokrasi kurulmuştur. Giderek artan bu kadroların uyguladığı zirai gelişme politikasının temel hedefleri üretimin arttırılması ve çeşitlendirilmesi, dış talebe yönelik zirai ürün üretiminin teşvik edilerek dış ticaret dengesinin sağlanması, ithal ürünlerin yerine yerli ürünlerin kullanılmasını sağlamak amacıyla kurulan yerli sanayi tesislerinin ihtiyaç duyduğu hammaddelerin yurt içi üretimle karşılanması ve zirai üretim araç gereçlerinin ve metotlarının modernleştirilmesi olmuştur. Bu hedeflere uygun olarak ekonomik gelişmeyi engelleyen problemlerin tespit edilerek çözümünü amaçlayan çalışmalar yapılmış, çeşitli teşvik edici ve düzenleyici politika tedbirleri

---

<sup>17</sup> Tanzimat Fermanı, BOA. MFB. 48. (Bkz. Orjinal metin Ek. 1.)

<sup>18</sup> Tanzimat Fermanı, BOA. MFB. 48. (Bkz. Orjinal metin Ek. 1.)

<sup>19</sup> Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, Birinci Baskı, Devlet Basım Evi, İstanbul 1928, s. 79.

uygulamaya konmuş ve zirai eğitim yoluyla tarım metotlarının modernleşmesine gayret gösterilmiştir.<sup>20</sup>

Tanzimat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre önce 1838 yılında kurulan Ziraat ve Sanayi Meclisi<sup>21</sup>, çok geçmeden Meclis-i Umur u Nafia olarak değiştirilmiştir. Aradan birkaç ay geçtikten sonra tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar yapmak üzere müstakil bir Ticaret Nezareti'nin kurulması üzerine bu nezarete bağlanmıştır. Tanzimat Dönemi'nde ise 1843 yılında Maliye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan, fakat daha sonra Ticaret Nezareti'ne bağlanan Ziraat Meclisi oluşturulmuştur. Bu meclisin temel görevi zirai üretimin artırılması, dış ticaret dengesinin sağlanması, halkın gelir ve refah seviyesinin yükseltilmesi konularında inceleme ve araştırma yaparak önerilerde bulunmak olmuştur. Ziraat Meclisi'nin tarımla ilgili önemli bir kararı taşra ile ilişkilerini güçlendirmek üzere temel görevleri buldukları bölgelerde ekonomik gelişme ile ilgili olarak yapılabilecek çalışmalar hakkında tekliflerin Ziraat Meclisi'ne iletilmesi olan ziraat müdürlerinin tayinini önermesidir. Bu teklifin kabulü üzerine Anadolu ve Rumeli'de çoğunluğu bölgenin vücut ve hanedanı arasından mahalli meclisler kanalıyla seçilen ziraat müdürleri meclisin de onayıyla görevlerine başlamışlardır.<sup>22</sup> Ziraat Meclisi uygulamasını 1863 yılında Meclis-i Meabir içinde kurulan Ziraat Fırkası takip etmiştir.<sup>23</sup>

Şubat 1893 yılında Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'nin kurulmasıyla beraber tarımsal bürokrasi yarım yüz yıllık bir gelişme ve büyümeden sonra nihai yapısına

---

<sup>20</sup> Tefvik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, Birinci Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 45.

<sup>21</sup> Bu meclisin kuruluş gayesi dönemin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de "*Devlet-i 'Aliyye'nin vesâil-i tabi'yye ve arziye ve hirefiye mesâilinin tedkikve münazarasına ve 'ale'l-husûs felâhât ve zira'atin ve emr-i ticâretin ve envâ-ı sanayi' ve hirefin tervic-i mütâia 'asına ve muvâzene-i esbâb-ı lâzimenin müzâkeresine hasr-ı efkâr-ı dakîke ve idâre-i pergâr-ı mülâhazât-ı fâike ile mesâil-i mezkûrenin tahkik ve istikmâli zımnında haricen ve dâhilen hazz-ı erbâb-ı tefennün ve ma'lumât ile muhabere ve istifâdeye mezun...*" olduğu şeklinde açıklanmaktadır. Bu meclis dışında diğer meclislerin ve nezaretlerin kuruluşları ve yapısı hakkında detaylı bilgi için bkz. Coşkun Çakır, "Tanzimat Dönemi'nde Ticaret Alanında Yapılan Kurumsal Düzenlemeler: Meclisler", **Sosyal, Siyaset Konferansları Dergisi**, S. 43-44, 2000, s. 364.

<sup>22</sup> Güran, **a.g.e.**, s. 46.

<sup>23</sup> Özkan Keskin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. Nu. 28, 2010, s. 83.

kavuşmuştur. Katolik bir Süryani olan Selim Melhame nazır olarak atanmış ve II. Abdülhamid dönemi boyunca bu makamda kalmıştır.<sup>24</sup>

Bu dönem içerisinde zirai bürokrasi bir yandan sürekli değişirken, ziraatın gelişmesi adına pek çok önlemler alınmıştır. Devlet, Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra miri arazinin tapu ile ağalara satılmasını engellemeye çalışmıştır. Bu satışların geçerli olabilmesi için padişahın özel emri gerekli kılınmıştır. Fakat buna rağmen toprak ağaları mülklerini genişletebilmişlerdir. Tanzimat reformları bütün Osmanlı'da eski düzenin değişeceğini vaat etmiştir.<sup>25</sup>

Tarımsal üretimi teşvik amacıyla bu dönemde getirilen önemli bir tedbir tarımsal ürün ticaretinin serbestleşmesi olmuştur. Tanzimat döneminde geleneksel ekonomideki devlet tekelleri ve devlet mubayaaları<sup>26</sup> büyük ölçüde tasfiye edilmiştir. Piyasaya dönük tarımsal ürünlere öşür muafiyeti getirilmiştir. Pamuk, dut ve zeytin üreticilerine çeşitli öşür kolaylıkları ve diğer bazı avantajlar sağlanmıştır.<sup>27</sup>

Anadolu'da tarım XIX. yüzyılda hızla ticarileşmiştir. Yalnız tarımsal üretimde genel bir artış değil, pazar için üretilen ticari ürünlerde de önemli bir artış yaşanmıştır. İpek üretimini ve tütün ekimini daha kaliteli kılma ve yaygınlaştırma yönünde bilinçli bir çaba var olmuştur. Aynı durum incir, kuru üzüm, zeytin ve tahıllar için de geçerli olmuştur.<sup>28</sup>

---

<sup>24</sup> Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan (Çev.) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 84.

<sup>25</sup> Halil İncelik, "Çiftliklerin Doğuşu, Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Ed.), **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** (s.15-35) , Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 30.

<sup>26</sup> Mubayaa usulü askeri kaygılarla ortaya çıkan ancak 18. Yüzyıl sonlarından itibaren İstanbul'un iâşesinin sağlanmasında kullanılan bir yöntemdi. Bu sisteme göre Zahirî Nezâreti (Bkz. Zahirî Nezâreti hakkında, Gürân, **a.g.e.**, s. 48.) aracılığıyla devlet tarımsal ürünleri her bölgeden belirlenen miktarlarda satın alıp, İstanbul'un askeri ve sivil ihtiyaçlarına tahsis etmiştir.

<sup>27</sup> Baskıcı, **a.g.e.**, s. 127.

<sup>28</sup> Tosun Arıcanlı, "19. Yüzyılda Anadolu'da mülkiyet, toprak ve emek", Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Ed.), **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (s. 135-145), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 136.

Bu dönemde sağlanan başka bir avantaj ise lüzum üzerine bazı yerlerde halka tohumluk zahire verilmesi ve bu tohumlukların bedelinin hasat vaktinde halktan alınması olmuştur.<sup>29</sup>

## 1.2. 1858 TARİHLİ ARAZİ KANUNNAMESİ VE TOPRAK REJİMİ

Eski kanunnameler değişik tarihlerde verilmiş hüküm ve ferman suretlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu kanunnamelerin getirmiş olduğu hükümler devletin tüm kesimlerinde uygulanabilir olmaktan uzaktır. Çünkü belli bir memlekette belli bir konu ile ilgili verilmiş hükümlerdi. Bu nedenle hukuk adamları olan memur ve kadılar kendilerinin kıyas kabul edebilecekleri hükümleri birer örnek olarak almışlar ve bunlara göre karar vermişlerdir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin hukuk sisteminin İngilizlerin Common Law sisteminde olduğu gibi içtihadı dayalı eski mahkeme kararlarının incelenmesi ve bunlara göre karar verilen bir sistem olduğunu göstermiştir. Fakat zamanla özellikle de Tanzimat Fermanı'ndan sonra daha genel hükümler içeren kanunlar oluşturulmuştur. Bunlardan biri de 1858 (H. 1274) tarihli Arazi Kanunnamesi'dir.<sup>30</sup>

21 Nisan 1858 (7 Ramazan H. 1274) tarihinde kabul edilen bu kanun, bir mukaddime, üç bab ve 132 madde ile bir hatimeden ibarettir.<sup>31</sup> Arazi Kanunnamesi birinci maddesinde; “*Memâlik-i devlet-i âliyede olan arazi beş kısımdır: Kısım-ı evvel arazi-i memlûke, yani berveçh-i mülkiyet tasarruf olunan yerlerdir. Kısım-ı sani arazi-i emiriyedir. Kısım-ı salis arazi-i mevkûfedir. Kısım-ı rabi arazi-i metrûkedir. Kısım-ı hamis arazi-i mev'attır.*”<sup>32</sup> ifadesi yer almaktadır. Bu ifadeden açıkça anlaşıldığı üzere araziler tâbi oldukları hukukî rejime göre 5 kısma ayrılmıştır.

Arazi Kanunnamesi'nin ikinci maddesinde beş kısma ayrılmış olan ilk arazi türü olan mülk araziden bahsedilmiştir.<sup>33</sup> Mülk arazi yani araziyi kullananın mülkü olan

---

<sup>29</sup> Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, **a.g.e.**, s. 80.

<sup>30</sup> Barkan, **a.g.e.**, s. 334.

<sup>31</sup> Halil Cin, “Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin Türk Medeni Kanunu Karşısındaki Durumu”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. Nu. 1, S. Nu. 22, 1966, s. 749.

<sup>32</sup> **Kanunname-i Arazi**, Takvimhane-i Âmire Matbaası, 1858 (H. 1274), s. 2.

<sup>33</sup> Arazi-i memlûke dört nev'idir. Nev'i evvel kura ve kasabat derûnlarında bulunan arsalar ve kenarlarında bulunup da tetümme-i sükna itibar olunan nihayet nısıf dönüm miktarı yerlerdir. Nev'i sâni

mutlak tasarruf yetkisini ihtiva eden topraklardır. Arazi Kanunnamesi bu toprakları da dörde ayırmıştır. Birincisi; öşürlü arazi: Yukarda bahsetmiş olduğumuz topraklardır. İkincisi; haraçlı arazi: Harplerde fethedilen ve mülkiyet hakları, aynî bir vergi karşılığında, eski zilyetlerine bırakılan topraklardır. Bu topraklar da bugün anladığımız manada, kişisel mülkiyet rejimine tabidir. Fetih olunan topraklardan bir kısmının sadece zilyetliği, eski maliklerine bırakmıştır. Kuru mülkiyeti devlete mal edilmiş ve bu nevi topraklar miri olmuştur. Üçüncüsü; köy ve kasaba dâhilinde olan arsalarla, ikamet amaçlı konutları ve bu konutların tamamlayıcısı mahiyetinde olup, yarım dönümü geçmeyen topraklardır. Dördüncüsü; miri araziden ifraz edilip, temlik-i sahih ile fertlere verilen topraklardır. Temlik-i sahih, bu günkü satış akdidir.<sup>34</sup>

İkinci arazi türü olan miri arazi, Arazi Kanunnamesi'nin üçüncü maddesinde ifade edilmiştir.<sup>35</sup> Miri arazi, çıplak mülkiyeti Devlet'e ait olmak üzere, tasarrufu kişilere; ihale olunan arazidir. Tarla, çayır, yaylak, kışlak, koru gibi yerler miri araziden sayılmıştır.<sup>36</sup>

Üçüncüsü; vakıf arazidir. Vakıf arazi Arazi Kanunnamesi'nin dördüncü maddesinde açıklanmıştır.<sup>37</sup> Bu arazi, iki kısma ayrılır. İlki belli bir gayeye tahsis

---

arazi-i miriyeden bilifraz mesağ-ı şer'îye binaen evna-ı vücuh u mülkiyeti ile tasarruf olunmak üzere temlik-i sahih ile temlik olunmuş olan arazidir. Nev'i salis arazi-i öşriye ve nev'i rabi arazi-i haraciye ki mesela hîni fetihde ganimine tevzi ve temlik olunan yerlere arazi-i öşriye ve gayri müslim olan asıl yerlileri yetlerinde takrir ve ipka kılınan yerlere arazi-i haraciye denilir. Kannunname-i Arazi, **a.g.e.**, s. 2-3.

<sup>34</sup> Cin, **a.g.e.**, s. 749.

<sup>35</sup> Arazi-i miriye rakabesi cânib-i beytülmale ait olarak ihale ve tefviz tarafı devlet-i aliyyeden icra oluna gelen tarla ve çayır ve yaylak ve kışlak ve korular ve emsali yerler ki mukaddeme ferağ ve mahlulat vuku'unda sahib-i arz itibar olunan timar ve zeamet ashabının ve bir aralık mültezim ve muhassaların izin ve tefviziyle tasarruf olunur iken muahharan bunların ilgası hasebiyle elhaletü hazini tarafı devlet-i aliyyeden bu hususa memur olan zatın izin ve tefviziyle tasarruf olunup mutasarrıfları yetlerine bâlâsı turalı tapu senetleri verilir. Kannunname-i Arazi, **a.g.e.**, s. 3.

<sup>36</sup> Cin, **a.g.e.**, s. 751.

<sup>37</sup> Arazi-i mevkûfe iki kısımdır. Kısım-ı evvel sahihan arazi-i memlûkeden iken şer'î şerife tevfiikan vakf olunmuş olan arazidir ki bu makûle arazi-i mevkûfenin rakabesi ve bilcümle hukuku tasarrufiyesi canib-i vakfa ait olarak bunlarda muamelat-ı kanuniye cereyan etmeyip ancak şartı vakıf her ne ise ol veçhile amel olunmak lazım geldiği cihetle arazi-i mevkûfenin bu kısmından işbu kanunnamede bahs olunmayacaktır.

Kısmı sani arazi-i miriyeden bil faraz selatin-i uzam hazeratının veyahut bizzat izni sultanî ile aharlarının vakf eylemiş olduğu arazidir ki bu misillü arazinin vakfiyeti yalnız arazi-i miriyeden bir kıt'a-i müfrizenin aşar ve rûsumatı misillü menafi-i miriyesi tarafı saltanatı seniyyeden bir cihete tahsis demek olduğundan bu makule arazi-i mevkûfe evkaf-i sahiheden değildir. Memalik-i mahrusada kain arazi-i mevkûfenin ekserisi bu kabildendir ve böyle tahsisat kabilinden olan arazi-i mevkûfenin arazi-i miriye-i sırfa gibi rakabesi beytülmale ait olmasıyla bunlar hakkında bundan sonra zikir ve tafsil olunacak muamelat-ı kanuniye tamamıyla cari olur. Fakat resmi ferağ ve intikal ve bedeli mahlûlat arazi-i miriye-i



edilmiş olan ve mülk topraklardan meydana gelen sahih vakıflar, ikincisi miri topraklardan belli bir kısmın tasarruf hakkının yahut sadece gelirinin ve yahut da her ikisinin, padişahın izni ile belli bir gayeye tahsisinden meydana gelen gayri sahih vakıflardır. Birinci kategori hakkında, Arazi Kanunnamesi hükümleri tatbik olunmaz; bunlar Fıkıh hükümlerine tâbidir. Bu çeşit vakıfların idaresi, her türlü hukuki muameleleri, vakfın şartlarına göre, vakfın mütevellisi tarafından icra edilir. İkinci çeşit vakıflar hakkında ise Arazi Kanunnamesi hükümleri uygulanmıştır.<sup>38</sup>

Dördüncüsü; metruk arazi: Arazi Kanunnamesi'nin beşinci maddesinde açıklanmıştır.<sup>39</sup> Ziraat arazisi olmayan ve devlet tarafından, umumun yahut bir köy veya kasabanın istifadesine terk edilen topraklardır. Bu topraklara mahmi topraklar da denmiştir. Zira bu topraklara şahıslar tarafından vaki olan tecavüzler, amme menfaati mülâhazası ile devletçe bertaraf edilmiştir. Bunların da iki çeşidi vardır. İlki bir veya birkaç köy veya kasabanın istifadesine terkedilmiş olan topraklardır. Meselâ, köy yahut kasaba ahalisinin istifade ettiği meralar bu türdendir. İkincisi umumun istifadesine terkedilmiş olan yerler: yollar, pazar, panayır gibi yerler bu cümledendir.<sup>40</sup>

Beşincisi; ölü arazi: Arazi Kanunnamesi'nin altıncı maddesinde açıklanmıştır.<sup>41</sup> maliki veya zilyedi mevcut olmayan ve ahaliye terk ve tahsis edilmemiş olan, ziraata elverişsiz, boş, küçük otların ve çalılıkların bittiği yerlerdir. Bu yerler köy yahut

---

sırfada canib-i miriye ait olduğu gibi bu makûle arazi-i mevkûfede dahi vakfi tarafına ait olur. Zirde bahis ve beyan olunacak arazi-i miriye ahkamı bu makûle arazi-i mevkûfede dahi cari olacağından iş bu kanunnamede her ne zaman arazi-i mevkûfe tabiri irat olunursa işte böyle tahsisat kabilinden olan arazi-i mevkûfe murat olunur. Fakat bu makûle arazi-i mevkûfenin birnevi dahi vardır ki rakabesi beytülmale ait olduğu gibi aşar ve rüsumat-ı canibi miriye ait olduğu halde yalnız hukuk u tasarrufiyesi veyahut rakabesi beytülmale ait olarak aşar ve rüsumatiyle beraber hukuk u tasarrufiyesi bir cihete tahsis kılınmıştır. Bu nev'i arazi-i mevkûfede ferağ ve intikal misil ü ahkam ve muamelat-ı kanuniye cari olmayıp ancak tarafı vakıftan gerek bizzat ve gerek ala tarikul icar ziraat ve tasarruf ettirilerek menfai-i hasılası vakfın meşru'tun lehine sarf olunur. Kannunname-i Arazi, **a.g.e.**, s. 3-4.

<sup>38</sup> Cin, **a.g.e.**, s. 749.

<sup>39</sup> Arazi-i metruk iki kısımdır. Biri umum nâs için terk olunmuş olan yerlerdir ki târikim bu kabildendir. Diğeri bir karîye ve kasaba veya kûra ve kasabat-ı müteaddidenin umum ahalisine terk ve tahsis olunan yerlerdir ki ahali-i kûra ve kasabata tahsis kılınmış olan meralar bu kabildendir. Kannunname-i Arazi, **a.g.e.**, s. 4-5.

<sup>40</sup> Cin, **a.g.e.**, s. 750.

<sup>41</sup> Arazi-i mevat bir kimsenin tasarrufunda olmadığı ve ahaliye terk ve tahsis kılınmadığı halde cehir'ul savt olan kimsenin aksay-ı ûmrandan sayhası istima olunmıyacak derecelerde kûra ve kasabattan bâit bulunan yani aksay-ı ûmrana tahminen bir buçuk milyani yarım saat miktarı mesafe budiyeti olan hali mahallerdir. Kannunname-i Arazi, **a.g.e.**, s. 4.

kasabadan bir buçuk mil uzakta olan topraklardır. Mevat arazi de, Arazi Kanunnamesi'nin 3. babında metruk arazi ile bir arada tanzim edilmiştir.<sup>42</sup>

Arazi Kanunnamesi, toprak sistemiyle ilgili ilk kapsamlı düzenlemedir. Özünde, tımar sahiplerinin nüfuzlarının kırılmasını ve merkezi bürokrasinin güçlenmesini öngören düzenleme, beraberinde toprakları sınıflandırmış, ilk kez özel mülkiyet hakkını hukuksallaştırmış ve fiilen özel mülkiyete dönüşmüş miri toprakların durumunu yasal hale getirmiştir. Arazi Kanunnamesi'ne kadar toprak mülkiyetinde bir anarşi söz konusudur. Bu anarşinin en temel sebebi toprak hukukunun tek olmaması ve uygulanmakta olan şer'i ve örfi hukukun başta mülkiyet olmak üzere pek çok başlıkta birbirleriyle çelişen hükümlere sahip olmasıdır. Arazi Kanunnamesi'nin hazırlanma amacı yeni bir toprak hukuku devrinin kanununu yapmaktı ve bu kanun, Kanuni Sultan Süleyman döneminden bu yana arazi hukuku konusunda yürütülmüş bütün yasama faaliyetinin ortaya çıkarttığı çelişkiler yumağını ortadan kaldırmak gibi önemli bir işleve sahip olmuştur.<sup>43</sup>

Arazi Kanunnamesi'nde yer alan maddelerin büyük çoğunlu devlet arazisi olan miri arazi hakkındadır. Mülk topraklar ve devletin mülkiyet hakkı uygulamadığı vakıf toprakları hariç Anadolu'da yer alan tüm arazilerin yasal sahibi devlettir.<sup>44</sup> Yeni Arazi Kanunnamesi'nin miri arazi üzerinde çalışan köylüye temin ettiği tasarruf, tam bir mülkiyet hukukuna yaklaşmış durumdadır. Bu kanunname ile köylü toprağı üzerinde istediğı şekilde ziraat yapabilmiştir. İstedığı her türlü mahsulü yani buğday, arpa, pirinç vs. ekip biçebilmiş, kiraya verebilmiştir. Fakat dikkat edilecek olursa bu tasarruf hakkı tam ve mutlak bir tasarruf hakkı değildir. Çünkü miri topraklara memur izni olmadan gelişigüzel kiremit, tuğla gibi şeylerle imar edilememiştir. Tarla ciddi bir mazeret olmadıkça birbirini müteakip üç yıl boş bırakılamamıştır. Ölü gömülememiştir. Memurun izni olmadıkça bağ ve bahçe kurulamamıştır. Çayır sökülüp tarla haline getirilememiştir. Ömer Lütfi Barkan, özellikle tasarrufla ilgili bu maddeler

---

<sup>42</sup> Cin, a.g.e., s. 750.

<sup>43</sup> Önal, a.g.e., s. 8.

<sup>44</sup> Quataert, a.g.e., s. 58.

hakkında, toprağın vergi verme kabiliyetini azaltmasına neden olacağı düşüncesiyle bu hükümlerin konulmuş olmasından bahsetmiştir.<sup>45</sup>

Bir toprak üç yıl sürülmeden kalırsa verilen tapu elinde bulundurandan geri alınmıştır. Bunun yanı sıra yasa dışı dikilmiş ağaç ve bağ kütükleri fark edildikleri zaman olgunlaşmışlarsa kalmalarına izin verilmiştir. Devletin gözünde yetişkin ağaçların yok edilmesi daha büyük bir kötülük olmuştur. Eğer meşru bir zilyet arazinin ihmaline dair meşru bir neden öne sürmezse devlet arazisi üzerindeki izinsiz yerleşimciler en az on yıl geçtikten sonra yasal zilyetlik edinebilmişlerdir. Ne bir başkasının ne de ortak kullanımında olan işlenmemiş bir arazinin zorunlu devlet izni alınmadan ekilip biçilmesi halinde de, tapu senedini edinmek halen mümkün olmuştur. Bu tür tedbirlerde devletin temel amacı arazilerin ekilip biçilmeden boş kalmalarını engellemek ve toprağın ekilip biçilmesinin yeni bölgelere doğru genişletilmesini teşvik etmek olmuştur.<sup>46</sup>

Üretimin sürekliliğinin sağlanması gayesiyle dağıtılan tapular ihlal edilemez mülkiyet haklarının verildiğinin göstergesi değil, toprağın kesintisiz olarak işlenmesi koşuluna bağlı tasarruf haklarının ifadesidir. Bu durum merkezdeki güçlerle taşradakiler arasında herhangi bir çatışma ya da ittifak olmaksızın devletin gelir tabanını genişletmeye yönelik bir politika olmuştur.<sup>47</sup>

Arazi Kanunnamesi'nde miri arazilerin satılmasını engelleyen hükümler mevcuttur. Ancak, Osmanlı borçlarının giderek çözümsüz hale gelmeye başladığı 1860 ve 1861 yıllarında çıkartılan padişah iradeleriyle miri arazilerin devlet borçlarının karşılık olarak; 1869 yılında yapılan düzenlemeyle de adi borçlar karşılığında alınıp satılabilmesi sağlanmıştır. Şahıs borçları karşılığında miri arazinin el değiştirmeye başlaması, iktisaden güçlü ve tefecilik yapmaya başlamış olan taşra eşrafının elinde mülk toplanmasının önünü açmıştır. Bu eğilim, bilhassa demiryollarıyla dünya

---

<sup>45</sup> Barkan, **a.g.e.**, s. 340.

<sup>46</sup> Quataert, **a.g.e.**, s. 60.

<sup>47</sup> Arıcanlı, **a.g.e.**, s. 137.

pazarlarına eklemelenen ve piyasa ilişkilerinin hâkimiyet kazandığı Aydın, Konya gibi vilayetlerde daha da belirgin bir hal almıştır.<sup>48</sup>

Miri toprağı ferağ etmek isteyen kimse, mahalle veya köy muhtarından bir ilmühaber temin etmek zorunda olmuştur. Bu ilmühaber arazinin sınırlarını, ferağ bedelini, aynı zamanda, fariğın arazinin mutasarrıfı olduğunu gösteren bilgileri ihtiva etmiştir. Yabancılar için bu ilmühaber, kendi devletlerinin konsolosluklarınca verilmiştir. Bu ilmühaber; hakim, evkaf, tapu, tahrirat memurlarıyla bir belediye meclisi azasından oluşan komisyona takdim edilmiştir. 1900 yılında çıkarılan bir irade ile miri ve mülk toprakların devir ve ferağının tapu memuru huzurunda yapılması esası konmuştur. Ancak, bu şart yerine getirilmeksizin yapılan devir ve ferağlar da muteber olmuş, fakat resmî dairelerce nazara alınmamıştır. Bu hüküm, 1905 tarihli Teşkilat Nizamnamesi'yle de tekrar edilmiştir. Adı geçen irade, kendisinden evvel yapılmış olan harici satışların tescil edilmesini de kabul etmiştir.<sup>49</sup>

Arazi Kanunnamesi'nin 130. maddesi ahali mevcut olan bir karyenin çiftlik olarak kurulmak üzere topraklarının müstakil olarak bir şahsın uhdesine verilemeyeceğini emretmiştir.<sup>50</sup> Devletin müstakil çiftlik işletmelerini korumak için almış olduğu bu nevi tedbirler hakikaten mühimdi. Bu sayede memleket arazisi değişik sebeplerle birkaç şahsın eline geçerek zamanla toprak darlığı hissedecek olan köylünün başkasına ait topraklar üzerinde kiracı veya yarıcı vaziyetinde çalışarak, hususi menfaatler hesabına istismar edilmesi ve serfleşmesi tehlikesini önlenmek istemiştir. Osmanlı Devleti'nde öteden beri tatbik edilmekte olan bu çeşit tedbirlerin memleketin birçok kısmında büyük çiftliklerin kurulmasına mani olamadığı anlaşılmıştır. Zamanla merkezi devlet otorite ve kontrolünün zayıflamasıyla yerli zengin sınıflar zuhur etmiş ve arazi kanunlarının değişik hükümlerine rağmen birçok toprakları zorla ellerine geçirmişlerdir. Bilhassa Balkanlarda Osmanlı'nın son zamanlarında ortaya çıktığı

---

<sup>48</sup> Önal, **a.g.e.**, s. 8.

<sup>49</sup> Cin, **a.g.e.**, s. 775.

<sup>50</sup> Ahali mevcut olan bir karye çiftlik ittihazıyla arazisi müstakilen bir şahsın uhdesine ihale olunamaz. Fakat 72. maddede beyan olunduğu vechile bir karyenin ahali-i müctemiası dağılıp da arazisi tapuya kesb-i istihkak eylediği halde, müceddeden erbab-ı ziraat getirilerek iskân ve ühdelerine başka başka arazi tefvîz olunarak ol karye heyet-i asliyesine irca edilmek mümkün olmaz ise, ol karye çiftlik ittihaz olunmak üzere arazisi toptan bir veya iki üç şahsın uhdesine ihale olunabilir. Kannunname-i Arazi, **a.g.e.**, s. 36,

görülen son devrin siyasi ve idari karışıklıklarının bir neticesidir.<sup>51</sup> Toprağın tasarruf hakkının artırılması tasarruf edene toprağını borç karşılığında rehin yetkisini vermiştir. Borçlu arazisini ferağ edebilmiş ve o miktar ödenmedikçe alacaklıdan toprağını geri alamamıştır. Böylece tefeciler topraklarını olabildiğine genişletmişlerdir. Büyük çiftlikler kurmuşlardır. Gerçekte toprak kanunları bu çeşit çiftliklerin memleketi istila etmemesi için her türlü hukuki tedbiri almıştır.<sup>52</sup>

Arazi Kanunnamesi'nde miri arazi ile ilgili pek çok hükümden bahsetmişken, mülki topraklardan üstünkörü bahsetmiştir. 1870 yılına dek şeriat yetkisi ile Osmanlı mecellesinin ilk bölümünün yetkisi altında sürmüştür. Mülk arazisi ekilebilir arazinin çok ufak bir kısmını oluşturmuştur.<sup>53</sup>

Arazi Kanunnamesi'nin ziraatın gelişmesi üzerindeki olumlu sonuçları inkâr edilemez. Bu kanunun neşrinden sonra arazinin memleketin her yerinde kıymet kazanması, üretim artışlarının yanı sıra başka bir önemli kanıttır.<sup>54</sup>

### 1.3. ÜRETİM ŞEKLİ

Osmanlı topraklarında tarımsal üretim bugün olduğu gibi büyük bir çoğunlukla kuru tarım şeklinde gerçekleştirilmiştir. Sulu tarım yapılan arazilerde sekiz kat daha fazla verim alınabilse de Osmanlı'da küçük bir alanda sulu tarım gerçekleştirilmiştir. Özellikle 1800'lü yıllarda sulu tarım yapılan alanların daha da azaldığı söylenebilir.<sup>55</sup>

Osmanlı tarım istatistikleri, tarım ürünlerini sınıflandırırken şu bölümlere ayırmıştır.

#### 1- Tarla ürünleri (Bitkisel Üretim)

a- Tahıllar: Buğday, arpa yulaf, çavdar, kaplıca, darı, mısır, burçak ve pirinç

---

<sup>51</sup> Barkan, **a.g.e.**, s. 367.

<sup>52</sup> İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Üçüncü Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara 2008, s. 443.

<sup>53</sup> Quataert, **a.g.e.**, s. 58.

<sup>54</sup> Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Birinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1994, s. 26.

<sup>55</sup> Donald Quataert, "The A.g.e. of Reforms 1812-1914", Halil İnalcık, Donald Quataert, (Ed.) **An Economic and Social History of the Ottoman Empire**, (s.943-887), Cabdrige University Press, London, 1994, s. 852.

b- Baklagiller: Bakla, mercimek, fasulye ve nohut

c- Sınai bitkiler: Pamuk, tütün, afyon, keten, susam, kenevir ve kuşyemi

2- Bağ ve Bahçe ürünleri: Üzüm, zeytin, yaş koza ve meyveler.

3- Hayvan ürünleri: Süt, et, peynir, yağ, yumurta, bal, balmumu, yün, tiftik ve kıl.<sup>56</sup>

### 1.3.1.Tahıl Üretimi

Bütün vilayetlerde ekilen arazinin üçte ikisi ile tamamı arasında değişen bir bölümü tahıl ekimine ayrılmıştır. Bunların arasında en önemli ekimi yapılan ürün buğday olmuştur. Buğdaydan sonra Anadolu’da arpa, Rumeli’de mısır ikinci sırayı almıştır.<sup>57</sup>

Tahıl her şeyden önce başlıca besin kaynağı olmuştur. Ortalama günlük gıda tüketiminin en az yüzde ellisini ve nüfusun büyük çoğunluğunun günlük beslenmesinin neredeyse yüzde doksanını oluşturmuştur. Tahıl hem kayıtlı hem de kayıtsız yerli ekonomideki en önemli meta olmuştur. Çalışanlara ücret yerine verilen başlıca ürün olan tahıl, şehir ile kırsal kesim arasındaki ekonomik ilişkinin etrafında döndüğü eksen olduğu için nakit akışı ve istihdam çevirimleri gibi mevsimsel ekonomik örüntüleri belirlemiştir.<sup>58</sup>

Birçok Osmanlı ve yabancı gözlemci tarafından tahıl ambarı olarak görülen Anadolu XIX. yüzyılda eskiden tahıl ihracatçısı olarak sahip olduğu önemi kaybetmiş ve yerel üretime ek olarak sıklıkla tahıl ithal etmeye başlamıştır. Her ne kadar Anadolu’da işlenen toprağın %80’inde tahıl yetiştirilmiş olsa da üretimin büyük bir kısmı hemen yakındaki mahallelerin tüketimini karşılamak için yapılmıştır.<sup>59</sup> Hükümet üretim artışını sağlamak için bir dizi teşvik paketini gündemine almıştır. Öncelikle

---

<sup>56</sup> Güran, **a.g.e.**, s. 75.

<sup>57</sup> Güran, **a.g.e.**, s. 76.

<sup>58</sup> Linda Schilcher, “Geç Osmanlı Suriye’inde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu”, (Ed.) Çağlar Keyder, Faruk Tabak, **Osmanlı Toprak Mülkiyetinde Ticari Tarım**, (s. 186-212) Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2008, s. 187.

<sup>59</sup> Quataert, **a.g.e.** ( **A. O. R.T** ), s. 159.

Ziraat Nezareti 1894 yılında Anadolu buğdayının düşük kalitesini kabul etmiş ve yabancı ülkelerden gelen talep sebebiyle tüm örnek çiftlik ve tarlalara dağıtılmak üzere 128 kile yabancı buğday satın almıştır. Hükümet yüksek tahıl ithaline ek olarak dikkatini bilhassa Avrupalı tüketicilerinden itibar gören Osmanlı buğdaylarının ekimini teşvik etmeye yoğunlaşmıştır. Çoğu durumda hükümet örnek tarlalar vasıtasıyla çalışmaktan ziyade tohumlarını doğrudan üreticilere dağıtmayı tercih etmiştir. Tohumlar ya bedava veya maliyet fiyatına dağıtılmıştır. Sıklıkla kullanılan bir başka araç ise üreticilere o esnada yörede ekilen buğday miktarı kadar ıslah edilmiş tohum vermek olmuştur. Bu tahıl muhtemelen ya satılmış ya da askeri iâşe için kullanılmıştır. Tohumlar örnek tarla ve çiftliklere dağıtıldığında elde edilen ürün genelde üreticilere dağıtılmıştır.<sup>60</sup>

1898 ve 1899 yıllarında ilave kaliteli buğday tohumu dağıtımıyla Anadolu buğdayının kalitesi yükseltilmeye çalışılmıştır. 1900 yılında belki de bölgeyi teftiş etmiş ve bölge tarımının ilerletilmesi için tavsiyeler de bulunmuş özel bir heyetin bir neticesi olarak Karadeniz Bölgesi, buğday üretiminin teşvik edilmesinde ilgi odağı haline gelmiştir. Kastamonu Vilayeti'nde buğday ve mısır tohumları dağıtılmıştır ki, bu vilayetin tarımın gelişmesi için hükümetin ilgisine mazhar olduğu nadir durumlardan biri olmuştur. Ziraat Nezareti tarafından dikkatle takip edilen bir dizi önlemler daha alınmıştır. Nezaret ihraç pazarlarında bir hayli rağbet gören bir tür olan Romanya Braila buğdayından 130.000 kg satın almıştır. Daha sonra tahılın 69.000 kg'ını önemli tahıl üretim bölgelerinde buğday yetiştirme standartlarını iyileştirmeye yönelik gecikmiş bir teşebbüs dahilinde Karadeniz kıyısındaki yörelere Kastamonu, İnebolu, Sinop, Fatsa ve Ünye'ye dağıtmıştır. Buna ek olarak Bursa ve Halkalı ziraat okulları ile Konya ve Ankara'daki örnek tarlalar, bu buğdaydan 300'er kg almışlardır. Ziraat Nezareti kalan yaklaşık 60.000 kg'lık buğdayı da İzmit, Adapazarı, Kütahya ve Geyve'de demiryolu güzergâhı üzerindeki üreticilere pay etmiştir. Tohumları doğru bir şekilde gönderme yolu da mevcut taşımacılık biçimlerini yansıtmıştır. Karadeniz'deki yöreler kendi

---

<sup>60</sup> Quataert, a.g.e. ( A. O. R.T), s. 166.

paylarını deniz yoluyla doğrudan Romanya'dan alırken İzmit, Kütahya, Geyve ve Adapazarı'ndakilere demiryoluyla gönderilmiştir.<sup>61</sup>

Devlet bir yandan tohumluk dağıtırken diğer taraftan vergi indirimlerine gitmiştir. Fakat Hükümet öşür muafiyetini tahıl üretimini teşvik etmek için kullanmamıştır. İpek, gül ve üzüm üretiminin teşviki gibi Hükümet'in tarım geliştirme programlarının birçoğunda üreticilere ürünü ekmeye başlamaları halinde öşür ve diğer vergilerden muafiyet önerilmiştir. Çoğu Anadolu üreticisi tahılı kendi tüketimi için üretmiştir. Öşür muafiyeti önerilerine karşılık olarak başlatılan üretimin miktarını belirlemeye yönelik herhangi bir çaba Osmanlı idaresi kapasitesinin ötesinde kalmıştır.<sup>62</sup>

---

<sup>61</sup> Quataert, **a.g.e.** ( **A. O. R.T.**), s. 167.

<sup>62</sup> Quataert, **a.g.e.** ( **A. O. R.T.**), s. 168.



**Tablo1: Her Ürün Grubuna Ayrılan Ekili Toprakların Yüzde Oranları  
(Rumeli 1907, Anadolu 1909)**

Vilayetler	Tahıllar	Baklagiller	Sınai Bitkiler	Toplam Bitkisel	Bağlar	Toplam
Selanik	81,6	4,1	8,3	94	6	100
Manastır	89,2	4	1,1	94,3	5,7	100
Kosova	91,3	3	2,4	96,7	3,3	100
Yanya	93,2	1,7	1	95	4,1	100
Edirne	87,2	0,9	5,3	93,4	6,6	100
Rumeli Toplamı	88,3	2,4	4,1	94,7	5,3	100
İstanbul Çevresi	79,9	2,4	5,6	87,9	12,1	100
Hüdavendigâr	80,8	4,2	2,9	87,9	12,1	100
Aydın	72,8	4	5,8	82,6	17,4	100
Adana	63,9	1	32,5	97,4	2,6	100
Konya	90,6	1,7	1,6	93,9	6,1	100
Ankara	90,5	1,2	0,2	91,9	8,1	100
Kastamonu	95	1,9	1,2	98,1	1,9	100
Trabzon	89,5	7,3	3,2	100	0	100
Sivas	92,5	2,1	1,3	95,9	4,1	100
Erzurum	99	0,9	0	99,9	0,1	100
Elazığ	73,6	2,8	9	85,4	14,6	100
Bitlis	94,7	0,7	1,2	96,6	3,4	100
Diyarbakır	81	3,6	2,9	87,5	12,5	100
Van	95,4	0,4	2,7	98,5	1,5	100

**Kaynak:** Tevfik Güran, 19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 77.

Tablo 1’de görüldüğü gibi, tahıl ekimi ekili toprakların büyük bir kısmında gerçekleştirilmiştir. Sınai bitki ekimi yüzdelik olarak çoğu vilayette %10’luk dilimin

üzerine çıkamamış iken Adana Vilayeti bunun istisnasını oluşturmuştur. Fakat Adana Vilayeti'nde de tahıl, sınavi bitkilere göre daha fazla ekilmiştir. Mardin Sancağı'nın da içinde bulunduğu Diyarbakır Vilayeti listelenen vilayetler içerisinde %12,5'lük ekili alan itibarıyla üçüncü sırada yer almıştır. Fakat Diyarbakır Vilayeti de diğer vilayetler gibi ekili alanlarının çoğunu tahıl üretimine ayırmıştır. Erzurum Vilayeti'nde tahıl ekimi %99 olarak dikkatleri çekmiştir. Bu vilayette yer alan tarım alanlarının neredeyse tamamı tahıl ve baklagiller ekimine ayrılmış, %0.1'lik küçük bir alan bağlık olarak işlenmiştir. Tablodan net bir şekilde tahıl üretiminin zirai üretimde baskın olduğu anlaşılmıştır.

### 1.3.2. Ticari Tarım

Sanayi devrimi öncesi ekonomilerde, ziraî ürünlerin ticarileşme oranının düşük olduğu bilinmektedir. Bu ekonomilerde özellikle tarımsal üretim, kapalı aile üretimi şeklinde sanayi devrimine kadar egemenliğini sürdürmüştür. Tarımsal çıktının ticarileşmemesinin birçok nedeni bulunmaktadır. Bir kere verimlilik artışı çok yavaştır; ticari kâr yok denecek kadar azdır; pazar, sermaye birikimi, tarımda üretim fazlası ve nakdî ekonominin imkânları sınırlıdır. Taşımacılık ilkel, maliyetli ve güvenli değildir. Üretici ile üretim faktörlerinin ve pazarın bağı zayıftır. Dünya ölçeğinde bakıldığında üretim bölgeleri arasında maliyet farkları ya yoktur, ya da bölgelerin piyasalardaki egemenliklerini belirleyecek kadar ayırık değildir. Böyle bir durumda ziraî üreticinin ürününü piyasaya arz etmesinin, farklı bir ifade ile ziraî çıktının ticarileşmesinin şartları oluşmamıştır. Klasik diyebileceğimiz bu görünüm XVIII. yüzyılın başından başlayarak, dünyanın farklı bölgelerinde, farklı hızlarda olmak üzere dönüşmeye başlamıştır.<sup>63</sup>

Osmanlı Devleti'nin dünya kapitalist sistemiyle nasıl bütünleştiğine ilişkin soruların odağında çiftlik<sup>64</sup> vardır. Dünyanın birçok yerinde ticaret olanakları gelişince

---

<sup>63</sup> Küçükkalay, **a.g.e.**, s. 246.

<sup>64</sup> Çiftlik terimi aynı zamanda büyük tarımsal işletmeleri de ifade etmek için kullanıldığından Osmanlı tarih çalışmalarında kavram karmaşasına ve Osmanlı tarımında büyük işletmelerin rolü hakkında tartışmalara yol açmıştır. Çiftlik “ bir çift öküzle işlenebilen” yani bir hanenin geçimini sağlamasına ve toprak sahibine kira ödemesine yetecek büyüklükte bir arazi parçasıdır. Özel mülkiyete yakın büyük tarımsal işletme anlamında kullanıldığında ise çiftlik, Osmanlı tarımında mevcuttur. Ancak önemi sınırlıdır. Büyük çiftliklerin çıkışı özellikle XVIII. Yüzyıl Avrupa ülkeleri ile yapılan tarımsal ticaret artışını değerlendiren Ege dahil bazı kıyı bölgelerindeki yerel güç odaklarına bağlanmaktadır. (Mehmet Murat Baskıcı, **a.g.e.**, s. 124.) Çiftlik derken geniş ekilebilir arazi olarak anlaşılmalıdır. Tımarlar büyük sayıda reaya çifti içermekteydiler. Çiftlik bir veya birkaç tımarın çiftliğe dönüştürülmesiyle yukarıdan aşağıya veya belli sayıda çiftin birleştirilmesiyle aşağıdan yukarı kurulabilirdi. İkinci durumda çiftlik

pazara yönelik büyük ölçekli tarım yapan, serfleştirilen ya da bağımlı köylüleri istihdam eden tarım işletmeleri ortaya çıkmıştır. Çiftlik bu kategorinin Osmanlı'ya özgü biçimi olarak görülmüştür.<sup>65</sup>

Çiftlik sisteminin yaygınlaşmasının, Avrupa pazarlarının Osmanlı Devleti'nin tarımsal ürünlerine olan talebindeki artışla da iç içe geçmiş olduğuna dikkat edilmelidir. Örneğin XVIII. yüzyılın son yirmi-otuz yılında üç yüz kadar köyün birkaç ayan arasında paylaşılmış olduğu Serez Ovasında (Makedonya) ana ihraç ürünü pamuktu. Balkanlarda, Teselya, Epir, Makedonya, Trakya, Meriç Vadisi, Tuna Bulgaristan'ı, Kosova, Metohija Havzası, Arnavutluk'taki kıyı ovaları ve Bosna'nın bazı kısımları XVIII. Yüzyılın sonlarına doğru çiftlik-köylerin yaygınlaşmış olduğu bölgelerdi. Bu yaygınlaşmanın, bu bölgelerdeki şenlendirme<sup>66</sup> faaliyetleriyle aynı zamana denk düştüğü de eklenmelidir.<sup>67</sup> Mısır, Suriye, Güney ve Batı Anadolu'daki kıyı ovaları gibi imparatorluğun diğer bölgelerinde ya daha önceki ya daha sonraki dönemlerde benzer gelişmeler yaşanmıştır.<sup>68</sup>

1850'deki Bulgar köylü isyanı esas olarak köylülerle çiftlik sahipleri arasındaki sosyo ekonomik çatışma sonucunda patlak vermiştir. Kuzeybatı Bulgaristan'daki Vidin bölgesinde büyük çiftlik sahiplerinin ortaya çıkmasına neden olan en önemli süreç, miri arazinin açık arttırma ile çeşitli şahıslara mukataa edilmesiydi. Osmanlı Devleti'nde en eski dönemlerden beri reyanın tasarrufunda olmayan ve işlenmeyen ama ekilebilir durumda olan miri arazi bu şekilde mukataa edilmiştir. Mukataa toprakları zaman sınırı olmayan kira sözleşmeleri biçiminde ve tıpkı reyanın çiftlik tasarrufu usullerinde

---

sahibi tımar sahibine tabi olurdu. Bkz. Gilles Veinstein, Çiftlik Tartışması Üzerine, Çağlar Keyder, Faruk Tabak, (Ed.) **Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (s. 35-56) İstanbul, 1998, s. 35.

<sup>65</sup> Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğunda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?", Çağlar Keyder, Faruk Tabak, (Ed.) **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**,(s. 1-15) Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998, s. 12

<sup>66</sup> Şenlendirme ya da İhya olarak anılan ıslah etkinlikleri şeriatın özel hükümleri doğrultusunda gerçekleştiriliyor ve devlet tarafından da teşvik ediliyordu. Bunun için ilk koşul, toprak ıslahının gerçekleşmesi, ikinci koşul ise toprak üzerinde mülkiyet hakkını teslim eden özel bir belge olan Temlikname'nin padişah (imam)ın izni ile alınmasıydı. Yapılması gereken işlemse toprağın sınırlarını, ıslah yöntemini ve amacını belirten bir dilekçeyi padişaha sunmaktı. Bkz. Mehmet Ertaş, "Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemlerinde Özel Mülkiyete Geçiş", **Selçuk Üniversitesi Jeodezi ve Fotogrametri Mühendisliği Öğretiminde 30. Yıl Sempozyumu**, Konya, 16-18 Ekim 2002. s. 1.

<sup>67</sup> Osmanlı Dönemi şenlendirme faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Bilal Bilgiç, "Osmanlı Dönemi'nde Toprak İhyası ve Kırsal Kalkınmaya Etkileri", **2. Uluslar arası Bölgesel Kalkınma Konferansı**, 16-17 Mayıs 2013, Elazığ, s. 427-435.

<sup>68</sup> İnalçık, **a.g.e.**, s. 25

olduğu gibi, yalnızca oğullara miras bırakılmak üzere şahıslara verilmiştir. Tasarruf hakkını veren belgeye tapu denilmiştir. Kiracı mukataayı aldığı sırada hazineye bir ödeme yapmıştır. Bu yaygın uygulama Osmanlı tahrir defterlerinde ilk kez görüldüğü XV. yüzyılda dahi mevcut olmuştur. Karlı yatırım yapmak isteyen şehirler mukataa almışlardır. Onlar için esas belirleyici unsur karlılık olmuştur. Pirinç, pamuk, susam gibi piyasa değeri yüksek ürünler veren ve ulaşımı kolay yerlerdeki bu toprakların epey karlı oldukları anlaşılınca özellikle şehirlerde yaşayan yatırımcılar tarafından mukataa alınmışlardır.<sup>69</sup>

Hükümet bir yandan miri arazileri açık arttırma ile satılığa çıkartmış, diğer yandan muharrem kararnamesi<sup>70</sup> ile gelirlerin toplanması ve tahvil sahiplerine ödenmesi için toplanacak öşrü Duyun u Umumiye'ye devretmiştir. Buna Tokat, Kavala, Yenice, Eskice, Dedeğaç, Saruhan, Yeniköy, Kartal, Gebze ve Darıca yörelerinin ipek öşrü de eklenmiştir. En sonunda Hükümet 1888 yılında verilen bir krediye teminat göstermek için bu yörelerin ipek öşrünü daha önceden bunların denetimine sahip olmayan Duyun u Umimiye'ye devretmiştir. Bu yüzden 1888 yılında Duyun u Umumiye gerek kendi adına gerekse hükümetin temsilcisi olarak Osmanlı Devleti'ndeki neredeyse tüm ipek öşrünü toplamış ve bu şekilde Anadolu ipek üretimine dahil olmuştur. Duyun u Umumiye bu çıkar ve sorumlulukları üstlendiğinde Anadolu ipek üretimi yirmi beş yıldır düşüşteydi. Yüzlerce yıllık ipek böcekçiliği ham ipek ve bitmiş ipek imalat geleneği ile Bursa Vilayeti, hala önemli bir merkezdi, fakat üretim seviyeleri ciddi biçimde gerilemişti. İpekböceklerine dadanan bir hastalık olan pebrine ilk olarak 1854 yılında Fransa'da ortaya çıkmış ve hemen Osmanlı Devleti'ne sıçramıştır. Yıllık 600.000 kg'lık Bursa ipek üretimi 1855-1865 yılları arasındaki on yıl içinde 200.000 kilogramın altına ve görünüşe bakılırsa 1880'lerin başında 100.000 kilogramın da altına düşmüştü. Aynı dönemde ipek kozası üretimi de ciddi bir şekilde düştü ve yıllık üretim düzeyleri 4 000.000 kilogramdan 400.000 kg'ye düşmüştü. Başka tedarik kaynaklarının

---

<sup>69</sup> İnalçık, a.g.e. (O.T.M ve T.T.), s. 29.

<sup>70</sup> 20 Aralık 1881 yılında yayınlanan muharrem kararnamesi başta Osmanlı Bankası olmak üzere Galata bankerleriyle yapılan anlaşmanın geniş bir temele oturtulması ile oluşturulmuştur. Bu kararname ile Hükümet'ten ayrı Devlet'in gelirlerinin büyük bir bölümüne hükmeden yeni bir kurum olan Duyun u Umumiye ortaya çıkmıştır. Bkz. Murat Şeker, " Osmanlı Devlet'inde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma" , *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.Nu.8, S. Nu. 2, 2007, s. 127.

ortaya çıkışı, Bursa kozalarının hastalığın tahrip ettiği yerli türlerin yerini alması için yurda sokulan aşağı kaliteli yabancı cinslerin kullanımından kaynaklanan ve Uzakdoğu kaynaklarından yapılan nakliyatı kolaylaştıran Süveyş Kanalı'nın açılmasının dahil olduğu muhtelif etkenler hastalıktan kaynaklanan düşüşü hızlandırmıştır. Birçok Bursa ipek fabrikası kapatılmıştır. Dut bahçeleri kesilmiş ve sahipleri tahıl ve diğer ürünlerin ekimine yönelmiştir.<sup>71</sup>

Osmanlı tarım sektöründeki değişimin iç unsuru tarımsal politikalar olurken, dış unsur Avrupa'nın tarımsal ürün talebi olmuştur. 1800'lerden itibaren Avrupa, artan nüfusu için dünyanın her tarafından tarımsal ürün talebinde bulunmaya başlamıştır. 1840'lardan sonra Avrupa'da tarımsal koruyuculuk büyük ölçüde sona ermiş ve İngiliz pazarı Akdeniz tahılına açılmıştır. 1850'lerde Kırım Savaşı sırasında müttefik ordularının tedariki meselesi de özellikle Karadeniz kıyı bölgeleri için bir teşvik olmuştur. 1860'larda Amerikan iç savaşı Osmanlı topraklarında özellikle pamuk ve tütün gibi tarımsal ürünler için gelişme imkânı sağlamıştır. Batı Anadolu ve Çukurova'da büyük ölçekli pamuk yetiştiriciliği başlamıştır. Hükümet çiftçilere pamuk tohumu dağıtmıştır. Boş arazilerde vergi muafiyetli pamuk yetiştiriciliğine izin vermiştir. Üzümde ise özellikle fiyat artışı sonucu 1845-1886 arasında İzmir'den kuru üzüm ihracatı 6 kattan fazla artarak 7.461 tondan 46.104 tona yükselmiştir.<sup>72</sup>

Tarımda ticarileşmeyle birlikte temel ihraç ürünlerinde uluslararası piyasalar ile bağlantıları sağlayan resmi, yarı resmi ya da ticari organizasyonlar ortaya çıkmıştır. Bu kuruluşlar ürünlerin üretimini, işlenmesini ve dış satımını yapmak için özellikle kurulmuştur. Bu hareketin olumlu yönü çoğu birincil ürün üretimini ve kalitesini arttırmak olmuştur. Tütünde 1883'te kurulan Reji Şirketi tütünün yetiştirilmesini, işlenmesini ve alım satımını kontrol etme hakkına sahip olup, ihraç edecekler dışında yerel tüketim için yapılan tütün üretiminin tamamını satın almakla, tütünü teminat gösteren üreticilere faizsiz kredi sağlamakla ve depolar inşa etmekle yükümlü olmuştur.<sup>73</sup>

---

<sup>71</sup> Quataert, **a.g.e.** ( **A. O. R.T.**), s. 206.

<sup>72</sup> Baskıcı, **a.g.e.**, s. 130.

<sup>73</sup> Baskıcı, **a.g.e.**, s. 134.

**Tablo2 : 1909 Yılı Seçilmiş Tarla Ürünlerinin Ekiliş, Üretim ve Verimi**

Ürün	Hektar	Yüzde	Üretim Miktarı Ton	Bin Kuruş	Yüzde	Verim Kg/Hektar
Top.Tahıllar	5.124.819	90.10	-	4.972.861	88.89	-
Toplam Baklagiller	109.470	1.92	131.732	183.217	1.36	1.203
Pamuk(Lif)	252.410	4.44	-	125.923	3.28	-
Pamuk(Tohum)	153.091	2.69	77.335	17.748	2.25	505
Tütün	48.104	-	26.625	193.481	0.32	191
Susam	62.529	0.85	31.237	38.498	3.46	649
Patates	14.008	1.10	23.542	17.609	0.69	376
Keten(Lif)	14.171	0.25	42.066	5.370	0.31	3.003
Keten(Tohum)	-	-	2.921	3.774	0.10	372
Afyon	18.991	0.33	308	35.661	0.07	302
Diğer Ürünler	310.894	5.47	-	438064	7.83	-

**Kaynak:** Tevfik Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 2003, s. 16.

Tablo 2’de görüldüğü gibi, 1909 yılında tahıl ürünlerinden sonra pamuk, en çok ekimi gerçekleştirilen ticari tarım ürünü olarak dikkat çekmiştir. Susam ekimi, alan büyüklüğü olarak 62.529 hektarlık bir alanda pamuktan sonra gelmiştir. Susam ketenden sonra hektar başına en çok verim veren ticari ürün olarak dikkat çekmiştir. Ketenin diğer ticari ürünlere göre hektar başına verimi çok fazladır. Hektar başına ketenden 2,96 ton ürün alınmış iken ticari ürünler içerisinde keteni takip eden susam ürününde hektar başına 0,49 ton ürün elde edilmiştir. Keten ticari ürünler içerisinde verimi en yüksek ürün olarak dikkatleri çekmiştir. 1909 yılı bilgilerine göre ticari tarım ürünlerinin üretiminin sınırlığı olduğu, bu sınırlı üretim içerisinde en çok pamuk, keten, susam ve tütünün üretildiği anlaşılmıştır.

### 1.3.3. Meyve-Sebze Üretimi

Anadolu’da en çok üretimi yapılan hububatın dışında meyve ve sebzenin yetiştirildiği bilinmektedir. Devlet bağ ve bahçe ürünlerinin üretiminden ancak pazara sunulduğu takdirde vergi almıştır. Yani çiftçi köylü ailesi kendi asli ihtiyacı için evinin bahçesinde veya tarlasının bir kenarında yaptığı üretim için vergiye tabi değildi. Bu

durum sonucunda bu ürün grubunda tam anlamıyla ne kadar üretim yapıldığını bunun ne kadarının vergi olduğunu bilebilmemizin, tespitini yapabilmemizin eldeki kaynaklar çerçevesinde imkânı bulunamamıştır.<sup>74</sup>

Osmanlı Dönemi'ndeki ilgili kaynaklarda meyve ve sebze ile ilgili isimler çoğunlukla genel ifadelerle belirtilmiş, bazen de tek tek ürünlerin isimleri ve bunlardan alınan vergi miktarları yazılmıştır. İncelenen dönem içerisinde Osmanlı Anadolu'sunda yaklaşık 80 çeşit meyve ve sebzenin üretildiği tespit edilmiştir. Yetiştirilen bu ürünlerin türleri ise şunlardır: Meyveler; alıç, armut, ayva, badem türleri, böğürtlen, erik, can eriği, ceviz, çilek, dut, elma, fındık, fıstık, harnub, hurma, incir, karpuz, kavun, kayısı, mandalina, şeftali, kestane, kiraz, koruk, limon, muz, nar, palamut, portakal, turunç, şeftali, üzüm, vişne, muşmula, üvez, zerdali ve zeytin, sebzeler; asma kabağı, asma yaprağı, bakla, bal kabağı, balçık, bezelye, börülce, çalı fasulyesi, dereotu, ebe gümece, enginar, fasulye, havuç, hıyar, hindiba, hisarcuk kurusu, ıspanak, kabak, karnabahar, kereviz, kızılıçık, kişniş, kuzukulağı, lahana, marul, maydanoz, nane, pancar, patlıcan, pırasa, sakız kabağı, salatalık, sarımsak, semizotu, soğan, taze bamya, turp, yeşilbiber. Bu ürünlerin bazılarının tahrir ve temettuat defterlerinde bizzat üretimi ile ilgili bilgilere sahip iken, bazılarının ise bilhassa şer'îye sicilleri ve bunlardan hareketle yapılan çalışmalarda, saraya alınan meyve-sebze listelerinde sadece isimlerine ve ne miktarda alındıklarına rastlanılmıştır.<sup>75</sup>

Bugün olduğu gibi Osmanlı Dönemi'nde de birçok meyve ve sebze türünün yetiştirildiği söylenebilir. Meyve ve sebzelerin kendi isimleriyle değil de öşr-i meyve ve bostan, öşr-i meyve ve sebze gibi genel başlıklar altında kaydedilmiş olmaları, bu ürünlerin hangi bölgelerde ve ne kadar üretildiğini tespit etmeyi zorlaştırmıştır. Bundan dolayı ürünlerin ayrı ayrı yetiştirildiği yerler ve üretim durumları belirlenememiştir. Fakat ziraatı yapılan meyve türlerinden, üzüm üretiminin birçok yerde ayrı yazılması, bu ürünün durumunu açık bir şekilde ortaya çıkarmamızı kolaylaştırmıştır. Böylece

---

<sup>74</sup> İbrahim Solak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Meyve ve Sebze Üretimi", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. Nu. 24, 2008, s. 220.

<sup>75</sup> Solak, **a.g.e.**, s. 221.

üzüm üretiminin diğerlerine göre bir hayli öne çıktığı ve Anadolu'nun birçok yerinde yetiştirildiği söylenebilir.<sup>76</sup>

**Tablo 3 : Meyve Üretim Miktarları (Ton)**

Ürün	1909	1913	1914
Elma	36120	31575	52786
Şeftali	-	-	379
Üzüm	1124698	1172584	1543578
Kayısı	13161	8560	40480
İncir	84558	89837	67140
Fıstık	-	1573	1105
Ceviz	22233	24952	45740
Fındık	-	33.833	51.255
Badem	4.120	4.051	5.238
Kestane	4.068	7.052	10.665
Limon	413	482	8.760
Portakal	7.784	9.550	47.869

Kaynak: Güran, a.g.e.(O.D.T.İ.), s. 9.

Tablo 3'te görüldüğü gibi, her ne kadar bazı ürünlerde dalgalanmalar görülse de pek çok üründe her geçen yıl bir önceki yıla nazaran daha fazla ürün yetiştirilmiştir. Anadolu da en çok üretimi gerçekleştirilen üzümün diğer ürünlerin tamamının toplamından dahi fazlaca üretildiği görülmüştür. En çok üretimi gerçekleştirilen ikinci ürünün incir olduğu göze çarpmıştır. Fındık dar bir üretim alanına sahip olmasına rağmen 1913 yılında en çok üretimi gerçekleştirilen üçüncü ürün olmuştur. Osmanlı Devleti'nin topraklarının genişliği ile üretim miktarı karşılaştırıldığında genel olarak meyve üretimi çok düşüktür denilebilir. Fakat yukarıda izah edildiği gibi üretilen ürünlerin sadece evin ihtiyacı kadar üretilmesi ve pazarlanmamasından dolayı istatistiklere yansıtılmamış olma ihtimali yüksektir.

#### **1.4. ZİRAİ ARAÇLAR**

Osmanlı çiftçisi çoğunlukla ağaçtan yapılmış saban, el orağı, tırpan, çapa ve sürgü gibi iptidai araçlar kullanmıştır. Tarım tekniği daha ileri olan ülkelerin çift sürmede kullandığı pulluk, karasabandan çok üstün olmuştur. Karasaban, toprağı ancak

<sup>76</sup> Solak, a.g.e., s. 224.



10-15 cm derinliğe kadar sürebilmiştir. Pulluk ise 20-25 cm derinliğe kadar inebilmiştir. Ayrıca bir iş gününde karasabanla 3, pullukla 12 dönüm toprak sürülebilmştir. Üstelik pullukla sürülen toprağın kalitesine ulaşabilmek için aynı toprağı karasabanla 3-4 kez sürmek gerekmiştir. Zira karasaban toprağı yeterince altüst edememiş, yabancı otları temizleyememiştir. Karasabanla bir dönüm tarla sürene kadar, pullukla aynı kalitede 16 dönümlük tarla sürülebilmştir. Zira karasabanın yetersizliği, aynı toprağın defalarca sürülmesi ile giderilebilmiştir. Nitekim Erzurum bölgesinde çiftçi pamuk veya tahıl ekeceğı bir tarlayı 6-7 hatta 9 kez sürmüştür. Çift sürme süresi hava şartları nedeniyle 45-60 günü geçmediğinden bir çift öküzle köylü ancak 35-45 dönüm dolaylarında toprak işleyebilmiştir. Bu bakımdan karasaban Osmanlı çiftçisinin işleyebileceğı toprak miktarını oldukça sınırlamıştır.<sup>77</sup>

XIX. yüzyılda tarımda makineleşme konusunda öncülük Anadolu'da yerleşik bulunan yabancı toprak sahiplerinden gelmiştir. 1860'lardan itibaren İzmir ve civarındaki İngiliz toprak sahipleri buharlı makineler dahil olmak üzere çiftliklerinde modern tarımsal aletler kullanmaya başlamışlardır. Bursa yöresine ait 1857 tarım raporunda, "Avrupalıların çiftlik faaliyetlerinden İngiliz sabancıları ve atlarının aynı sayıda yerli işgücü ve hayvanın yaptığı işin üç katını yapabildiğı" sonucunun çıktığı belirtiliyormuş ki İngilizlerin Anadolu'da koloniler kurma fikirlerinin sonucu olarak getirilen çiftçiler şüphesiz alıştıkları türden modern tarımsal aletler kullanmışlardır. Yine Bursa'da 1864'te saban, tırmık, harman makinesi, orak makinesi gibi araçlar kullanılmış ve yakında buharlı pulluğun da gelebileceğı belirtilmiştir. 1864'te Edirne civarında 650 kadar yerleşik yabancı varmış ve çoğu arazi mülkiyetine sahip olmuştur. Bunlar bölgede 1870'lerden itibaren görülen tarımsal makineleşme sürecinde önemli rol oynamıştır.<sup>78</sup>

Anadolu 1876 öncesi dönemde genel olarak tarım teknolojisinin ilkel bir biçimini kullanmıştır. II. Abdülhamid dönemi modern zirai alet ve makinelerin benimsenmesi anlamında dikkate değerdir. Bu dönemde Heyet-i Fenniye makineleşmeyi etkin tarım için bir ön koşul olarak görmüş ki bu muhtemelen tarım

---

<sup>77</sup> Güran, a.g.e., (19. YY. O.T.Ü.A.), s. 86.

<sup>78</sup> Baskıcı, a.g.e., s. 34.

uzmanlarının ileri eğitimlerinden kaynaklanan bir görüş olmuştur. Heyet-i fenniye makine deneme programlarında toplam nüfusun sadece küçük bir kesiminin acil ya da öngörülebilir kavrayışı dahilinde; ancak buna rağmen yine de en ilerici tarım teknikleri doğrultusunda hedefler gütmüştür. Öte yandan yabancı zirai teçhizat şirketlerinin adamları gelişmiş aletlerin tanıtılması sorununa halkın daha geniş bir kesiminin ihtiyaçlarına cevap verecek, daha uygun bir seviyede yaklaşmışlardır. Bu kişiler potansiyel müşterilerinin mali güçleri dahilinde ucuz, basit aletlerin satışına eğilmişlerdir. Bilhassa Almanlar ve Amerikalılar mevcut teçhizatı yerel koşullara göre değiştirmeye büyük önem vermişler, örneğin pullukları yeniden tasarlamışlardır. Böylece yerli hayvanlar rahatlıkla çekilebilmiştir. En az bir Avrupalı imalatçının acentesi olan Anadolu demiryolu şirketi sattığı pullukları tamir etmek için dükkânlar kurmuş ve ayrıca modern aletlerin kullanımını göstermek ve satmak için özel personel istihdam etmiştir.<sup>79</sup>

XIX. yüzyılda Anadolu tarımında makineleşme ve modern teknik kullanım çabaları, küçük tarımsal üreticiliğin yaygın ve kişi başına gelirin son derece düşük olduğu bir tarımsal yapı içinde görülmüştür. Modern aletler ve teknikler kullanımı, yaygınlaştığı ölçüde, şüphesiz durağan ve düşük verimlilikteki tarımsal üretim yapısını iyileştirici etkiler göstermiştir. Ancak makineleşme konusundaki bütün çabalara rağmen 1914'te (ve daha sonrasında da) Anadolu'da tarımsal üreticilerin büyük kısmı geleneksel koşullar altında üretime devam etmiştir.<sup>80</sup>

Söz konusu dönem içinde Osmanlı Devlet'inde Adana vilayeti zirai araç kullanımında öncü olmuştur. Adana vilayeti, Anadolu'nun en hızlı ilerleyen ve en önemli tarım yörelerinden biri olarak gelişimine başlamıştır. Büyük ve oldukça bereketli bir ova olan Adana bölgesinin ihraç piyasalarına yönelik oldukça kolay ulaşılabilir bir deniz taşımacılığı vardı. Anadolu'nun nüfus yoğunluğu en düşük vilayetlerden biriydi ve dönemimizin başında bile ticarete meyilli ve geniş arazileri olan toprak ağalarına sahipti. Bereketlilik, iş gücü kıtlığı, pazara ulaşılabilirlik ve büyük toprak sahipliğinden oluşan bir kombinasyon, bölgeyi zirai makinelerin benimsenmesinde lider hale

---

<sup>79</sup> Quataert, a.g.e. (A. O. R.T), s. 140.

<sup>80</sup> Murat Baskıcı, "Osmanlı Tarımında makineleşme 1870-1914", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi**, S. Nu. 58-1, s. 33.

getirmiştir. Önemli miktarda Amerikan biçerdöveri ithal edilmiş ve İngiltere'den buhar makinesi, bir buharlı pulluk ve bir harman dövme makinesi sipariş edilmiştir. Vilayet'in ilerici valisi Abidin Paşa'nın kısmen de olsa bu makine akışında sorumluluğu vardı ve kendi parasıyla geniş bir alanı kaplayan bir arazi ve modern teçhizat satın almıştır. Ayrıca bir Fransız ziraat okulundan mezun olan bir Osmanlı'yı yeni teçhizatın bakımına yardımcı olmakla görevlendirmiştir. Lojistik ve tamirat olanakları ve eğitilmiş operatörlerin eksikliği gibi bölgedeki birkaç İngiliz konsolosunun öngördüğü zorluklar, bazı makineleri gelişlerinden sonraki birkaç ay içerisinde kullanılmaz hale gelmiştir. Ancak sonraki altı yıl içinde yöreye yaklaşık 600 Amerikan yapımı biçerdöver ithal edilmiş ve her ne kadar birçoğu teknik sorunlar nedeniyle kullanılmaz hale geldiyse de dikkate değer bir başlangıç olmuştur.<sup>81</sup>

Büyük toprak sahipleri gelirleri sayesinde makineleşme konusunda küçük çiftçilere göre avantajlı olmuştur. Önyargılı olmadıkları ve yeni tekniklere ilgisiz kalmadıkları sürece modern tarım metotlarına geçme konusunda diğer gelir gruplarındaki çiftçilere ön ayak olmuşlardır. 1880'lerde Adana valisi Abidin Paşa Memleket Sandığı adlı kredi teşkilatı aracılığı ile kendi çiftlikleri için İngiltere'ye 6 lokomotif ve 3 harman makinesi ısmarlamış, makineler gelince bir kısmını Adana ve Silifke civarındaki kendi çiftliklerinde kullanıp bir kısmını Yüreğir ovasındaki büyük çiftlik sahiplerine dağıtmıştır.<sup>82</sup>

Ortalama bir çiftçinin alım gücüne göre makine fiyatları yüksekti. Bursa'da İngiliz aletlerinin etkinliklerine şahit olan köylüler bunlardan edinmeyi çok istemişler, ancak çok azı satın alabilmiştir. Adana vilayetinde makinelerin pahalılığı çiftçilerin talebini sınırlamıştır. Sivas'ta ucuz tarımsal makinelere ihtiyaç duyulmuştur. Konya'da konsolos vekili piyasaya girecek İngiliz firmalarına düşük fiyatlı makineler getirmelerini önermiştir. Ayrıca köylülerin ortaklaşa olarak, örneğin muhtarın garantisi/kefaleti ile makine satın almaları konusunda incelemeler yapmıştır. Ancak hükümetin muhtemelen bu uygulamaya karşı çıkacağını ve büyük tutarlardaki satın alımlar için bunun uygulanamayacağını belirtmiştir. Ortaklaşa olarak dahi satın

---

<sup>81</sup> Quataert, **a.g.e.** ( **A. O. R.T**), s. 141.

<sup>82</sup> Baskıcı, **a.g.e.** ( **O.T.M**), s. 36.

alınamayacak pahalı makineler için ise kiralama şeklinde çözümler ortaya çıkmıştır. Konya'da Amerikan ve Alman firmalarının temsilcisi, bir harman makinesi getirip bunu hasat sezonunda 120 sterlinden kiraya verme niyetinde olmuştur. Ertesi yıl niyeti gerçekleşmiş ve iki küçük ve bir büyük harman makinesi hasat mevsiminde 100 sterline kiralık olarak çalışmıştır.<sup>83</sup>

I. Dünya Savaşı sıralarında Almanya'dan sipariş edilip memlekete gelen ziraat aletleri zirai mekteplerin bulunduğu Edirne, Bursa, Ankara ve Adana vilayetlerine dağıtılmış, ancak bedelleri ödendiği halde, bu aletlerin büyük kısmı harbin sonuna kadar memlekete gelmemişlerdir.<sup>84</sup> Osmanlı Devleti ekonomik olarak çok güç durumda ve büyük bir harbin içinde pek çok cephede mücadele ederken bile zirai faaliyetlerin devam etmesi için buna kaynak ayırmış fakat maalesef savaş zamanı en büyük müttefiki olan Almanlar'dan bu aletleri alamamıştır.

Ele alınan dönemde tarımın daha çok ticarileştiği ve iş gücü kıtlığının daha çok hissedildiği Batı Anadolu, Çukurova gibi bölgelerde bir dereceye kadar tarımda makineleşme ve modern teknikler kullanımının özellikle yabancı girişimcilerin ve göçmenlerin çabası ile sağlandığı, ancak Osmanlı tarım sektörünün geneli içinde makineleşmenin marjinal önemde kaldığı anlaşılmıştır. Anılan bölgeler dışında makineleşme konusunda kayda değer bir gelişme sağlanamamıştır. Sinop-Artvin arasındaki kıyı ve iç bölgelerde tarımda modern makineler kullanımı görülmemiştir. Bu durum Halep Vilayeti'nde ki Antep, Maraş, Urfa bölgelerini de kapsamıştır, köylüler toprağı eski aletlerle işlemekte olup herhangi bir gelişmeyi gösterememiştir. Tedbirleri uygulamakta gönülsüz oldukları için modern tarımsal makineler yoktu ve bu durum komşu Adana vilayeti ile zıtlık oluşturmuştur. Doğu Anadolu da tarımda makineleşmenin dışında kalan bir bölgeydi. Birinci Dünya Savaşı arifesinde tarımsal üreticilerin büyük bir kısmı geleneksel metotlarla üretime devam etmiş ve çoğu için sahip olunan en önemli tarımsal alet (tahta) saban olarak kalmıştır. Modern teknikler ve

---

<sup>83</sup> Baskıcı, a.g.e. (O.T.M), s. 41.

<sup>84</sup> Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi**, Birinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1994, s. 35.

makineler kullanımının kısıtlı kalışı, Osmanlı tarım sektöründen elde edilebilecek birikimin de kısıtlı kalışına yol açmıştır.<sup>85</sup>

Diyarbakır Vilayeti'nde ise modern teknikler ile üretimin yapılması teşvik edilmiştir. Ziraat Nezareti'nin Şûra-i Devlet'e yazmış olduğu bir raporda; Diyarbakır'da pek çok gül bahçelerinin olduğunu fakat halkın bu gülleri nasıl işleyeceğini pek iyi bilmediğini yazmıştır. Bu nedenle halkın bu gülü işleyebilmeleri için alet ve öğreticilerin gönderilmesi bu raporda yer almıştır. Sadece Diyarbakır değil söz konusu raporda Mardin Sancağı'nda da pek çok halis gül bahçelerinden bahsetmiştir.<sup>86</sup> Diyarbakır'da Vali Halid Bey zamanında ( 1896-1902) bir Numune Çiftliği kurulmuş ve halk kısa bir süre içerisinde bu çiftlikten istifade etmeye başlamıştır. Bu çiftlik sayesinde yukarıdaki raporda yer alan hedeflere ulaşılmış Diyarbakır'da gül bahçelerinin sayısı artmış, üretilen gülden gül yağı çıkartılması halka öğretilmiştir.<sup>87</sup>

### 1.5. DEMİRYOLLARININ TARIMSAL ÜRETİME ETKİLERİ

Kara yollarının yetersizliği, Anadolu için XIX. yüzyılda demir yollarının önemini çok arttırmıştır. Hükümet öncelikle askeri daha sonra da iktisadi kaygılardan ötürü yüzyılın ikinci yarısında demiryolları yapımını teşvik etmiştir. Demiryolu, fabrikalardan sonra Sanayi Devrimi'nin en büyük sembolüydü. Osmanlı Devleti'ne birçok yeniliğe göre daha erken girdi. Ancak yine de ülkede demiryolu inşaatları başladığında İngiltere'de 16 bin, Almanya'da 11 bin, Fransa'da 9 bin, ABD'de ise 49 bin kilometrelik hat döşenmişti. Anadolu demiryolu projeleri daha 1830'larda gündeme gelmiştir. Ancak inşaatlar 1850'lerde başlamıştır. 1914'e gelindiğinde Osmanlı Devleti'ndeki bütün demiryollarının uzunluğu 8.500 kilometreyi geçmişti. Bugünkü Türkiye sınırları içinde kalanların uzunluğu ise 4500 km civarındaydı. Anadolu'daki demiryolu inşaatı İzmir'den başlayan ve Batı Anadolu içlerine giden hatlar, Haydarpaşa'dan başlayan Anadolu-Bağdat hattı, İstanbul'dan Trakya'ya ve Avrupa'ya giden hatlar olmak üzere üç ana güzergâhta gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin

---

<sup>85</sup> Baskıcı, **a.g.e. (O.T.M)**, s. 52.

<sup>86</sup> Ayten Altıntaş, "Diyarbakır'da Gülistanlıklar Tesisi", **Diyarbakır Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu**, Diyarbakır'da Tarım ve Hayvancılık C. 1, Diyarbakır İl Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü Yay., Ankara 2010, s. 396.

<sup>87</sup> Hatip Yıldız, "Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır'da Sivil Mesleki Teknik Eğitim", **e-sarkiyat Araştırmalar Dergisi**, S. Nu. 8, Nisan 2012, s. 206.

demiryolu yatırımlarını finanse edebilecek sermaye birikimi olmadığı gibi inşaat işlerini yürütecek deneyimli teknik kadroları da olmamıştır. Bunun sonucunda Hicaz demiryolu dışındaki Osmanlı demiryollarının tamamını yabancı şirketler gerçekleştirmiştir.<sup>88</sup>

Üretici ürünü pazara düşük bir ücretle taşıyamadığı sürece, geçimini karşılayacak miktardan fazlasını üretmeyi gereksiz bulmuştur. Zira taşıma teknolojisinin geri kaldığı bir ekonomide tarım ürünleri gibi hacimli malların üretim bölgelerinden sürüm piyasalarına getirilmelerine kadar katlanılacak taşıma maliyeti, çoğu zaman ürünün satışından elde edilecek kazancın büyük bir bölümünü götürecektir kadar yüksek olmuştur. Bu durumda taşıma teknolojisinin geliştirilmesi ve hacimli malların taşıma maliyetlerinin düşürülmesi, geçimlik bir tarım ekonomisinde gelişmenin ön şartı olmuştur.<sup>89</sup>

Demiryolları, ulaşımı kolaylaştırmak suretiyle tarımda üretimin genişlemesini ve dolayısıyla daha modern tarımsal metot ve araçlar kullanımını teşvik etmiştir. Anadolu'daki ilk demiryolu olan ve 1866 yılında tamamlanan 133 km'lik İzmir- Aydın hattının tarımsal üretim ve makineleşme üzerindeki etkilerini gösterecek verileri bulmak zordur. Fakat demiryolları genel olarak tarımsal üretimi ve vergi gelirlerini yükseltmiştir. Demiryollarının yapımı devam ederken İngiliz konsolosu şunları söylemiştir. “ *Anadolu'nun gelişmesi için nüfus, gelişmiş ulaşım imkânları ve güvenlik gereklidir. Demiryolu nüfus çekmekte ve böylece güvenliği yaratmaktadır. Herkes kabul etmektedir ki kırsal kesimler demiryolu boyunca daha güvenlidir. Bu nedenle kırsal kesimin üretiminin artmaması sürpriz olacaktır.*” Demiryolunun gelişmesiyle Ankara'da tahıl üretimi 1892-1896 arasında yaklaşık 216.000 tondan 405.000 tona yükselmiş ve genel olarak tahıl fiyatları artmıştır. Ankara'dan tahıl nakliyatı ise 1890'larda yıllık ortalama 34.000 tondan 1900'lerin başında 187.000 tona yükselmiştir. 1893-1911 arasında Ankara'dan Haydarpaşa'ya gönderilen tahıl miktarı 5 kat, meyve miktarı 2 kat artmıştır. Konya'da 1896-1906 arasında buğdayın kilesi 60 kuruştan 100-125 kuruşa yükselmiştir. Buğdayla birlikte diğer ihraç fiyatlarında ve ücretlerde de yükselme olmuştur. Ayrıca Konya'da bir tahıl borsası açılmış ve ithal fiyatlarında bir düşüş

---

<sup>88</sup> Baskıcı, a.g.e. (O.T.M), s. 8.

<sup>89</sup> Güran, a.g.e. (19. YY. O.T.Ü.A.), s. 70.

görülmüştür. Demiryolunun en çok etkilediği belirtilen iki sancak Konya ve Niğde’de tahıl ve afyon öşürleri 1896-1906 arasında %100 ve %67 artmıştır. 1903’te Duyun u Umumiye’nin yayınladığı bir raporda demiryolunun geçtiği veya etkilediği bölgelerin öşür gelirininin 1891’den beri %46 arttığı belirtilmiştir.<sup>90</sup>

Demiryolu ile nakledilen tahılın çok büyük bir kısmı eskiden var olan üretimin yeni bir yöne sevk edilmesinin değil, demir yolunun bir neticesi olarak başlatılmış yeni üretimin bir sonucu olmuştur. 1891 ile 1905 yılları arasında yaklaşık %761 oranında artış gösteren bu nakliyat hacmi, Anadolu tahıl üretimindeki toplam artışın önemli bir kısmını oluşturmuştur. Anadolu’daki tahıl üretiminin 1876-1908 dönemi boyunca en az beş kat arttığı tespit edilmiştir. Fakat bilhassa demiryolu bölgelerinde tahıl üretimi rekor seviyelere ulaşmıştır. Osmanlı Hükümeti hem demiryolu ile nakledilen tahıl üretiminin gelişimine hem de demiryolu olmayan bölgelerden yapılan ihracatın artışına katkıda bulunmuştur. Hükümetin zirai makinelerin kullanılmasını pekiştirmek yönündeki programlarının çoğunluğu, özellikle demiryolu bölgelerine yönlendirilmiştir. Üretimi arttırmaya, üretim maliyetlerini düşürmeye ve Anadolu tahılının dünya pazarına rekabet edebilir bir şekilde girmesine duyulan ihtiyaca dair bir farkındalıkla teşvik edilmiştir.<sup>91</sup>

## 1.6. ZİRAİ FİNANSMAN

Ürün dalgalanmaları, kırsal toplulukların üretim çabalarını kendi kaynaklarıyla sürdürmelerine iki yönden olumsuz etkide bulunmuştur. Kıtık yıllarında elde ettiği ürünle tüketim ihtiyacını zor karşılayabilen çiftçi, tohumluk ayıramamıştır. Ayrıca bir biri ardına gelen kıtık yıllarında küçük üretici, hayvanlarını ve tarım araçlarını da satmak zorunda kalıp üretimi sürdürme imkânlarını tamamıyla yitirmiştir. Bu durumda çiftçi ya üretime son verip toprağını bırakmış ya da tohumluk, koşum hayvanı ve tarım aracı alabilmek için borçlanmıştır.<sup>92</sup>

Köylü iyi ürün yıllarında elde ettiği ürünün de önemli bir bölümünü vergi ödemelerine ayırmıştır, kıtık yılları için tasarrufta bulunamamıştır. Bunu başardığı takdirde de depolarının yetersizliği yüzünden ürünü, uzun müddet saklayamamıştır.

---

<sup>90</sup> Baskıcı, a.g.e. (O.T.M), s. 148.

<sup>91</sup> Qautaert, a.g.e. (A. O. R.T), s. 184.

<sup>92</sup> Güran, a.g.e. (19. YY. O.T.Ü.A.), s. 132.

Kıtlık yıllarında elinde yeterli stoku bulunmayan çiftçi, vergi ve borçlarını ödedikten sonra elinde kalan ürünle geçimini bile sağlaması güçleşmişken yeni yılda üretim için gerekli giderleri karşılayamamış, ister istemez tohumluğunu ve hatta yiyeceğini pazardan yüksek fiyatlarla borçlanarak almıştır. Küçük üreticiyi borçlanmaya iten diğer bir neden, kitle halinde hayvan ölümlerine yol açan salgın hastalıkları olmuştur. Böyle bir durumda çift hayvanlarını kaybetmek köylü için büyük felaketti. Zira bunların yerlerine yenilerini koymak oldukça güç olmuştur. Çiftçinin bir yılın ürününden yapabildiği tasarruf, oldukça pahalı olan çift hayvanlarının değerini karşılamaktan uzaktı. Böyle bir durumda da küçük üreticinin borçlanmaktan başka çaresi kalmamıştır.<sup>93</sup>

Ziraat alanında çiftçinin kredi ihtiyacını sağlayacak bir bankanın kurulması işini ortaya atan ilk devlet adamı Mithat Paşa olmuştur. Mithat Paşa, Tuna valiliği zamanında toprakla uğraşanların para sıkıntısını yakından görme fırsatını bulmuş ve bunlara az faizle kredi teminine karar vermiştir. Bu maksatla 1864 yılında tecrübe mahiyetinde Rusçuk'ta bir sandık açılmıştır.<sup>94</sup> Yedi yıl içinde bu sandıklar devletin tüm bölgelerine yayılmış ve tefecilerin zirai krediler üzerindeki tekeline karşı etkin bir alternatif sunmaya başlamıştır. Bu sandıklar temel olarak kooperatifler ve sermayeleri, kredi imkânlarından yararlanmak için üye olmuş üreticilerden sağlanmıştır. Sandıklara üyelik gönüllüydü. İştirak eden üyeler yıllık %12 faizle üç ile on iki ayda ödenebilen krediler alabilmişlerdir. Bir sandığın olduğu her kazada yerel olarak seçilmiş maaş almayan dört kişilik bir idare heyeti borç taleplerini dinlermiş ve yılsonunda karı üyelere dağıtırmış ya da kazanın bayındırlık işleri için kullanırlarmış.<sup>95</sup>

1883 yılında sandıklara sürekli bir sermaye kaynağı sağlamak için öşrün onda biri oranında menafi iane hissesi adı altında ek bir vergi konmuş ve sandıkların adı menafi sandıklarına çevrilmiştir. Bölgesel etkilere açık olan yönetim kurullarının yolsuzluklarını önlemek için Ticaret ve Nafia Nezareti'nin merkezi yönetim ve denetimi getirilmiştir. Gerek memleket sandıkları gerek menafi sandıkları zirai kredi problemini çözmede başarılı olamamışlardır. Zira sermayeleri bölgelerinin kredi ihtiyaçlarının

---

<sup>93</sup> Güran, a.g.e. (19. YY. O.T.Ü.A.), s.133.

<sup>94</sup> Eldem, a.g.e., s. 160.

<sup>95</sup> Quataert, a.g.e. (A. O. R.T), s. 121.



ancak çok sınırlı bir bölümünü karşılayabilmiştir. Öte yandan bu sandıklarda toplanan fonlar, gerçekten sermaye eksikliği duyan küçük üreticilerden çok zengin ve nüfuzlu kişilerin eline geçmiştir.<sup>96</sup>

### 1.6.1 Ziraat Bankası

Osmanlı Devleti'nin tek yerli bankası olan Ziraat Bankası'nın yirminci yüzyıl öncesindeki kökleri Memleket Sandıkları ile atılmış, fakat kurulan sistem işlememiştir. Ziraat Bankası, 24 Ağustos 1887 tarihinde kurulmuştur. Banka sandıkların deneyim ve şube ağlarından yararlanırken bilinen kusurların düzeltilmesine çalışmıştır. Yeni banka da selefi gibi Ticaret Nezareti'nin idaresine verilmişti ve merkezden atanmış bir idare heyeti tarafından İstanbul'dan yönetilmiştir. Şûra-i Devlet tarafından atanan bir kişi tarafından yönetilmiş ve bankanın genel müdürü, genel müdür yardımcısı ve umumi ziraat müfettişi dahil sekiz ila on kişiden oluşmuştur.<sup>97</sup>

Olanaklarını daha geniş çapta elde edilebilir kılma çabası içerisindeki banka, Devlet içinde 400'den fazla şube açmıştır. Her şube ofisinin başında merkezden atanmış maaşlı bir müdür ve müdür yardımcısı bulunmuştur. Belediye, ticaret ve ziraat odalarından gelen iki üye ile mahalli ziraat müfettişinden oluşan maaşsız bir yönetim kurulu, şube müdür ve yardımcılara yardım etmiştir. Banka müdürü üzerinde mahalli bir denetim ölçüsü oluşturmak maksadıyla kurul başkanlığında, mahalli seçilen temsilcilerden biri bulunmuştur. Genellikle kazadaki bir şube, İstanbul'a karşı sorumlu olan vilayetteki şubeye rapor vermiştir. Büyük ekonomik öneme sahip kazalar doğrudan başkente rapor vermişlerdir. Etkili bir merkezi denetim sağlamak amacıyla İstanbul Kurulu direkt olarak hem kaza hem de vilayet kurullarına emirler yayınlamıştır.<sup>98</sup>

Banka zirai işlerde kullanılmak şartıyla yalnız çiftçiye kredi vermiş, kredi ya taşınmaz bir malın rehini veya bankadan borç alan başka bir kimsenin kefaleti karşılığında alınabilmiştir. Rehin olunabilecek mallar, bina, tarla, bağ ve bahçelerdi. Bunların kredi alacak çiftçinin tasarrufu altında olduğunu kesin olarak ispatlayabilecek

---

<sup>96</sup> Güran , a.g.e. (19. YY. O.T.Ü.A.), s. 152.

<sup>97</sup> Quataert, a.g.e. ( A. O. R.T), s. 122.

<sup>98</sup> Donald Qautaert, "Gelişim Açmazı:1888-1908 Osmanlı Türkiye'sinde Ziraat Bankası ve Ziraat Reformu", Salih Kış (Çev.), **Türkiyat Araştırmalar Dergisi**, S. Nu. 29, Bahar 2011, s. 466.

bir belge istenmiştir. Şahsi kefaletle alınacak kredilerde kefilin mal sahibi olması ve borcu ödeyebilecek mali güçte olması gerekmiştir.<sup>99</sup>

Memleket Sandıkları karlarını bayındırlık işlerinin inşası ve bakımı için kullanmışlardır. Daha sonra Menafi Sandıkları'nın İstanbul'daki mevduatlarında bulunan net karı ile Halkalı Ziraat Okulu finanse edilmiştir. Bursa Vilayeti'nde Bursa Sandığı karının %35'ini Bursa Ziraat Okulu'nun inşaat masraflarına ayırmıştır. Tarım Kredi kurumlarının karlarının tarım reformu için kullanılması ve net karların şubeler ve merkez ofisi arasında bölünmesi ile Ziraat Bankası kurulduğunda düzenlenmiş olan modeller kurulmuştur. Ancak tarım reformu için üçte ikilik payın İstanbul ile vilayet şubeleri arasında resmi olarak bölünmesi kısa zaman sonra görmezden gelinmiş ve bütün bir hisse merkezi hükümetin kullanımına sunulmuştur. Başlangıçta parayı Ziraat ve Ticaret Nezareti almış; 1893 yılından sonra bankanın karının üçte ikisi Orman, Maadin ve Ziraat Nezaretleri arasında pay edilmiştir. Bu meblağlar bakanlığın genel idaresini desteklemek ya da Ticaret Heyet-i Fenniyesi'nin maaşlarını sağlamak için kullanılmamıştır. Fakat özellikle bakanlığın tarım reformu programlarına aktarılmıştır. Ulaşım, eğitim harçları, yaşam giderleri dahil Avrupa'daki ziraat okullarına öğrenci yollama masraflarının karşılanması banka tarafından taahhüt edilmiştir. Banka ayrıca tüm bir örnek tarla programı ile zirai okul-örnek çiftlik tesislerinin mali sorumluluğunu üstlenmiştir. Banka zirai kurumlara ve üreticilere dağıtılmak üzere tohum satın almış ve deneysel kullanım ve üreticilere teşhir için alınan tarım makinelerini finanse etmiştir. Ayrıca banka, vilayet ziraat müfettişlerinin ziraat okulları, örnek çiftlikler ve örnek tarlaların personelinin, özel amaçlar için işe alınmış ek tarım uzmanlarının ve umumi ziraat müfettişlerinin maaşlarını da ödemiştir. Kısaca banka tarım reformunun mali itici gücü olmuştur.<sup>100</sup>

Ziraat Bankası tarım reformları için mali kaynak sağlarken, Osmanlı yönetiminin, Ziraat Bankası aracılığıyla zirai kredi ilişkilerini düzenleme ve küçük üreticiyi özel kredi piyasasının yıkıcı etkilerine karşı koruma politikası da pek başarılı olamamıştır. Nitekim dönemin sadrazamı Said Paşa sermayeleri daha çok müteneffizan-

---

<sup>99</sup> Güran, a.g.e. (19. YY. O.T.Ü.A.), s. 153.

<sup>100</sup> Quataert, a.g.e. (A. O. R.T), s. 130.

1 memlekete sermaye olan Ziraat Bankası'nın kapatılarak yeniden her bölgede mahalli denetim altında işleyecek sandıkların kurulmasını önermiştir.<sup>101</sup>

## 1.7. ZİRAİ EĞİTİM

Osmanlı'da Tanzimat döneminde değişimin başladığı alanlardan biri de ziraat eğitimidir. İlk olarak 1847 yılında bir basma fabrikası açılması düşünüldüğünde Fabrikalar Müdürü Hüsnü Efendi bir ziraat mektebinin açılması konusunda çeşitli görüşmeler yapmıştır. Pamuk ziraatıyla ilgili olan bu ilk mektep Yeşilköy'de hava alanı yakınındaki Ayamama Çiftliği'nde açılmıştır. Bu ilk ziraat mektebi ziraat tatbikat mektebidir. Üç sene sonra ise mektep Nafia Nezareti'ne bağlanmıştır.<sup>102</sup>

II. Abdülhamid, ziraat hususunda toplumun eksikliklerinden daha iktidara gelmeden farkındadır. Bu eksiklerin başında çiftçilerdeki bilgi eksikliği, sermaye ve ulaştırma yokluğu başta gelmiştir. II. Abdülhamid şehzadeliği sırasında çiftlik işletmek suretiyle ziraatla meşgul olmuştur. Ziraatın Osmanlı halkının geçiminde önemli yeri olduğunu vurgulamıştır. İnsanlık refah ve saadetinin başlıca amilinin ziraat olduğunu ve ziraatın Osmanlı Devleti halkının geçiminde ön planda yer aldığını söylemiştir. Bu nedenle döneminde Selanik ve Halkalı 'da bir ziraat okulu açarak işe başlamıştır.<sup>103</sup> Her ne kadar Enver Ziya Karal, II. Abdülhamid'in ziraat problemini bir bütün olarak ele almayı düşünmediğini belirtse de bir problemin temel çözüm noktası olan eğitimin üzerinde durması o güne kadar kurulmayan ziraat mekteplerinin kurulmasını sağlaması II. Abdülhamid'in derinlemesine çözümler sunan bir lider olduğunu ortaya koymuştur. II. Abdülhamid zirai eğitime büyük önem vermiş ve Osmanlı tarım toplumunun gelişmesine ve modernleşmesine katkıda bulunmuştur.

Ziraat mektepleri 3 yıl süreyle eğitim vermiş, öğrenciler okula yapılacak ortak bir sınavla alınmıştır. Memleketin birçok yerinden öğrenci kabul ettikleri için yatılı okul olarak adlandırılmışlardır. Mekteplere kabul olunacak öğrencilerin öncelikle Osmanlı

---

<sup>101</sup> Güran, a.g.e. (19. YY. O.T.Ü.A.), s. 158.

<sup>102</sup> Muammer Demirel, Fatma Kaya Doğanay, "Osmanlı'da Ziraat Eğitimi: Halkalı Ziraat Mektebi", **Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, C. Nu. 12, S. Nu. 21, 2011-2, s. 179.

<sup>103</sup> Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907**, Yedinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., C. 8, Ankara 2011, s. 446.

tebaasından olması istenmiştir. Bunu yanında çiftlik, bağ ve bahçe sahibi olanların tercih edilmesi de önemlidir. Çünkü mezun olduğunda yapacağı iş hakkında geniş uygulama alanları bulunursa hem kendi vilayetine faydası olacak hem de kendi işlerinde öğrendiklerini tatbik ederek Osmanlı tarımının gelişmesine yardımcı olacaktır.<sup>104</sup>

Öğrenci seçimine Osmanlı Devleti büyük titizlik göstermiş ve bu konuyla ilgili beklenti ve isteklerini önceden şartnamede belirtmiştir. Bu şartlara göre öncelikle sınav herkesin duyabileceği şekilde ilan edilmiş ki herhangi bir haksız uygulamaya yer verilmesin. Osmanlı Devleti nizamnamede belirtilen şartları taşımayanları sınava almamıştır. İmtihanlar öncelikle vilayet valisine tebliğ edilmiş ve vali bu işin duyurulması ve sınava gireceklerin belirlenmesinde birinci amir olarak görevlendirilmiştir. Öğrenci seçimi sınavı ile ilgili yapılacak sınav konuları önceden belirlenerek talebeye duyurulmuştur. Sınavlar şeffaf bir şekilde yapılmış her aşaması resmi tutanaklarla zapt altına alınmıştır. Sınavı adil heyet diye bir komisyon yapmıştır. Bu komisyon sınav sonuçlarını ekim ayından önce duyurmak zorundadır. Öğrencilerin sınav sırasında ve sonrasında yapacakları masrafların ne olacağı konusunda bile Osmanlı Devleti duyarlı olmuştur. Öğrencilerin masraflarının mensup oldukları vilayetlerin belediyeleri tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır. Böylelikle sınav halkın her kesiminde olan fakir öğrencilere de ulaştırılabilmiş ve hiç masraf yapmadan bu öğrenciler İstanbul'a kadar gelmiş ve ücretsiz eğitimden yararlanabilmişlerdir.<sup>105</sup>

### 1.7.1. Halkalı Ziraat Mektebi

Tanzimat devrinde eğitim kurumları geliştirilerek yaygınlaştırıldığı gibi geleneksel olarak sürdürülen tarımın da modern metotlarla yapılması için ilk adım atılarak çağdaş bir ziraat mektebi planlanmıştır. Tekstil sanayinin kurulmak istenmesi tarım alanında yeni verimli üretime geçilmesini teşvik etmiştir. İstanbul'da basma fabrikası inşaatına başlanmış ancak Osmanlı memleketlerinde ziraatı yapılmakta olan geleneksel pamuk kaliteli değildir. Pamuk ziraatının güncellenmesini sağlamak amacıyla bu dönemde pamuk üretiminin en modern yapıldığı yer olan Amerika'ya

---

<sup>104</sup> Demirel, Doğanay, **a.g.e.**, s.180.

<sup>105</sup> Özgür Yıldız, "II.Abdulhamid Döneminde Zirai Eğitime Bir Bakış", **Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Vol. No. 7/4, Fall 2012, Ankara, s. 3277.

müracaat edilmiştir. Bu ülkeden ıslah edilmiş tohumlar ile beraber aralarında donanımlı bir ziraatçı olan Doktor Davis'in de bulunduğu uzmanlar getirtilmiştir. Doktor Davis'in ziraatçılık ile ilgili birikimi ise konuyla ilgili devlet adamlarını daha geniş bir ziraî reforma yöneltmiştir. Bu doğrultuda ziraat ve hayvancılıkta Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde modern olarak uygulanması hususuna dair düşünceler ön plana çıkmıştır. Davis ile Osmanlı sanayileşmesinde etkin bir role sahip olan Barutçubaşı Hoca Evanis (Ohannes) arasında gerçekleşen müzâkereler ayrıntılı bir rapor ile ifadesini bularak projelendirilmiştir. Fabrika-ı Hümâyûnlar Nazırı Hüsnü Efendi'nin hayata geçirilmesi halinde görülmemiş bir eser-i celil olacağını belirttiği proje, 1846 yılı sonunda Sadrazam'a arz edilmiştir.<sup>106</sup> Birinci öncelik olarak kaliteli pamuk için ıslahat yapmak üzere diğer tarım ürünleri ile hayvan yetiştiriciliğinin ıslahının sağlanması için ziraat mektebi açılması kararlaştırılmıştır. 1847 yılı başında açılması kararlaştırılan Ziraat Mektebi, İstanbul Küçükçekmece gölü yakınında Baruthane-i Âmire yakınında bulunan Ayapapa (Ayamama) Çiftliği'nde açılmış ve bu çiftlik uygulama arazisi yapıldığı gibi devlet arazisi olan Uzun Köprü Çayırı ve Demirkapı arazisi de bu çiftlik ile birleştirilmiştir. Gerekli işçi ve öğrenciler peyderpey temin edilerek teorik ve uygulamalı eğitim vermeye başlanması kararlaştırılmıştır. Ziraat Mektebi'nin açılma kararı Takvim-i Vekâyi'nin 24 Ocak 1847 (6 Safer 1263) tarihli nüshasında yayınlanmıştır.<sup>107</sup>

Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak açılan Ziraat Mektebi'nin 1850 yılında öğrenci sayısı artınca masrafları çok ağırlaşmıştır. Bu masrafların ağırlaşması üzerine okulun geleceği ile ilgili bazı nazırların ve muallim Ağaton'un katıldığı bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda Osmanlı Devleti'nin arazisinin verimliliği ve durumunun uygunluğundan dolayı ziraatın geliştirilmesi için mektebin devamının yararlı olacağı Ağaton'un verdiği rapor doğrultusunda kararlaştırılmıştır. Mektebin tesis edildiği arazinin öğrencilerin uygulamalı eğitim almalarına uygun olduğunun adı geçen hocanın ifadesinden anlaşıldığından kurulduğu yerde bırakılması uygun bulunmuştur. İdaresinin Nafia Nezareti'ne verilmesi, nizamnamesinin bu nezaret tarafından yapılması ve

---

<sup>106</sup> Mehmet Ali Yıldırım, "Tanzimat Döneminde Meslek Okulları", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), s. 179

<sup>107</sup> Demirel, Doğanay, **a.g.e.**, s. 181.

masraflarında tasarrufa gidilerek giderlerinin tamamının Nafia Nezareti bütçesinden karşılanması kararlaştırılmıştır. Ancak sonraki aylarda bu masraf bu nezarete ağır gelmiş ve yapılan aylık kesintiler de yeterli gelmemiştir. Mektebin masraflarında tasarruf sağlanması için düzenlenen öğrenci listesinde isimlerinin başına beş rakamı konulmuş olan öğrencilerin modern ziraatı uygulamaya yeterli bulduklarından bunların gerekli yerlere tayin edilmesi yararlı bulunmuştur. Geri kalanların da üç seneye kadar gerekli bilgileri uygulama yeterliliğine gelmiştir. Aralarında modern ziraatı geliştirmeye yeteneği olanların Mekteb-i Tıbbiye'ye gönderilmesi uygun bulunmuştur. Mayıs 1850 tarihinde Ziraat Mektebi'nin üç sene sonra kapatılması kararı alınmıştır.<sup>108</sup>

Ziraat mektebi kapatıldıktan sonra Amaysan Efendi<sup>109</sup> her ne kadar Avrupa'ya eğitim için öğrenci gönderilmiş olsa da yerli bir eğitim sisteminin Osmanlı tarımının modernleşmesi için gerekli olduğunu fark etmişti. Ziraat okulunun yeniden kurulması kararı 1878-1879 tarihlerinde alınmıştır. Fakat uygulamaya geçmesi için gerekli tedbirler 1883 yılına kadar alınmamıştır. Nihayet 10 Ağustos 1884 tarihinde yayınlanan Büyük Halkalı Ameliyat-ı Ziraat Mektebi Nizamnamesi başlıklı kurucu tüzüğü kurumun örgütlenmesini, idaresini ve müfredatını belirlemiştir. İsmiyan Efendi ve Dikran Kalfa, Ziraat Mektebi binalarının yapımı için keşif yapmış ve bu keşif raporuna dayanılarak Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından okul binasının masrafları bir defter halinde çıkarılmıştır. Ziraat ve Baytar Mektebi olarak kurulmuş olan okul inşaatının yapımına 1884 yılında başlanmıştır.<sup>110</sup> Binalar 1891 yılında resmen açılmıştır. Ancak sadece veterinerlik öğrencilerine 1892 yıllarının sonlarında yani okulun kuruluşu için doğrudan harekete geçilmesinden dokuz yıldan fazla ve ilk fikirten neredeyse 14 yıl sonra Halkalı tarım programlarına kayıt yaptıracak birinci sınıf öğrencilerini kabul etmiştir.<sup>111</sup>

1893 yılından Orman Mektebi'nin Halkalı'dan taşınma tarihi olan 1910 yılına kadar, Osmanlı Devleti'ndeki ormancılar da bu okuldan yetişmişlerdir. 1910 yılından,

---

<sup>108</sup> Demirel, Doğanay, **a.g.e.**, s. 183.

<sup>109</sup> Amaysan Efendi Grignan'daki Fransız Ziraat okulundan mezun olmuş 1873 yılından itibaren Ticaret Dairesinde görev yapmış ve 1877 tarihinde Ziraat Meclisi'ne geçmişti. İki yıl sonra Ahmet Cevdet Paşa'nın Ticaret ve Ziraat Nazırı olduğu dönemde Ziraat Müdürü oldu. 1889 yılına kadar bu makamda kaldı. Bkz. Quatert, **a.g.e.** ( **A. O. R.T.** ), s. 75.

<sup>110</sup> Demirel, Doğanay, **a.g.e.**, s. 191.

<sup>111</sup> Quatert, **a.g.e.** ( **A. O. R.T.** ), s. 98.

okulun kapatılma tarihi olan 1928 yılına kadar ise okulda sadece ziraat eğitimi verilmiştir. Halkalı Ziraat Mektebi mezunları yalnız çiftçi olmakla kalmamış, devletin çeşitli kademelerinde memur veya farklı statülerdeki okullarda öğretmen olarak da görev almışlardır. Okulun eğitimi teorik ve pratik olmak üzere iki yönlüdür. Pratik dersler, okula bağlı bulunan numune çiftliğinde tatbik edilmiştir. Ayrıca bu çiftlikte yeni usûllerle ve modern makinelerle ziraatçılık yapılarak öğrencilere olduğu kadar çevre halkına da bu yöntemler benimsetilmeye çalışılmıştır. 1892 senesinde ziraat eğitimi vermeye başlayan Halkalı Ziraat Mektebi'nin, 1922 senesinde kapatılması gündeme gelmiştir. Ancak kapatılmayan okul, 1928 senesine kadar hizmet vermeye devam etmiştir. 1928 senesinde ise kapatılarak, öğrencileri Yüksek Orman Mektebi'ne nakledilmişlerdir. 1933 yılında ise ziraat eğitimi için yeni bir yükseköğretim kurumu olan Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü açılmış ve Halkalı Ziraat Mektebi'nin hocaları da burada görev almışlardır.<sup>112</sup>

Halkalı Ziraat Mektebi'nin öğrencileri oda, yemek, okul harcı gibi kimi avantajlardan hükümet hesabına yararlanmışlardır. Yıllık sınavlarında en yüksek not alan üç öğrenciye gayretlerini teşvik etmek amacıyla sırasıyla 1.500, 1.200 ve 800 kuruş verilmiştir. Bütün Halkalı mezunlarını askerlik hizmetinden muaf tutan kurucu tüzüğün ilk taslaklarından biri Şura-yı Devlet tarafından reddedilmiştir. Ancak bu imtiyaz diplomalarını pekiyi veya iyi seviyesinde alan öğrencilere tanınmıştır. Daha sonra tüm mezunlar hükümet hizmetinde kaldıkları sürece fiili olarak askerlikten muaf tutulmuşlardır. Öğrenim programı hem teori hem de uygulama üzerine dersler içermiştir. Beş öğretmen Türkçe, arazi ve vergilendirme kanunu, matematik, haritacılık, yönetim ilkeleri, kimya, zirai bilim kuramı ve ilgili konularda ders vermişlerdir. Uygulamalı program; tarımsal makine ve araçların kullanımı, meyve ve sebze dikimi, asmaların budanması ve aşılması, dut bahçelerinin bakımı, ipek böcekçiliği yetiştirme, tarım zararlıları ve bunların neden olduğu hastalıkların azaltımı, genel veterinerlik bilgisi ve hayvan yetiştiriciliği derslerini içermiştir. Uygulamalı derslerden sorumlu üç hocaya peynir yapımı, marangozluk, mahsulün ekimi ve biçim alanlarında

---

<sup>112</sup> Volkan Çeşme, "Halkalı Ziraat Mektebi", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), s. 8.

beş usta yardım etmiştir. Sınıfta ders öğrenen öğrenciler edindikleri bilgileri uygulamak için örnek çiftlikte çalışmışlardır.<sup>113</sup>

Uygulamalı okul olarak kurulan ziraat okullarında öğrencilerin işleri yerinde öğrenmesi esas kılınmıştır. Bu nedenle gerekli donanım ve ihtiyaçlar karşılanmıştır. Mesela 1898 yılında Halkalı Ziraat ve Numune Çiftliği için süt veren altı baş inek pazarlık suretiyle satın alınmış ve öğrencilerin uygulamalarda kullanması sağlanmıştır. 1907 yılında Halkalı Ziraat Mektebi ve Numune Çiftliği için yerli inek, boğa ve merinos koç ile koyun alınmasına karar verilmiş ve öğrencilerin istifadesine sunulmuştur.<sup>114</sup>

Okul mezunları iş sıkıntısı çekmemişlerdir. Ziraat okullarının mezunlarının büyük bir kısmı, merkezi hükümet tarafından devlet memuru olarak görevlendirilmişlerdir. Mesela, 1900 yılında mezun olan ziraat mektebi öğrencileri 500 kuruş maaşla devlet tarafından istihdam edilmişlerdir. Bunun yanı sıra okullardan mezun olanlar arasında devlet hizmetinde görev yapanlar olduğu gibi büyük çiftlik ve arazi sahipleri tarafından da istihdam edilenleri bulunmuştur. Ziraat Nezareti bu işe de sıcak yaklaşmıştır. Hatta mektep mezunlarının bu çiftliklerde 500 kuruş maaşla 4 yıl çalıştırılmasını istemişlerdir. Ana amaç mezunların, mezun oldukları alan ile ilgili çalışmalarını sağlamaktır.<sup>115</sup>

### **1.7.2. Bursa Ziraat Mektebi**

Devlet Halkalı'ya ek olarak Devlet'in dört bir yanında daha düşük seviyede ziraat okulları kurmayı planlamıştı. Aşağı yukarı aynı tarihte Selanik'te kurulmuş olan ziraat okulunun yanı sıra, o dönemde sadece Bursa Ziraat Ameliyat Mektebi açılmıştır. 1887 yılında Halkalı 'da ziraat okulu açıldıktan dört yıl sonra Bursa Vilayeti'nde de bir ziraat okulu açılması için tedbirler alınmıştır. Bursa idare meclisi, yerel bir heyetin seçtiği Bursa'nın Armut köyü yakınındaki 956 dönümlük arazi üzerine bir okul kurmak

---

<sup>113</sup> Quatert, **a.g.e.** ( **A. O. R.T**), s. 99.

<sup>114</sup> Yıldız, **a.g.m.**, s. 3278.

<sup>115</sup> Yıldız, **a.g.m.**, s. 3281.



için dilekçe yazmıştır. Sultan'ının 24 Eylül 1888 tarihli iradesi, bu isteği onaylamıştır. Üç yıl içinde okul kurulmuştur. <sup>116</sup>

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi adıyla kurulan Bursa'daki bu okula çok önem veren Padişah II. Abdülhamid bir gemi dolusu her cins damızlık hayvan ve malzemeyi Mudanya üzerinden göndermiştir. Okulun kuruluşunda zamanın valisi Mahmud Celâleddin Paşa'nın önemli hizmetleri geçmiştir. Mazhar Bey adındaki birisinin ilk müdürlüğünü yaptığı okul, I. Dünya Savaşı sırasında işgaller yüzünden kapatılmış, daha sonra yeniden açılmıştır. <sup>117</sup>

Bursa Ziraat Mektebi'nde en çok uygulamalı eğitimin üzerinde durulmuştur. Bir öğretmen Türkçe, tarım uygulanmış matematik, haritalama ilkeleri ve Osmanlı Devleti ve Bursa vilayeti coğrafyası üzerine genel dersler vermiştir. Okul muhasebecisi, idari görevlerine ek olarak zirai mevzuat, meteoroloji ve kimyanın ilkeleri ve üreticilere yönelik muhasebe dersleri vermiştir. Geriye kalan öğretim görevlileri ise okul müdürü, müdür yardımcısı ile genellikle tam zamanlı beş kadar ilave öğretmen arasında paylaşılmıştır. Uygulamalı tarım dersleri; süt ve bal üretimi, şeker ve pekmez gibi endüstriyel tarım ürünlerinin işlenmesi, gül, meyve ve sebze bahçeleri bakımı ve bağ yapımı ve bakımı ile üzümlere zarar veren hastalıklarla mücadele ile ilgili derslerden oluşmuştur. Ayrıca dut bahçelerinin bakımı ve vilayetin en iyi bilinen iktisadi faaliyeti olan ipekböceği yetiştirme konuları da öğretilmiştir. Hayvan yetiştiriciliği ve hayvan hastalıklarının önlenmesi, kimyevi ve doğal gübrelerin hazırlanması ve kullanımı ile bataklıkların kurutulması gibi eğitimler verilmiştir. 1893 ve 1898 yıllarında örnek çiftlik için ilave arazilerin alınmasının yanı sıra örnek mandıra ile ayrı bir ipekböceği üretim binasının yapılması ve 1907 yılında okulun genel bir genişlemeye gitmesi okulun dinamizmini göstermiştir. <sup>118</sup>

Bursa Ziraat Mektebi mezunları Bursa'da kurulan Bursa Ziraat Cemiyeti'nin kuruculuğunu üstlenmişlerdir. Cemiyet'in ilk idare heyetinde görev yapanlar, Asrî

---

<sup>116</sup> Quatert, a.g.e. (A. O. R.T), s. 101

<sup>117</sup> Sevtap Kadioğlu, "Osmanlı Döneminde Ziraat Okulları Üzerine Notlar, Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve 'Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi'", **Kutadgubilig Dergisi**, S. Nu. 8, Ekim 2005, s. 240.

<sup>118</sup> Quataert, a.g.e. (A. O. R.T), s. 102.

Çiftçi'nin ilk sayısında yer almıştır. Mümtaz Reis, Bursa Valisi Fatin Bey'dir. Yönetim kurulu, aşağıdaki kişilerden oluşmuştur. Bursa Ziraat Bankası Müdürü Fazıl Bey (Reîs-i evvel), Bursa Ziraat Müdürü Haydar Bey (Reîs-i sâni), Bursa Ziraat Mektebi ve Ameli Ticaret Mektebi muallimlerinden Sadullah Bey (Kâtib-i umumî), Bursa Ziraat Mektebi Mesul Müdürü Hakkı Bey (Muhasib), Bursa Ziraat Mektebi Müdürü Refet Bey (Fen Müdürü), Bursa Sıtma Mücadele Heyeti Reisi Talat Bey (Müşavir-i Sıhhiye), Avukat Cezmi Bey (Muamelat Müdürü), Merkez Ziraat Memuru Aziz Bey (İdare Müdürü), Bursa Ziraat Mektebi muallimlerinden Refet Bey (Mütercim ve aza). Cemiyet genel sekreterinin ve dokuz kişilik yönetim kurulunun dört üyesinin Bursa Ziraat Mektebi hocaları olması, okul hocalarının dernek kuruluşunda etkin olduklarını göstermiştir.<sup>119</sup>

İlk müdürü Mazhar Bey olan okul Birinci Dünya Savaşı sırasında işgaller yüzünden kapatılmış, daha sonra yeniden açılmıştır. İlk mezunlarını 1894 yılında veren okul halen Bursa Ziraat Meslek Lisesi adıyla faaliyetini sürdürmektedir.<sup>120</sup>

### 1.7.3. Örnek Tarlalar

Ziraat okulları mezunlarından gereğinden az yararlanılması aslında hükümet tarafından planlanan tarımsal kurumların tasarlandığı şekliyle tam olarak gerçekleştirilememesinden kaynaklanmıştır. Amasyan Efendi ziraat müdürü olarak vilayetlerde ziraat okulları ve örnek tarlalar kurmayı birincil görev olarak görmüştür. Planı bunların İstanbul havalisinde Edirne, Selanik ve İzmir'de acilen kurulmasını sağlamak ve neticede diğer illerde de yüzden fazla benzer tesisin inşa edilmesi gerçekleştirmektir. Ancak 1888 yılında bunlardan herhangi biri açılmadan önce Amasyan Efendi'nin yönetimindeki Heyet-i Ziraat programı, yukarıda belirtilen ilk yerlerle sınırlandırılmıştır. Heyet niyetlenen okul ağının bütününe devletin mali kapasitesinin ötesinde olduğu fikrindeydi. Belki de Halkalı okulunun tamamlanma sürecinin yavaşlığından duyulan hoşnutsuzluk sebebiyle, programın beklentilere uygun olmadığını belirtmiştir. Modern tarım uygulamalarının çiftçiye daha ucuz ve etkili bir yolla getirilmesi için heyet, Devlet sathında bir tarlalar ağı kurmaya çalışmıştır. Heyet

---

<sup>119</sup> Sevtap Kadioğlu, "Bursa Ziraat Cemiyeti ve Yayını Asri Çiftçi", *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, S. VI/2, 2005, s. 266.

<sup>120</sup> Kadioğlu, *a.g.m.*, s. 245.

örnek tarlaların Osmanlı tarım ürünlerinde bir genişleme ve kalitede bir iyileşme başlatacağını ve sonrasında Avrupa’da büyük bir talep yaratacağını ileri sürmüştür. 11 Ekim 1888 tarihli bir irade Adana, Konya, Sivas vilayetlerinde, İzmit Sancağı’nda ve ayrıca Suriye, Halep ve Manastır vilayetlerinde örnek tarlaların acilen kurulmasını da onaylamış ve daha sonra tarımsal olarak önemli yerlerde başkalarının kurulacağını belirtmiştir. Tarlalar mümkün mertebe çok üreticinin haberdar olmasını sağlamak için vilayet merkezlerinin civarına ya da genelde yöre nüfusunun toplandığı yerlerde kurulmuştur. Tarlalar bu şekilde şehir pazarına gelen köylüler tarafından görülebilmektedir.<sup>121</sup>

Tarla kompleksi birkaç binadan, personelin kalması için yapılmış bölmeler, ahırlar, sundurmalar ve bazen de küçük bir mandıra ve bunları çevreleyen ekili alanlardan oluşmuştur. Personel çeşitli ürünler yetiştirmiştir. Çoğu yörede yeni kurulmuş ve en son teknik ve teçhizattan faydalanılmıştır. Ayrıca örnek tarlalar genelde yeni ürünleri tanıtmaya ya da mevcut ürünlerin randımanını artırma programının bir parçası olarak hükümet tarafından alınmış yüksek kaliteli tohumlar dağıtılmıştır. Örnek tarlaların zirai mahsulü de örnek çiftliklerinki gibi öşür vergisinden muaftı. Örnek tarlalarda iki yada üç görevli çalışmıştır. İzmit Sancağı için düşünülen tarla hiçbir zaman açılmamıştır. Adana Vilayeti’ndeki örnek tarla diğerlerine göre daha başarılı olmuştur. 1898 yılında yıllık 11.000 kuruşluk işletme giderleri birkaç koyun ve tavuk, altı okalıptüs ağacı, cüzi miktarda pamuk ve hububat getirmişti. Yüzyılın bitiminde geniş çaplı bir reform bazı mütevazı sonuçlar getirmeye başlamıştı. Mandıra makineleri başarılı bir şekilde ülkeye sokulmuş ve çiftçilere gösterilmiştir. Ayrıca tarlada gül ve dut bahçeleri oluşturulmuştur. İlave arazilerin alınmasıyla tarla genişletilmiştir. Deneysel kullanım için modern tarım makineleri tedarik edilmiştir. 1905 yılında Seyhan nehrinin taşmasından tarlayı korumak için bir bent kurulmuş ve yörenin en önemli ihraç ürünü olan pamuk ekiminin ıslah edilmesi ve artırılmasına yönelik faaliyetler yapılmıştır.<sup>122</sup>

Tarlanın normal işletme masraflarının yarısına yakın bir meblağının zimmete geçirilmesi Ankara Vilayeti’nde bir örnek tarlanın kuruluşunu engellemiştir. Bu işin

---

<sup>121</sup> Quatert, a.g.e. ( A. O. R.T), s. 108.

<sup>122</sup> Quataert, a.g.e. ( A. O. R.T), s. 112.

suçlusu olan Osman Bey 1889-1890 yıllarında vilayet müfettişi ve daha önce Fransız ziraat okullarına gönderilmiş grubun bir mensubuydu. Örnek tarla için başlangıçta satın alınmış olan arazi yetersizdi. 1893 yılında Ziraat Nezareti'nden yeni bir arsanın seçilmesi için emir verilmiştir. Tesiste ekili alanlara ek olarak Vilayet'in önde gelen ürünlerinden biri olan tiftik keçisinin ıslah edilmesi için bir ahıl kurulacaktı. İlerleme yavaştı, tarla 1895 Mayıs ayına kadar işletilmemiş ve ağılda ancak tesisin ilk onayladığı tarihten on yıl sonra Kasım 1898 de işletmeye açılmıştır.<sup>123</sup>

Ankara örnek tarla arazisinin genişletilmesine yönelik olarak 1899 yılında toplam on parça tarla daha belirlenmiştir. Yapılan keşif sonucunda her birinin büyüklüğü, ziraata kabiliyeti, üzerinde bulunan binalar ve söğüt ağaçları dikkate alınarak kıymet takdiri yapılmıştır. Bunlardan Yaraloğlu Süleyman'ın varislerine ait 4 dönüm bahçe ve 18 dönüm tarlaya söğüt ağaçları ve binalar da dahil olmak üzere 7000 kuruş değer biçilmişti ki bu en yüksek bedeldi. İkinci sırada 45 dönüm ve 6750 kuruşluk icarda olan manastır arazisi, üçüncü sırada Abdaloğlu Kigork'un varislerine ait 25 dönüm ve 3750 kuruşluk arazi geliyordu. Vilayet ziraat müfettişinin gözetiminde yapılan keşifte 148 dönüm tarla ve bahçe ile 1644 adet söğüt ağaçları için 31.130 kuruş takdir edilmiştir. 24 tarla ve bahçe sahiplerinden Abdaloğlu Kigork ve Sarı Mehmet Ali'nin varisleri ile anlaşma sağlanırken, bazıları ile mahkeme yoluyla uzlaşmaya çalışılmıştır. Bunlardan Ayaşlıoğlu Mustafa'nın Kasım 1899'da yaptığı ve Mecelle'nin 1216. maddesine dayandırdığı yazılı itirazında, bir malın umumun faydası gözetilerek devlet tarafından satın alınabilmesi için gerçek kıymetinin ödenmesi gerektiği hatırlatılmış ve komisyonun takdir ettiği 2825 kuruşun, tarlanın bir senelik mahsulat bedeline bile karşılık olmadığı belirtilmiştir. Yıllık 8000 kuruş üzerinden vergi ödenen tarlanın 150–200 lira değerinde olduğu iddia edilmiştir. Hâlbuki vilayet ziraat müfettişliğinin tespitlerine göre Ayaşlıoğlu Mustafa tarlasını 10.000 kuruşa satabilmek için önceki vilayet ziraat müfettişini tehdit etmiş, numune tarlası mahsulatına da zarar vermişti. Aynı şekilde Tahtaloğlu Oannes'in varisleri de 8 dönüm tarla için 100–150 lira talep ediyorlardı. Bu nedenle Ankara Ziraat Müfettişi ve Çoban Mektebi Müdürü

---

<sup>123</sup> Qautaert, a.g.e. (A. O. R.T), s. 111.

Manuk tarafından ilgililer aleyhine Bidayet Mahkemesi'ne müracaat edilmesi gerektiği vilayete bildirilmiştir.<sup>124</sup>

1898 yılı sonlarında hizmete giren Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi tiftik keçilerinin ıslahını da üstlenmişti. Oldukça geniş araziler tahsis edilmesine rağmen, daha kuruluş aşamasındaki yanlış yer tercihi sonucu yaşanan susuzluk, ilerleyen yıllarda kurumun geleceğini de etkilemiştir. Bir diğer problem ise uygun ve istekli öğrenci bulunamamasıdır. Talebelerin eğitilmiş ziraatçı olmaktan ziyade vakit geçirmek ya da teklif edilen parayı almak için gelmeleri, halkın mektebe olan bakışını göstermesi bakımından önemlidir. XIX. yüzyıl sonlarına doğru tiftik piyasasının İngilizlere ve Amerikalılara kaptırılmasıyla keçi yetiştiriciliğinin karlı bir iş olmaktan çıkması halkın ilgisizliğini kısmen izah edebilir. Bu durumda halkın yeterince haberdar edilemediği ya da mektebin amaçlarına inandırılmadığı ihtimali akla gelmiştir.<sup>125</sup>

Sivas Vilayeti'ndeki çalışmalar 1889 yılında ayrı bir su donanımı olan işler durumunda bir örnek tarla ortaya çıkarmıştır. Takip eden yıllarda, teçhizat alınmış, tereyağı ve peynir yapma makineleri ithal edilmiş ve ilave arsa alınmıştır. Tarla, patates yetiştiriciliğini geliştirmeye yönelik büyük bir çabanın parçası olmuş ve daha sonra süt ürünlerini ve büyükbaş hayvan sayısını arttırmıştır. Tesis 1893 yılında, görünüşte yolcuların atlarının dışkılarından gübre olarak yararlanmak amacıyla, hancılık işine girmiş ve yakın çevrede bir han kurmuştur. Bu faaliyetlerin gözle görülür başarısı 1898 yılında Sivas Vilayet idaresince sorgulanmıştır. Sivas'taki örnek tarlanın 1898 ile 1903 arasında faaliyetlerine son vermiş olduğu oldukça muhtemeldir. 1898 yılından sonraki yazışmalar vilayette herhangi bir tarımsal kurumun varlığından bahsetmemiştir.<sup>126</sup>

Diyarbakır Numune Çiftliği Vali Halid Bey zamanında (1896-1902) açılmış ve bir ziraat memuru tayin edilmiştir. Bu bahçede yeni teknikler, yeni tarım aletleri çiftçilere anlatılmıştır. Diyarbakır'ın pek çok ürünü yetiştirebileceği bu bahçe sayesinde kanıtlanmaya çalışılmıştır. Özellikle bu bahçe sayesinde gül bahçeleri çoğalmış, gül

---

<sup>124</sup> Keskin, a.g.e., s. 90.

<sup>125</sup> Keskin, a.g.e., s. 98.

<sup>126</sup> Quataert, a.g.e. (A. O. R.T), s. 116.

yağının çıkartılması halka öğretilmiştir.<sup>127</sup> Bu bahçe dışında Tanzimat sonrası yapılması planlanan örnek tarla ve çiftliklerin Diyarbakır'da hayat bulduğuna dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

Diğer bazı yörelerde vilayet memurları, mahalli örnek tarlalar kurma çabalarında çok daha az başarı elde etmişlerdir. 1895 yılında Malatya şehri yakınlarındaki Harput Vilayeti'ndeki yetkililerin isteklerine rağmen İstanbul Hükümeti harekete geçmemiştir.<sup>128</sup>

---

<sup>127</sup> Yıldız, **a.g.e.**, s. 206.

<sup>128</sup> Quataert, **a.g.e. (A. O. R.T)**, s. 116.

## İKİNCİ BÖLÜM

### TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E MARDİN SANCAĞI'NDA ZİRAAT

Mardin Sancağı'nın içinde bulunduğu bereketli hilal<sup>129</sup> bölgesinde dünya için pek çok ilk hayat bulmuştur. Ekin ekimi, hayvanların evcilleştirilmesi, bakır, bronz ve demir işlemeciliği, dinlerin doğuşu hep bu bölgede ortaya çıkmıştır.<sup>130</sup> Neolitik dönemde tarım bugünkü gibi yaygın bir şekilde yapılamamıştır. Sadece yıllık su baskınlarının tarlaları verimli hale getirdiği bazı nehir vadilerinde sürekli tarım yapılabiliştir. Bu vadilerden biri Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki Mezopotamya ile Mısır'ın Nil vadisiydi. Bu su kaynaklarından yararlanmak için insanoğlu barajlar, bentler, kanallar inşa etmeye başlamıştır. Su baskınlarından ve suyun kıt olduğu dönemlerde su stokundan yararlanmayı başarmış böylelikle toprağı ihtiyaçtan fazlasını üretmeye elverişli hale getirmişlerdir. Tarımın gelişmesiyle ticaret ve yeni meslek dalları ortaya çıkmış ve bu bölgeler medeniyetin ilk inşa edildiği alanlar olarak anılmaya başlanmıştır.<sup>131</sup>

Mardin Sancağı'nda Tanzimat'tan itibaren ziraat alanında meydana gelen gelişmelere geçmeden önce, belirtilen dönemde Mardin Sancağı'nın da bağlı olduğu Diyarbakir Vilayeti'ndeki zirai gelişmeleri özetlemek gerekir. Bilindiği gibi,

---

<sup>129</sup> Bereketli Hilal: Türkiye'nin güney doğusundan başlayan, güneyde Ürdün, Suriye ve Irak'ı da kapsayan, doğuda İran'ın Zagros Dağları'na kadar uzanan, aşağıya doğru yarım ay şeklinde yayılmış dağlık bölge ile bunun altında kalan yere verilen isimdir. Bkz. Bahar Aşçı, **Medeniyetler İçin Coğrafya'nın Önemi ve Bereketli Hilal**, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, Ortadoğu ve Afrika Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2013, s. 2

<sup>130</sup> Kenan Haspolat, "Neolitik Dönemde Diyarbakır'da Tarım ve Hayvancılık", **Diyarbakır Ekonomi Tarihi C. 2 (Tarım ve Hayvancılık)**, Dicle Üniversitesi, Uzman Matbaacılık, İstanbul 2013, s. 4.

<sup>131</sup> M.Halis Özer, "1990 sonrasında Lice ve Çevresinde Tarımsal Faaliyet", **Dünden Bugüne Lice Sempozyumu Bildirileri**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yay. No:9, Mardin Sesi Gazetecilik ve Matbaacılık, Mardin, 2012, s. 261.

Diyarbakır, dünyada tarımın ilk yapıldığı yerlerden biridir. Bunun yanı sıra, bazı kaynaklarda dünyanın ilk arkeolojik buğdayının Karacadağ orijinli olduğundan bahsedilmiştir.<sup>132</sup> Ayrıca, Almanya’da yer alan Max Planck Enstitüsü’nün bitkiler üzerinde yaptığı incelemede 68 tahıl çeşidinin tümünün Karacadağ eteklerinde yetişen yabani buğday bitkisi olduğu ortaya çıkarılmıştır.<sup>133</sup>

Osmanlı hakimiyetine girmeden önce Diyarbakır Beyi Uzun Hasan büyük bir devlet kurmaya muvaffak olmuştur. Uzun Hasan, Akkoyunlu Devleti’nin topraklarını genişletmiş ve büyük bir coğrafyada hüküm sürmüştür. Ömer Lütfi Barkan bu dönemden kalma Defter-i Yasaha-ı Vilayet-i Diyarbakır<sup>134</sup>, Defter-i Yasaha-ı Liva-ı Mardin<sup>135</sup>, Defter-i Yasaha-ı Liva-i Ergani<sup>136</sup> gibi Diyarbakır ve çevresinde uygulanan

---

<sup>132</sup> Kenan Haspolat, “Diyarbakır’da Tarım ve Hayvancılık Tarihi”, **Diyarbakır Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu**, Diyarbakır’da Tarım ve Hayvancılık C. 1, Diyarbakır İl Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü Yay., Ankara 2010, s. 335.

<sup>133</sup> Haspolat, **a.g.e.**, s. 335.

<sup>134</sup> Adı geçen kanunnameye ziraat dair maddeler: 2. Madde: Evvel kurada vaki olan reayadan anunkim bir çiftlik zemini olup ve ziraatine kadir olsa her çift başına yetmiş iki karaca akça resm-i çift alınır imiş ki üçü bir Osmanî akça hesabı üzere yigirmi dört akça olurmuş. Reayadan alınmasunun dahi mevsimi evvel bahar nevrüzde imiş hem evvel üzere mukarrer kılındı. 4. madde: Ve girü eğer Müslüman ve ger keferedir. Ziraatlerinden humus üzere alınur imiş. 5. Madde: Ve nayıbçelik ve valiçelik her çift başına dörder kile-i Amid gale alınur imiş ki nısıf kile-i Osmanîdir. Kiler-i nısıf buğday ve nısıf-ı arpa. Ve resmi alef her çift başına yüz burma otluk dahi alınur imiş ki her yüz burmasınınun bahası otuz karaca akça imiş. Üçü bir Osman akçası hesabı üzere on Osmanî olur. 12. Madde:... Ve Eysel besâtininden her bostan başına eğer çok ve ger azdır dörder kavun alınur imiş ikisi beylik ve ikisi şahnelik imiş. Ve Eysel’den hasıl olan galievâtdan her Amid müddü galleden bir kile-i Amid galle alınur imiş. Öşür alınmaz imiş. Ve bir tarla penbenden bir men çekirdeklü penbe alınur imiş... Bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey’e ait Kanunlar”, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, Birinci Baskı, Gözlem Yay., İstanbul,1980, s. 549-551

<sup>135</sup> Adı geçen kanunnameye ziraat dair maddeler: 5. Madde: Ve ziraatlerinden eğer Müslüman ve ger keferedir humüs üzere alalar. Amma bağlardan ve penbelerden ve meyve ve bostanlardan yedide bir alalar. Bu üzere kaydolubdur. Amma kafirin humüs. 12. madde: ...Ve şehirlü taifesinün dahi ziraatlerinden ve bağ ve bostan ve penbe ve meyvelerinden yedide bir alub resm-i bennak ve resm-i çift ve resm-i mücerred almaya. Amma keferesi her haraçgüzâr başına yigirmi beşer akça ispenç vilerer. 14. Madde: Ve besatinden yedide bir alına 15. Madde: Ve girü şahnelik diyü pekmezden ve kuru üzümünden ve findıktan ve buna nisbet nekim vardır ki arsaya satılmağa gele miğreb dirler üç Mardin nügisi imiş ve her niğü dahi yetmiş sekiz dirhem imiş her yükten bir miğreb şahnelik alınur imiş. Ve hına yükünden dahi bir miğreb alınur imiş... Ve soğandan ve tuzdan ve nohuddan ve mercimekten bu zikrolanlardan her yükten bir miğreb alınur imiş... Bkz. Barkan, **a.g.e.**, s. 552-555.

<sup>136</sup> Adı geçen kanunnameye ziraat dair maddeler: 2. Madde: Evvel reayadan ol kimesneler kim Müslümanlar dürürler evvel ziraatlerinden beşde bir alınur imiş. 3. Madde: Ve girü her hane başına bir yük odun bahası alınsa on karaca akça ve bir yük için onar karaca akça alınur imiş. Bu üç cins yükün bahası on Osman akçası olur. Bunların alınmasının mevsimi otluk ve saman harman vaktinde ve odun son güz ayında ol vakit alalar. 12. Madde: Ve bağları olan yerlerden her yüz devekten bir tenge alınur imiş ki iki Osman akçası olur alınmasının mevsimi üzüm vaktindedir. 27. Madde: ...Evvel Karye-i Bayur ki Ermeni kendidir. Dört bin karaca akça bağ haracı diyü virürler imiş ki üçü bir Osmanî hesabıdır... Bkz. Barkan, **a.g.e.**, s. 555-557.



kanunları günümüze taşımıştır. Bu kanunnamelerde vergilerin nasıl ve ne miktarda ödeneceğine dair kanunlar yer almıştır. Dikkatle incelendiğinde buğday ve arpanın yoğun olarak üretildiği ve verginin de bu kalemler gibi ürünler üzerinden alındığı açıkça anlaşılmıştır. Buğday ve arpanın yanı sıra koyun, keçi ve inek de vergiye konu nesnelere olarak zikredilmiştir. Aynı zamanda bu kanunlardan Diyarbakır Vilayeti'nde bostanların, değirmenlerin, arıcılık yapanların fiğ ve burçak yetiştirenlerin de olduğunu anlaşılmıştır.

Pek çok seyyah Diyarbakır'ın bereketli topraklarında yetiştirilen ürünlerden övgüyle eserlerinde bahsetmiştir. 1853 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Petermann, Dicle Nehri kenarında yetişen karpuzlar hakkında övgülü sözler söylemiştir. Noelle Roger, seyahatnamesinde “*Dükkânların önlerinde yığılmış şeftaliler, üzümler, kavunlar mucizesi doğal görünen Dicle'nin suladığı bahçelerden geliyor. Diyarbakır karpuzları neredeyse 80-100 kilo arasında geliyor. Onları taşımak için bir deve ve kesmek için bir kılıç gerekiyor.*” demiştir.<sup>137</sup> Özellikle Diyarbakır'ın bugün şehir ile özdeşleşmiş büyük karpuzları, geçmişte de pek çok seyyahın dikkatini çekmiş ve bu seyyahlar geçmişten günümüze bu karpuzların ünü hakkında bilgiler nakletmiştir.

Diyarbakır'ın zirai tarihinden bahsederken Diyarbakır'da kurulan Ziraat Meclisi'nden de bahsetmek gerekir. Diyarbakır Vilayet Salnameleri'nde Tanzimat'ın eserlerinden olan meclislerden biri olan Diyarbakır Ziraat Meclisi'nin kurulmuş olduğu görülmektedir. Bu meclisin başkanı Mustafa Nail Efendi'dir. Müslüman üyelerinin yanı sıra Ermeni üyelerinin de bulunduğu bu meclis, 1869-1905 yılları arasında düzenlenmiş salnamelerde yer almıştır.<sup>138</sup>

Diyarbakır'da Vali Halid Bey zamanında ( 1896-1902) bir Numune Çiftliği kurulmuş ve halk kısa bir süre içerisinde bu çiftlikten istifade etmeye başlamıştır. Bu çiftlik sayesinde hedeflere ulaşılmış, Diyarbakır'da gül bahçelerinin sayısı artmış, üretilen gülden gül yağı çıkartılması halka öğretilmiştir.<sup>139</sup>

---

<sup>137</sup> Haspolat, **a.g.e.**, s. 346.

<sup>138</sup> Haspolat, **a.g.e.**, s. 376.

<sup>139</sup> Yıldız, **a.g.e.**, s. 206.

Mardin Sancağı'nda zirai hayata gelince, Mardin Sancağı, başkent İstanbul'dan çok uzak bazen Musul Vilayeti'ne bazen Bağdat Vilayeti'ne çoğunlukla da Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı kendi halinde bir sancak olarak varlığını sürdürürken<sup>140</sup>, Devlet-i Aliye'de yaşanan gelişmelerden de etkilenmiştir. Tanzimat Dönemi, Mardin Sancağı için de önemli bir dönem olmuş, İstanbul'daki kadar olmasa da Mardin Sancağı'nın gündelik hayatında da hissedilmiştir. Tüm Anadolu'da olduğu gibi halkın büyük çoğunluğu zirai faaliyetlerle hayatını devam ettirmiştir. Çalışma konusu olan dönem içerisinde zirai hayatı etkileyen pek çok gelişmeler, Mardin Sancağı hakkındaki resmi devlet belgelerine yansımıştır.

Yerleşik hayatın en temel göstergesi olan ziraat, çok eski bir yerleşim yeri olan Mardin'de de önemli bir ekonomik faaliyet olmuştur. Coğrafi olarak Bereketli Hilal içerisinde en güzide yere sahip Mezopotamya Ovası'nda yer alan Mardin Sancağı'nın bereketli topraklarında pek çok ürün elde edilmiş, üretilen ürünler hem Mardin halkına hem de diğer yerleşim yerlerinin istifadesine sunulmuştur.

Bereketli topraklarda yer alması dolayısıyla Osmanlı Dönemi öncesi kayıtlarda da Mardin Sancağı'nın zirai hayatına dair bilgilere ulaşmak mümkündür Mardin Sancağı'nda Osmanlı Dönemi öncesi Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan döneminde kaleme alınmış Defter-i Yasaha-i Liva-i Mardin isimli kanunda; Bağlardan, meyvelerden, bostanlardan, soğandan mercimekten, pamuktan, fındıktan ve nohuttan bahsedilmektedir.<sup>141</sup>

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile Osmanlı Devleti'nde köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişikliklerden şüphesiz Mardin Sancağı da etkilenmiş ve Sancak dahilinde dönüşümler olmuştur. Bu dönem ile ilgili zirai hayata ilişkin pek çok bilgiye ulaşmak ve bu bilgiler dönemin ziraatı hakkında çıkarımlarda bulunmayı mümkün kılmaktadır.

---

<sup>140</sup> İbrahim Özcoşar, **Merkezleşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)**, Birinci Baskı, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İletişim Matbaası, Mardin, 2009, s. 42.

<sup>141</sup> Bkz. Barkan, **a.g.e.**, s. 554.

## 2.1. SALNAMELER IŞIĞINDA MARDİN SANCAĞI'NDA ZİRAAT

Salname bir senelik hadiseleri göstermek üzere düzenlenen eserler hakkında kullanılan bir tabirdir. Sene, yıl demek olan “sal” ile mektup, kitap manasına gelen “name” ifadesinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu tabirin karşılığı yıllıktır.<sup>142</sup> İlk vilayet salnamesi Saraybosna’da Salname-i Vilayet-i Bosna adıyla 1866 (H.1283) yılında yayınlanmıştır. Vilayet salnameleri içerik bakımından yayınlandıkları vilayetlere göre farklılıklar göstermekle beraber bunlarda genelde vilayetin idari teşkilatı, memurları, mahallin tarihi, eski eserleri, coğrafyası, idari taksimatı, kazaları, nahiyeleri, kasaba ve köyleri, üretim faaliyetleri, ticaret ve nüfusu hakkında bilgiler, fotoğraf ve haritalar yer almıştır. Aynı zamanda zirai üretim ve hayvancılık, tarım arazileri gibi vilayetin iktisadi durumuna dair önemli bilgiler ve istatistikler bulunmuştur.<sup>143</sup>

Mardin; Bağdat, Musul ve Diyarbakır vilayetleri arasında sürekli el değiştirmiş fakat düzenli salnamelerin hazırlandığı dönem içerisinde Diyarbakır Vilayeti’ne bağlı bir sancak olarak tarihteki yerini almıştır.<sup>144</sup> Diyarbakır Vilayeti için 1869-1905 (H. 1286-1323) yılları arasını kapsayan salnameler düzenlenmiştir. Fakat her yıl düzenli olarak salname hazırlanmamıştır. Bu salnameler içerisinde Mardin Sancağı’nın zirai hayatına ışık tutacak pek çok bilgi yayınlanmıştır. Genel olarak nelerin üretildiği, ne kadar miktarda üretildiği, ne kadarının iç tüketime ne kadarının dışarıya satıldıklarını yıllar itibariyle görmemizi sağlayan Diyarbakır Salnameleri o dönemin zirai durumunu görmek adına temel kaynağımız durumundadır.

1869 (H. 1286) yılından itibaren hazırlanan Diyarbakır Vilayet Salnameleri’nde üretim bilgilerini içerir bilgiler düzenli olarak verilmemiştir. Mahsulât-ı Arziye başlığı altındaki zirai ürünler 1873-1874 (H. 1290) yılı ve sonrasında istatistiki olarak verilmiştir. Fakat 1873-1874 (H. 1290) yılında sonra yayınlanan kimi salnamelerde Toprak mahsullerinin üretimi ile ilgili istatistiki bilgiler yayınlanmamıştır. Bu çalışma

---

<sup>142</sup> Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, “Salname”, İstanbul, 1983, s. 105.

<sup>143</sup> Bilgin Aydın, “Salname”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt No 36, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2009, s. 51-53.

<sup>144</sup> İbrahim Özcoşar, **a.g.e.**, s. 42.

kapsamında Mahsulât-ı Arziye başlığı altında verilen Toprak mahsullerinin, salnamesi yayımlanan yıllar itibariyle karşılaştırılması yapılmıştır.

**Tablo 4: 1873-1874 (H.1290) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri**

Ürün Adı	Birimi	Dahilde Sarf	Harice Nakl	Dahili Fiyatı	Harici Fiyatı
Hınta	Kıyye*	4073008	4073008	9	0
Şa'ir	Kıyye	1078112	1078112	4	0
Darı	Kıyye	350400	350400	4	0
Duham	Kıyye	53416	40000	5	7
Penbe-i Ham	Kıyye	86400	60000	8	10
Erz	Kıyye	45000	45000	2,5	0
Tane Zeytin	Kıyye	52450	12450	1	1,5
Mercimek	Kıyye	35200	19200	8	10
Badem	Kıyye	24000	8000	5	6
Mazı	Kıyye	56300	16300	5	7
Mahlep	Kıyye	320000	60000	1,5	2,5
Bitim	Kıyye	200000	60000	1,5	2,5
İcas	Kıyye	390000	190000	2	3
Susam	Kıyye	65000	25000	1	1,5
Antuf	Kıyye	14350	14350	2	0
Şakaloz	Kıyye	14350	14350	2	0
Sumak	Kıyye	9500	9500	1,5	2
Nar Kabuğu	Kıyye	17000	17000	1	0
Meyve-i Hoş	Kıyye	100000	50000	1	1,5
Üzüm	Kıyye	2000	2000	5	0

**Kaynak:** İzgöer, a.g.e., C. 1, s. 354-356.

\* Mardin Sancağı'nda kullanılan ölçü birimlerinden ölçek 15 kıyye 19 kg, 180 gr, 5 cg. Kantar ve kile 250 kıyye yani 707 kg'dir. Bkz. İzgöer, a.g.e., C.5, s. 307.

Tablo 4'te görüldüğü gibi, üretimi en fazla yapılan buğday ve arpadan Mardin Sancağı'nın içinde tüketilen miktar kadar dış pazarlara da gönderilmiştir. Mercimek, badem, mahlep ve üretimi fazlaca yapılan kalemlerden biri olan icas dış pazarlara, iç pazarda tüketilen miktardan daha az gönderilmiştir. 1873-1874 (H. 1290) yılında Mardin Sancağı'nın bereketli bir yıl geçirmiş olduğu sonucuna varılabilir. Çünkü temel ürün olan buğdaydan 8 milyon kıyye üzerinde üretilmiş ve bunun yarısı dışarıya pazarlanmıştır. Yine tablo 4'te açıkça görüldüğü üzere buğday en çok üretilen ürün olarak göze çarpmıştır. İç tüketim miktarları karşılaştırıldığında buğday ve arpadan sonra icasın üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir. Üçüncü sırada tahıl ürünlerinden

ziyade bir meyve türünün yer alması da dikkatleri çekmiştir. Ayrıca tablo 4’te dikkat çeken bir diğer husus ise iç ve dış pazarlama değerleri aynı olan buğday, arpa, darı, pirinç, nar kabuğu ve üzümün iç tüketim fiyatları verilmiş fakat dış pazarlama fiyatları verilmemiştir. Ham pamuğun ve mercimeğin iç tüketim fiyatının 8 guruş, dış pazarlama fiyatının 10 guruş olması bu iki ürünün dış pazarlamada en iyi gelir getiren iki ürün olduğunu göstermiştir. Nardan ziyade nar kabuğunun iç tüketim ve dış pazarlama değerleri toplamı 34.000 kıyye gibi azımsanmayacak bir rakam olarak istatistiklere girmesi, iç hem dış pazarda talep gören bir ürün olması, yoğun talep gören bir ürün olduğunu göstermiştir.

**Tablo 5: 1874-1875 (H. 1291) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri**

Ürün Adı	Birimi	Dahilde Sarf	Harice Nakl	Dahili Fiyatı	Harici Fiyatı
Hınta	Kile-i İstanbulî*	1260000	-	9	-
Şa’îr	Kile-i İstanbulî	567000	-	4	-
Darı	Kile-i İstanbulî	540000	-	2	-
Hububat	Kile-i İstanbulî	540000	-	4	-
Duhan	Kıyye	60000	20000	5	7
Penbe-i Ham	Kıyye	80000	26000	7	8
Erz	Kıyye	60000	-	2,5	-
Tane Zeytin	Kıyye	40000	100000	1	1,5
Badem **	Kıyye	6000	10000	10	12
Mazı	Kıyye	20000	100000	3	4
Mahleb	Kıyye	60000	260000	1,5	2,5
Bitım	Kıyye	100000	150000	1,5	2,5
İcas	Kıyye	150000	150000	2	3
Susam***	Kıyye	200000	400000	1	12
Antuf	Kıyye	15000	-	2	-
Şakaloz	Kıyye	15000	-	2	-
Sumak	Kıyye	60000	40000	1,5	2
Nar Kabuğu	Kıyye	20000	-	1	-
Meyve-i Huşk ve Ter	Kıyye	500000	-	1	-
Üzüm	Kıyye	100000	100000	1	1,5

**Kaynak:** 1874-1875 (H.1291) Diyarbekir Vilayet Salnamesi s. 165-166.

\* İstanbul Kilesi zahire cinsine göre 18-20 okka, ortalama 25 kilogramdır. Bkz. Pakalın, a.g.e. C.2. s. 281.

\*\* Söz konusu yıla ait salnamede verilen istatistikte tüketim miktarı ve fiyatların yanı sıra bunların çarpımından oluşan kıymeti bölümü de yer almıştır. Bu bölümde sadece çarpım işlemi gerçekleştirilmiş olduğundan çalışmada yer verilmemiştir. Bu çarpım işleminde de hatalar yapılmıştır. Badem kaleminde iç tüketim 6000 kıyye ve fiyatı 10 guruş olarak verilmiş fakat iç tüketim kıymeti kısmında 6000 yazılmıştır. Halbuki 60000 yazılması gerekmektedir. Nitekim kıymet toplamına baktığımızda da olması gereken iç tüketim kıymeti 60000'dir. (Bkz. Ek.3)

\*\*\* Susamın dış pazarlaması 400000 kıyye ve dış pazar fiyatı ise 12 guruş olarak verilmiştir. Dış pazar kıymetinin bu durumda 4800000 olması gerekirken salnamede 600000 yazılmıştır. Kıymet toplamına baktığımızda 800000 yazmaktadır. İç tüketimin 200000 ve fiyatının da 1 guruş olması itibariyle toplam kıymet doğru yazılmıştır. Şu durumda dış pazarlama kıymetine baktığımızda dış pazarlamanın 50000 olması gerekmektedir. Diğer bir olasılık olarak dış pazarlama fiyatının 1,5 guruş olması ihtimalidir. Osmanlıca salnamede susamın altında yer alan bademin dış pazarlama fiyatı 12 olarak yazılmış ve tüm hesaplamalar doğru yapılmıştır. Susam ve Bademin dış pazarlama fiyatında yazan ifadeler hemen hemen birbirlerinin aynısıdır. Dış pazarlama fiyatının 1,5 guruş olması durumunda 400000 kıyye dış pazarlama doğru ifadedir. Fakat çelişkili bir durum söz konusudur. (Bkz. Ek 3)

Tablo 5'te görüldüğü gibi buğday, arpa, darı ve hububat kalemleri bir önceki yıldan farklı olarak kıyye yerine kile-i İstanbulî ölçüsü ile gösterilmiştir. 1873-1874 (H. 1290) ve yukarıda yer alan 1874-1875 (H. 1291) yılları arasındaki değerleri karşılaştırıldığında 1874-1875 (H. 1291) yılında en temel zirai ürün olan buğday ve arpanın hiç dış pazarlara gönderilmediği diğer ürünlerin bir kısmında ise dış pazarlara gönderilen miktarlarda ciddi düşüşler olduğu anlaşılmıştır. Örneğin tütün kalemi bir önceki yıl 40000 kıyye dış pazarlara gönderilmiş iken bu yıl 20000 kıyye gönderilmiş yarı yarıya bir düşüş gözlenmiştir. Fakat tüm ürünler için bu düşüşün olduğunu iddia etmek doğru olmaz, Tane zeytinin bir önceki yıla göre iç tüketimi düşmüşken dış pazarlara gönderilen miktarı artmıştır. Tane zeytin dış pazarlara bir önceki yıl 12450 kıyye gönderilmişken bu yıl 100000 kıyye gönderilmiştir. Tane zeytin 1874-1875 (H. 1291) yılında bir önceki yıla göre fazlaca üretilmiştir. Susamın ise söz konusu yıl içinde hem iç tüketim miktarı hem de dış pazarlara satılan miktarı büyük bir artış göstermiştir. Bir önceki yıl 65000 kıyye iç tüketim, 25000 kıyye dış pazarlama değerine sahip susam, 1874-1875 (H. 1291) yılında iç tüketim için 200000, dış pazarlama için 400000 kıyye

değerleriyle, birimi kıyye olarak belirtilmiş ürünler içerisinde toplamda en yüksek üretim yapılan ürün olmuştur. Fakat dip notta da belirtildiği üzere hesaplama hatası yapılmış olma ihtimali yüksektir. Dış pazarlama fiyatının 12 guruş olduğu varsayılarak bulunan 50000 kıyye ile dış pazarlara gönderilen susamın bir önceki yıla göre iki kat arttığı söylenebilir.

1874-1875 (H. 1291) yılı Diyarbakır Salnamesi'nin dahili vilayette kain emlak-ı mütenevvia'yı mübeyyin cetvelinde Mardin Sancağı'na ait bir takım zirai verilere rastlanmıştır. Bu cetvele göre Mardin Sancağı'nda 50 adet ahır, 403 adet bahçe, 418 adet bağ 229 adet tarla mevcut olarak gösterilmiştir.<sup>145</sup> Yukarıda yer alan aynı yıla ait üretim değerleri göz önüne alındığında o günkü teknoloji ile bu kadar az tarla ve bahçeden bu kadar fazla ürün elde etmek pek mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle verilen bağ, bahçe, tarla değerlerinin Mardin Sancağı'nın sadece merkezi için verilmiş değerler olduğu düşünülmüştür.

---

<sup>145</sup> 1874-1875 (1291) yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi, s. 151.

**Tablo 6: 1875 (H. 1292) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri**

Ürün Adı	Birimi	Dahilde Sarf	Harice Nakl	Dahili Fiyatı	Harici Fiyatı
Hınta	Kile-i İstanbulî	1260000	-	9	-
Şa'ir	Kile-i İstanbulî	567000	-	4	-
Darı	Kile-i İstanbulî	540000	-	3	-
Hububat	Kile-i İstanbulî	540000	-	4	-
Duhan	Kıyye	60000	20000	5	7
Penbe-i Ham	Kıyye	80000	26000	7	8
Erz	Kıyye	60000	-	2,5	-
Tane Zeytin	Kıyye	40000	100000	1	1,5
Badem	Kıyye	6000	10000	10	12
Mazı	Kıyye	20000	100000	3	4
Mahlep	Kıyye	60000	260000	1,5	2,5
Bittim	Kıyye	100000	150000	1,5	2,5
İcas	Kıyye	150000	150000	2	3
Susam	Kıyye	200000	400000	1	1,5
Antuf	Kıyye	15000	-	2	-
Şakaloz	Kıyye	15000	-	2	-
Sumak	Kıyye	60000	40000	1,5	2
Nar Kabuğu	Kıyye	20000	-	1	-
Meyve-i Huşk ve Ter	Kıyye	500000	-	1	-
Üzüm	Kıyye	100000	100000	1	1,5

**Kaynak:** 1875 (H. 1292) Diyarbakır Vilayet Salnamesi s. 173-174

Tablo 6'da görüldüğü gibi, 1875 (H. 1292) yılı Diyarbakır Vilayet Salnamesi'nde Mardin Sancağı'na ilişkin veriler incelendiğinde adı geçen yıl ile 1874-1875 (H. 1291) yılı verilerinin çoğunun aynı olduğu görülmüştür. Tahıl ürünlerinden sadece darının bir önceki yıla göre 1 guruş fiyatı artmıştır. Ürünün satış fiyatı ile ilgili nicelik kaydedilirken yazım hatası yapılmış olma ihtimali mevcut olduğu gibi belirtilen değer doğru da olabilir. Fakat kalemlerin çoğunun bir önceki yıl ile bire bir olarak aynı üretim değerlerine ve aynı fiyatlara sahip olması pek mümkün değildir. Bu nedenle bu bilginin de güvenilirliği oldukça şüphelidir.



**Tablo 7: 1876 (H. 1293) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri**

Ürün Adı	Birimi	Dahilde Sarf	Harice Nakl	Dahili Fiyatı	Harici Fiyatı
Hınta	Kile-i İstanbulî	1260000	-	9	-
Şa'ir	Kile-i İstanbulî	567000	-	4	-
Darı	Kile-i İstanbulî	540000	-	3	-
Hububat	Kile-i İstanbulî	540000	-	4	-
Duhan	Kıyye	60000	20000	5	7
Penbe-i Ham	Kıyye	80000	26000	7	8
Erz	Kıyye	60000	-	2,5	-
Tane Zeytin	Kıyye	40000	100000	1	1,5
Badem	Kıyye	6000	10000	10	12
Mazı	Kıyye	20000	100000	3	4
Mahlep	Kıyye	60000	260000	1,5	2,5
Bitım	Kıyye	100000	150000	1,5	2,5
İcas	Kıyye	150000	150000	2	3
Susam*	Kıyye	200000	400000	1	1,5
Antuf	Kıyye	15000	-	2	-
Şakaloz	Kıyye	15000	-	2	-
Sumak	Kıyye	60000	40000	1,5	2
Nar Kabuğu	Kıyye	20000	-	1	-
Meyve-i Huşk ve Ter	Kıyye	500000	-	1	-
Üzüm	Kıyye	100000	100000	1	1,5

**Kaynak:** 1876 (H. 1293) Diyarbekir Vilayet Salnamesi s. 171-175.

\* Susamın bu yılki dış pazarlama fiyatı 1,5 guruş olarak belirtilmiştir. Dış pazarlama fiyatı ile kıymeti arasında yapılan karşılaştırmada bu fiyat doğrudur. Fakat 1874-1875 (H. 1291) yılı ile 1875 (H. 1292) yılına ait salnamelerde dış pazarlama fiyatının 12 olduğu görülmüştür. Karşılaştırma yapabilmek adına ek 3 ile ek 4'te susamın bulunduğu sayfalar eklenmiştir.

Tablo 7'de görüldüğü gibi, 1876 (H. 1293) yılı Toprak Mahsullerine baktığımızda yine birçok bilginin geçen 1874-1875 (H. 1291) ve 1875 (H. 1292) yılı bilgileri ile aynı olduğu göze çarpmıştır. Susamın dış pazarlara gönderilen fiyatı önceki yıllarda 12 guruş iken bu yıl 1,5 guruş olarak görülmüştür. Bu duruma ilişkin detaylı açıklama dipnotlarda yapılmış olup bu durum dışında başka bir değişiklik görülmemiştir. Bir önceki yıl ile ilgili yapılan açıklamada da belirtildiği üzere üretim değerlerinin ve salnamelerde iki yıl içinde aynı bilgilerin olması salnamelerin bu kısımlarının sağlıklı hazırlanmadığı hususundaki tereddütleri arttırmaktadır.

1876 (H. 1293) yılı için verilen vergi gelirleri ile ilgili kısımda ziraata dayalı vergi kalemleri göze çarpmıştır. Özellikle hububat öşrü 2126206 değeri ile en yüksek vergi geliri kalemini oluşturmaktadır. Tablo 7’de görüldüğü üzere en fazla tahıl ürünleri üretimi söz konusudur ve tarım ürünlerinden elde edilen vergi gelirlerinin büyük bir kısmını hububattan alınan vergiler oluşturmuştur. Tütün ve zeytin vergi geliri elde edilen diğer zirai ürünler arasında yer almıştır.<sup>146</sup>

**Tablo 8 : 1877 (H. 1294) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri**

Ürün Adı	Birimi	Dahilde Sarf	Harice Nakl	Dahili Fiyatı	Harici Fiyatı
Hınta	Kile-i İstanbulî	1260000	-	5	-
Şa'ir	Kile-i İstanbulî	567000	-	3	-
Hububat	Kile-i İstanbulî	540000	-	2	-
Duhan	Kıyye	60000	20000	5	7
Penbe-i Ham	Kıyye	80000	26000	7	8
Erz	Kıyye	60000	-	2,5	-
Tane Zeytin	Kıyye	40000	100000	1	1,5
Badem	Kıyye	6000	10000	10	12
Mazı	Kıyye	20000	100000	8	10
Mahlep	Kıyye	60000	200000	1,5	2,5
Bıttım	Kıyye	100000	150000	1,5	2,5
İcas	Kıyye	150000	150000	2	3
Susam	Kıyye	200000	400000	1	1,5
Antuf	Kıyye	15000	-	3	-
Şakaloz	Kıyye	15000	-	3	-
Sumak	Kıyye	60000	40000	0,5(para)	30(para)
Nar Kabuğu	Kıyye	20000	-	1	-
Meyve-i Huşk ve Ter	Kıyye	500000	-	1	-
Üzüm	Kıyye	100000	200000	1	1,5

**Kaynak:** 1877 (H. 1294) Diyarbakır Vilayet Salnamesi s. 122-128.

Tablo 8’de görüldüğü gibi, 1877 (H. 1294) yılı Diyarbakır Vilayet Salnamesi’nde zirai ürünler ile ilgili bilgilerde üretim değerlerinde önemli bir değişiklik göze çarpmazken özellikle hububat ürünleri olan buğday ve arpanın piyasa fiyatlarında düşüş gözlenmiştir. Buğday 9 guruştan 5 guruşa inerken, arpa 4 guruştan 3 guruşa inmiştir. Bu yıl için darının istatistiklerde yer almaması dikkatten kaçmamıştır. Mazının fiyatında önceki yıllara göre ciddi bir atış görülmüştür. Önceki yıl mazının iç tüketim

<sup>146</sup>1876 (H. 1293) Yılı Diyarbakır Vilayet Salnamesi, s. 147.

fiyatı 3 guruş iken bu yıl 8 guruş ve dış pazarlama fiyatı ise önceki yıl 4 guruş iken bu yıl 10 guruş olduğu görülmüştür. Sumağın üretim miktarı bir önceki yıl ile aynı olmakla birlikte fiyatında farklılıklar görülmüştür. Önceki yıl iç tüketim fiyatı 1,5 guruş iken bu yıl iç tüketim fiyatı 0,5 para olarak kaydedilmiştir. Salnamede birim olarak “para” kullanılmıştır ve dış pazarlama fiyatı 30 para olarak kaydedilmiştir. 1 guruş 40 paradır.<sup>147</sup> Sumağın önceki yılki dış pazarlama fiyatının 2 guruş olduğu göze alındığında ciddi bir düşüş görülmüş, bu yıl sumağın dış pazarlama fiyatı 1 guruşun altına inmiştir. Hububat ürünleri gibi sumağında fiyatında bir düşüş gözlemlenmiştir.

1877 (H. 1294) yılı salnamesinde yer alan Mardin Sancağı ile ilgili vergi kalemlerinin incelenmesinde hububat öşrünün 1708032 değeri ile en yüksek vergi getiren kalemlerden biri olduğu görülmüştür. Ziraata ilişkin vergi kalemleri içerisinde tütün ve zeytin bir önceki yıl gibi gelir getiren kalemler olarak yerini almıştır.<sup>148</sup>

1879 (H. 1297) yılı Diyarbekir Vilayet salnamesinde Mardin Sancağı’nda üretilen ürünler ve değerleri konusunda istatistiklere rastlanmamıştır. 1879 (H. 1297) yılı salnamesinde ziraata ilişkin vergi kalemleri arasında önceki yıllardaki gibi zirai ürünlerden elde edilen gelirlerin olmasıdır. Bunların içerisinde en yüksek vergi geliri sağlayan kalemlerden biri 1865620 değeri ile hububat öşrü olmuştur. Zeytin ve mazı öşürleri ziraata ilişkin diğer vergi geliri sağlayan kalemlerdir. Vergi getiren kalemler arasında daha önceki yıllarda zeytin ile beraber tütün vergi geliri getiren kalemler arasında iken, 1879 (H. 1297) yılı salnamesinde tütün kalemine yer verilmemiş mazı kaleminin getirmiş olduğu öşür miktarından bahsedilmiştir.<sup>149</sup>

1883 (H. 1300) yılı bilgilerinde göze çarpan belki en önemli değişiklik tarla, bağ ve bahçe sayılarında olan muazzam yükselmedir. 1883 (H. 1300) yılına kadar yayınlanmış salnamelerde tüm Mardin Sancağı’nın diğer kasabalarıyla beraber tarla, bağ, bahçe sayıları 2000 adedi aşmaz iken<sup>150</sup> 1883 (H. 1300) yılında Mardin Sancağı’nda 2698 adet bahçe, 49.621 adet tarla ve 80 adet samanlık olduğu bilgisine yer verilmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi önceki yıllarda verilen tarla, bağ ve bahçe

---

<sup>147</sup> Pakalın, a.g.e., C.2. s.752.

<sup>148</sup> 1877 (H. 1294) Diyarbekir Vilayet Salnamesi, s. 140.

<sup>149</sup> 1879 (H. 1297) Diyarbekir Vilayet Salnamesi, s. 144-145.

<sup>150</sup> 1874-1875 (H. 1291) Diyarbekir Vilayet Salnamesi, s. 151.

adetlerinin üretim değerleri düşünöldüğünde gerçeği yansıtmama ihtimallinin doğru olabileceği bu bilgi ile kanıtlanmıştır. Bu rakamların on binlerle ifade edilmiş olması tüm Mardin Sancağı'nın kasabalarıyla beraber hesaplandığını ortaya koymuştur. 1883 (H. 1300) yılı verilerinde diğer ziraata ilişkin emlak ve musakkafadan bahsetmek gerekirse: 16 bostanlığın ve 24 adet kavaklığın mevcut olduğu bilgisine yer verilmiştir. 1882 (H. 1300) yılı Diyarbakır Vilayet Salnamesi'nde diğer yıllarda verilen Toprak Mahsullerin üretim değerleri ile ilgili istatistiki bilgiler yer almamıştır.<sup>151</sup>

1883 (H. 1300) yılı salnamesinin Diyarbakır Vilayeti Varidat Muvazenesi'nde Mardin Sancağı vergi gelirlerinin en yükseğini diğer yıllarda olduğu gibi hububat öşrü oluşturmuştur. Zeytin diğer yıllarda olduğu gibi bu yılda da öşür getirmiş, ek olarak bu yıl içinde 281.695 kuruş afyon geliri de ortaya çıkmıştır. Afyon kaleminin daha önceki yıllarda yayınlanan zirai ürün istatistiklerinde ve diğer vergi tablolarında yer almamışken bu yıl için belirtilen vergi geliri tablosunda afyonun yer alması dikkatlerden kaçmamıştır.<sup>152</sup>

---

<sup>151</sup> 1883 (H. 1300) Diyarbekir Vilayet Salnamesi, s. 114.

<sup>152</sup> 1883 (H. 1300) Diyarbekir Vilayet Salnamesi, s. 109-110.

**Tablo 9 : 1883-1884 ( H. 1301) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri**

Ürün Adı	Birimi	Dahilde Sarf	Harice Nakl
Hınta	Keyl-i A'şârî*	1260000 (umumi)	-
Şa'ir	Keyl-i A'şârî	567000 (keza)	-
Hububat	Keyl-i A'şârî	540000 (keza)	-
Duhan	Kıyye-i A'şârî**	66000	22000
Penbe-i Ham	Kıyye-i A'şârî	90000	26000
Erz	Kıyye-i A'şârî	66000 (umumi)	-
Tane Zeytin	Kıyye-i A'şârî	44000	110000
Badem	Kıyye-i A'şârî	11000	7000
Mazı	Kıyye-i A'şârî	22000	110000
Mahlep	Kıyye-i A'şârî	66000	220000
Bıttım	Kıyye-i A'şârî	110000	165000
İcas	Kıyye-i A'şârî	165000	165000
Susam	Kıyye-i A'şârî	440000	220000
Antuf	Kıyye-i A'şârî	16500( umumi)	-
Şakaloz	Kıyye-i A'şârî	17000( keza)	-
Sumak	Kıyye-i A'şârî	66000	44000
Nar Kabuğu	Kıyye-i A'şârî	22000 (umumi)	-
Meyve-i Höşk ve Ter	Kıyye	60000(keza)	-
Üzüm	Kıyye	110000	110000

**Kaynak:** 1883-1884 (H. 1301) Yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi s. 101-104.

\* Keyl-i aşârî için yapılan araştırmada, 1 ton: 10 kantarı-ı a'şârî, 1 kantar: 100 kıyye-i a'şârî, 1 kıyye:1000 dirhem, 1 keyl-i a'şârî: 10 onluk, 1 onluk: 10 ölçü, 1 ölçü: 10 zarf olarak ifade edilmiştir. Selim Sabit, Tahvil Mikyas Evhalleri, Mart 1871( R. 1287), s. 8

\*\*1 ton 10 kantar-ı a'şârî olduğundan 1 kantar-ı a'şârî  $1000/10=100$  kg olmaktadır. 1 kantar 100 kıyye-i a'şârîye eşit olduğundan 1 kıyye-i a'şârî =1kg olmaktadır. Sabit ,a.g.e, s. 8

Tablo 9'da görüldüğü gibi, uzun bir aradan sonra Mardin Sancağı'nda üretilen toprak mahsullerini gösteren tablo düzenlenmiştir. Bu tabloda öncelikle ölçü birimi olarak önceki yıllarda belirtilen kile-i İstanbulî yerine keyl-i a'şârî birimi ve kıyye yerine kıyye-i a'şârî birimi yazılmıştır. En son rastlanan 1877 (H. 1294) Yılı Mardin Sancağı toprak mahsulleri tablosu ile karşılaştırma yapıldığında buğday, arpa ve hububat ürünlerinin miktarlarının aynı rakamlarla ifade edildiği görülmüştür. Fakat bu rakamların iç ve dış değerlerinin beraber verildiğine dair “umumi” ve “keza” ifadelerine önceki yıllarda rastlanmamıştır. 1877 (H. 1294) yılı verileri ile 1883-1884 (H. 1301) yılı bilgileri karşılaştırıldığında genel olarak üretimde bir artıştan bahsedilebilir. Fakat rakamlar dikkatle incelendiğinde bazı rakamların artışında garip bir benzerlik söz

konusudur. Örneğin tütün kaleminde 1877 (H. 1294) yılı iç tüketim değeri 60.000 iken 1883-1884 (H. 1301) yılında 66.000 dış pazarlara gönderilen ürünlerde ise 1877 (H. 1294) yılında 20.000, 1883-1884 (H. 1301) yılında ise 22.000 rakamları yer almaktadır. Sol tarafta yer alan rakamın yanındaki sıfır yerine sol taraftaki rakamın aynısı yazılmıştır. Tütünde yer alan 60.000-66000, 20.000-22.000 rakamları gibi, tane zeytinde yer alan 40.000-44.000, 100.000-110.000 rakamları bu durumun örneklerini oluşturmaktadır. Mazı, mahlep, sumak, nar kabuğu ve üzüm kalemlerinde de bu durumu görmek mümkündür. Bu durumun dışında yapılan karşılaştırmada susamın dış pazarlama değerlerinin 1877 (H. 1294) yılına göre ciddi bir düşüş yaşadığı fakat iç pazarlamadaki değerlerin arttığı görülmüştür. Susamın düşüş ve artışı da garip bir durum sergilemiştir. 1877 (H. 1294) yılında iç ve dış değerleri 200.000-400.000 olan susamın 1883-1884 (H. 1301) yılı değerleri 440.000-220.000 olarak tabloda gösterilmiştir. İç ve dış değerler yer değiştirilerek yukarıdaki rakamsal değişikliğin yapıldığı gözlemlenebilmiştir. Bu durumların tamamı tablonun doğru veriler elde edilerek düzenlenip düzenlemediği konusunda şüpheler doğurmuştur.

1883 (H. 1300) yılı ve daha önceki yıllara ait bağ, bahçe, tarla sayıları bilgisi 1883-1884 (H. 1301) yılı salnamesinde yer almamıştır. Fakat 1883 (H. 1300) yılı bağ bahçe sayıları hatırlanacağı üzere muazzam bir artış göstermiştir. Fakat 1883-1884 (H. 1301) yılı üretim değerleri bu bağ, bahçe ve tarla sayıları ile orantılı değildir. Bu durum 1883 (H. 1300) yılı öncesinde verilen bağ, bahçe ve tarla sayılarına ait verilerin doğru olup olmadığı konusunda tereddütleri arttırmıştır.

1884-1885 (H. 1302) yılı Diyarbakır Vilayet Salnamesi'nde Mardin Sancağı ile ilgili kurum ve çalışanlarının isimlerinin verildiği kısımda Reji İdaresi<sup>153</sup> karşımıza çıkmaktadır. Reji idaresi başlığı altında müdür Andon-ı Rumi Efendi, başkatib Mıgırdıç Efendi ve tahsildar Melkon Efendi isimleri yer almıştır.<sup>154</sup> Daha önceki yıllara ait salnamelerde Mardin Sancağı için Reji İdaresi başlığına rastlanmamıştır. Önceki yıllarda verilen ürün istatistikleri ve vergi gelirlerini gösteren bölümlerde tütünün Mardin Sancağı'nda yaygın olarak üretildiği ve dış pazarlara gönderildiği görülmüştür.

---

<sup>153</sup> Reji Şirketi ile ilgili bkz. s. 25.

<sup>154</sup> 1885 (H. 1302) Yılı Diyarbakır Vilayet Salnamesi s. 106.

Bu potansiyeli nedeniyle Mardin Sancağında Reji İdaresi'nin kurulmuş olduğu sonucuna varılabilir.

1884-1885 (H. 1302) yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi'nde Mardin Sancağı ile ilgili uzun bir hali hazır raporu yazılmıştır. Bu raporda Mardin Sancağı'nın zirai hayatı ile ilgili şu cümlelere yer verilmiştir. “ *Mardin'in abu havası pek latîf ve ahalisi zarîf mahallerden ad olsunsa sezadır. Muntazam birçok bahçeleri ve sebze yetiştirir tarlaları vardır. Müteaddid seyrangah ve bahçelerinde kasırlar ve ebniyeler bulunarak seyru temaşa için bu kasırlar ve seyrangahlarda ekser mevâsimde mürûru ubur eksik olmaz ve leziz üzüm ve al'a bittim ve incaz ve suçuk hasıl olur ki her mahalde şöhrate değer.*” Yine aynı hali hazır durumda Mardin Sancağı'nda bulunan aşiretler ve geçim kaynaklarından bahsetmiştir. “ *Mardin berriyesi Arap ve Müsta'rab aşairin barınacak mahalli olup, aşair-i merkumeden birisi Şemir aşiretidir. Aşiret-i merkume on bin haymeyi cami olup bir kısmı Zor Sancağı'na ve bir kısmı da Bağdat Vilayet-i celilesine merbut olduğu gibi bir kısmı da bu vilayete tabi olarak Mardin ve Siverek taraflarında bulunmaktadır. Bu aşiret üç familyaya mensup olup, birisi el-Cebre ve ikincisi ez-Zeydan ve üçüncüsü El-Ömer'dir. Bunların furûndan el- Harise ve es-Sayih ve en-Necm ve es-Sabit ve el-Amud ve el-Fedaga ve el-Abdullah ve el-Katiyan namlarıyla yad olunur bazı kabileler dahi sayılır. Aşiret-i mezkure külliyyetli ağnam ve deveye malik olup yapağı ve revgan-ı sade ve koyun ve kuzu ve deve sarfiyatından pek çok ticaretleri olduğu gibi kendi melbusatları için muhtaç oldukları bez ve meşlah misillü eşyayı ve mekulatlarına muktezi zahireyi çöle civar olan ahali-i meskûneden iştirâ ederler ve ağnam ve yapağı ve revgan ve deve iştirâsı için içlerine tüccar gider gelir.*”<sup>155</sup> Görüldüğü gibi Mardin Sancağı'nda yer alan aşiretlerin çoğu ziraat ve hayvancılık ürünlerinin üretimi ve pazarlanması ile geçimlerini sağlamışlardır.

---

<sup>155</sup> 1885 (H. 1302) Yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi s. 123-128.

**Tablo 10 : 1884-1885 ( H. 1302) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri**

Adı	Birimi	Dahilde Sarf	Harice Nakl
Hınta	Keyl-i A'şârî	1260000 (umumi)	-
Şa'ir	Keyl-i A'şârî	567000 (keza)	-
Hububat	Keyl-i A'şârî	540000 (keza)	-
Duhan*	Kıyye-i A'şârî	66000	32000
Penbe-i Ham	Kıyye-i A'şârî	90000	26000
Erz	Kıyye-i A'şârî	66000 (umumi)	-
Tane Zeytin	Kıyye-i A'şârî	44000	110000
Badem	Kıyye-i A'şârî	11000	7000
Mazı	Kıyye-i A'şârî	22000	110000
Mahlep	Kıyye-i A'şârî	66000	220000
Bıttım**	Kıyye-i A'şârî	11000	165000
İcas	Kıyye-i A'şârî	165000	165000
Susam	Kıyye-i A'şârî	440000	220000
Antuf	Kıyye-i A'şârî	16500( umumi)	-
Şakaloz	Kıyye-i A'şârî	17000( keza)	-
Sumak***	Kıyye-i A'şârî	66000	44000
Nar Kabuğu	Kıyye-i A'şârî	22000 (umumi)	-
Meyve-i Höşk ve Ter	Kıyye	60000(keza)	-
Üzüm	Kıyye	110000	110000

**Kaynak:** 1885 (H. 1302) Yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi s. 129-131

\* Tütün kaleminin salnamede yer alan toplam kısmında iç tüketim ve dış pazarlama değerleri toplamı 88.000 yazmaktadır. Halbuki iç tüketim ve dış pazarlama değerleri toplamı 98.000 yapmaktadır. Değerlerin hemen hemen bir önceki yıl ile aynı olduğu göz önüne alındığında dış pazarlama değerinin 22.000 yerine 32.000 yazıldığı söylenebilir. Bkz. 1885 (H. 1302) Yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi s. 129.

\*\* Tütüne benzer bir durum bıttım için de söz konusudur. Bıttımın toplam iç tüketim ve dış pazarlama değeri salnamede 275.000 iken, olması gereken rakam 175.000 dir. Burada da muhtemelen salname hazırlanır iken iç tüketim fiyatının sonundaki bir sıfır eksik yazılmıştır. . Bkz. 1885 (H. 1302) Yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi s. 129.

\*\*\* Sumağın iç tüketim ve dış pazarlama değerleri toplamı 110.000 olması gerekirken salnamede 11.000 yazılmıştır. Bkz. 1885 (H. 1302) Yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi s. 129.

Tablo 10'da görüldüğü gibi, 1884-1885 ( H. 1302) yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi'nde yer alan Mardin Sancağı ile ilgili istatistik bir önceki yılın bilgileriyle hemen hemen aynıdır. Farklılık tespit edilen tütün ve bıttım kalemleri ile ilgili bilgiler dikkat ile incelendiğinde dipnotlarda belirtilen nedenlerden dolayı farklı yazılmış olma



ihtimali yüksektir. İstatistikte yer alan ürünlerin büyük bir çoğunluğunun önceki yıl ile aynı değerler ile ifade edilmiş olması, tablonun sağlıklı bilgiler ışığında hazırlanmadığını kanıtlar niteliktedir.

1884-1885 ( H. 1302) yılı salnamesi birçok yönü ile diğer salnamelerden farklıdır. Bu yıl için düzenmiş salname içerisinde Diyarbakır Vilayeti içerisinde yer alan sancaklardan uzun uzun bahsedilmiştir. Mardin Sancağı için de çarpıcı bilgilere yer verilmiştir. Tüm vilayet hakkında yazılmış ziraat ve felahat başlıklı bölümde bazı ürünlerin Mardin’de yetiştirilenlerinin çok meşhur olduğundan bahsedilmiştir. Mardin’de üzümden yapılan sucuğun nefis olduğundan sebzelerin içinde keme (yer mantarı)’nin çok yetiştiğinden özellikle bahsedilmiştir. Zeytin ağaçlarının hakkında ise *“Zeytin ağaçları münhasıran Derik ve Gurs Nahiyeleri bahçelerini tezyin etmiştir. Ala zeyt çıkarılıp dahil ve hariçte sarf olunur. Zeytten bir nevi sabun yapılır ise de istimale şayan olmayıp yalnız kürdler pek çok istimal ederler.”*<sup>156</sup> ifadelerine yer verilmiştir. Bu ifadelerden zeytinin özellikle Derik ve Gurs nahiyelerinde üretildiği ve üretilen zeytinlerden sabun yapıldığını fakat üretilen sabunların yaygın olarak kullanılmadığı anlaşılmıştır.

---

<sup>156</sup> 1885 (H. 1302) Yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi s. 193-194.

**Tablo 11 : 1890-1891 (H. 1308) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri**

Ürün Adı	Birimi	Dahilde Sarf	Harice Nakl
Hınta	Keyl-i A'şârî	1260000 (umumi)	-
Şa'ir	Keyl-i A'şârî	567000 (keza)	-
Hububat	Keyl-i A'şârî	540000 (keza)	-
Duhan	Kıyye-i A'şârî	66000	22000
Penbe-i Ham	Kıyye-i A'şârî	90000	26000
Erz	Kıyye-i A'şârî	66000 (umumi)	-
Tane Zeytin	Kıyye-i A'şârî	44000*	110000
Badem	Kıyye-i A'şârî	11000	7000
Mazı ve Antuf**	Kıyye-i A'şârî	38000	110000
Mahlep	Kıyye-i A'şârî	66000	220000
Bıttım	Kıyye-i A'şârî	110000	165000
Susam	Kıyye-i A'şârî	440000	220000
Sumak	Kıyye-i A'şârî	66000	44000
Nar Kabuğu	Kıyye-i A'şârî	22000 (umumi)	-
Meyve-i Höşk ve Ter	Kıyye	60000(umumi)	-
Üzüm***	Kıyye	110000	112341

**Kaynak:** 1890-1891 (H. 1308) Yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi s. 159-161.

\* Salnamede bu miktar her ne kadar 440.000 olarak yazılmış olsa da iç tüketim ve dış pazarlama toplamı 154.000 olduğundan 440.000 sayısında yer alan bir sıfır yazım hatası olarak kabul edilerek bu miktarın 44.000 olduğu varsayılmıştır.

\*\* Mazı ve antuf kalemi için salnamede iç tüketim değeri olarak 22.000 yazılmış fakat iç tüketim ve dış pazarlama değerleri toplamı 148.000 olarak ifade edilmiştir. Dış pazarlama değeri 110.000 olarak belirtildiğinden toplamın 132.000 olması gerekmektedir. Fakat Mazının 1885 (H. 1302) yılındaki iç tüketimi 22.000 antufun 16.500 kıyye olarak belirtilmiştir. Toplam iç tüketimi 38.500 olmaktadır. Dış pazarlama olarak da sadece mazının 110.000 kıyye değeri mevcuttur. 1885 (H. 1302) yılı için toplam 148.500 kıyye mazı ve antuf üretimi söz konusudur. 1890-1891 (H. 1308) yılı Salnamesinin mazı ve antuf toplam değeri olan 148.000 bu rakama çok yakındır. Diğer ürünlerin üretim değerleri de 1885 (H. 1302) yılı üretim değerlerine çok yakındır. Bu nedenle salnamede belirtilen 22.000 ifadesinin yanlış olduğu bunun yerine 38.000 yazılması gerektiği düşünülerek salnamede yer alan ifade aktarılırken değiştirilmiştir. Muhtemelen 1885 (H. 1302) yılının mazı kaleminin değeri alınmış antuf ile toplanması unutulmuştur. Toplam değer bu durumu kanıtlar niteliktedir.

\*\*\* Üzümün iç tüketim değeri 110.000 dış pazarlama değeri 112.341 birim olarak verilmiştir. Fakat iç tüketim ve dış pazarlama değerler toplamı 223.500 olarak salnamede ifade edilmiştir. Halbuki olması gereken değer 222.341 birimdir. 1883-1884 (H. 1301) ve 1885 (H. 1302) yılı salnamelerinde iç tüketim ve dış pazarlama değerleri 110.000 olarak belirtilen üzümün bu yılki dış pazarlama değerinin

değişmesi ve önceki yıllar ile bir benzerlik içermemesi nedeniyle bu hesaplama hatası hakkında bir çıkarımda bulunulamamıştır. Bu nedenle salnamede verilen dış pazarlama değeri 112341 değiştirilmeden bırakılmıştır.

Tablo 11’da görüldüğü gibi, 1890-1891 (H. 1308) yılı zirai ürünler ile ilgili istatistikte göze çarpan ilk husus eriğin önceki yıllarda istatistiklerde yer almasına rağmen bu yıl yer almamış olmasıdır. Ayrıca mazı ve antuf önceki yıllarda ayrı ayrı olarak ifade edilmiş iken bu yıl ikisi bir kalem olarak ifade edilmiştir. 1890-1891 (H. 1308) yılı istatistiği 1885 (H. 1302) yılı ile karşılaştırıldığında birkaç ürün dışında iç ve dış pazarlama verilerinin çoğunun aynı olduğu göze çarpmıştır. Tütün kalemi 1885 (H. 1302) yılında dış pazarlama değeri 32.000 kıyye olarak belirtilmişken bu yıl 22.000 olarak ifade edilmiştir. Tütün kaleminin 1883-1884 (H. 1301) yılındaki dış pazarlama değerinin bu yıl ile aynı olduğu dikkatlerden kaçmamıştır. 1890-1891 (H. 1308) yılından farklı olarak bıtımın iç tüketim değeri 110.000 iken 1885 (H. 1302) yılında 11.000’dir. Fakat 1883-1884 (H. 1301) yılında ise tütünde olduğu gibi bu yıl ile aynı olduğu görülmüştür. Üzümün dış pazarlama değeri 1885 (H. 1302) yılında 110.000 iken, bu yıl 112.341 olmuş ve 2.000 kıyyenin üzerinde artış göstermiştir. İstatistiklerde yer alan kalemlerin çoğunun değerlerinin aynı olması nedeniyle farklı olan değerlerde muhtemelen önceki yıl verileri aktarılırken yapılan yazım yanlışları veya aktarım hatalarından kaynaklanan farklılıklar olabileceği düşünülmüştür. Örneğin bıtım kaleminde 11.000 ve 110.000 sayılarının Osmanlıca yazılışlarında bir “nokta” işareti bu sayıların bu şekilde değişmesine neden olmuş olabilir. Ürünlerin değerlerinin çoğunun bir birine yakın olması, dipnotlarda yapılan açıklamalar ve önceki yılların salnamelerinin karşılaştırılmasında elde edilen bilgiler doğrultusunda salnamelerin çok sağlıklı bilgiler ışığında hazırlanmadığı kanaati yeniden ortaya çıkmıştır.

1894 (H. 1312), 1898 (H. 1316), 1899 (H. 1317), 1900 (H. 1318) yıllarına ait Diyarbekir Vilayet Salnameleri’nde Diyarbekir Vilayeti için genel olarak bilgilere yer verilmiş özelinde Mardin Sancağı’nda üretilen zirai ürünler ile ilgili detaylı bilgilere rastlanılmamıştır.

**Tablo 12 :1901 ( H. 1319) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri**

<b>Ürün Adı</b>	<b>Birimi</b>	<b>Dahilde Sarf</b>	<b>Harice Nakl</b>
Hınta	Kile	1260000	-
Şa'ir	Kile	567000*	-
Hububat	Kile	540000	-
Tütün	Kıyye	68000	22000
Ham pamuk	Kıyye	94000	26000
Pirinç	Kıyye	70000	-
Zeytin	Kıyye	50000	110000
Badem	Kıyye	18000	-
Mazı	Kıyye	22000	110000
Mahlep	Kıyye	70000	220000
Bıttım	Kıyye	110000	270000
Susam	Kıyye	460000	240000
Şakaloz	Kıyye	17500	-
Antuf**	Kıyye	17000	-
Sumak yaprağı	Kıyye	23000	-
Nar Kabuğu	Kıyye	22000	-
Meyve	Kıyye	90000	-
Üzüm	Kıyye	1300000	-
İncaz	Kıyye	165000	165000
Sebze	Kıyye	900000	-
Ceviz	Kıyye	120000	120000

**Kaynak:**1901 (H. 1319) Yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi, Zeyl-i Salname Bölümü s. 48-49.

\* Salnamede arpa için iç tüketim değeri 576.000 yazılmış iken toplam değerinde 567.000 yazılmıştır. Toplam değerdeki ifade kabul edilmiştir.

\*\* Salname'de antufun iç tüketim değeri 27.000 kıyye yazar iken toplam değerinde 17.000 yazmaktadır. Toplam değerinde yazılı olan kabul edilmiştir.

Tablo 12'de görüldüğü gibi, 1901 (H. 1319) yılı salnamesinde yer alan istatistiki tabloda önceki yıllara göre pek çok değişikliği görmek mümkün olmuştur. Öncelikle ölçü birimi olarak kile-i İstanbuli ve keyl-i a'sârî ifadeleri yerine sadece kile ifadesi yazılmış kıyye biriminin yazımında da önce yıllarda görülen kıyye-i a'sârî yerine sadece kıyye ifadesi kullanılmıştır. Tütün, pirinç, ham pamuk gibi diğer salnamelerde farklı şekilde adlandırılan ürünler günümüzde kullanılan isimleri ile anılmışlardır. Diğer ürünlerin isimlerinde de bir takım değişiklikler yapılmıştır. Örneğin tane zeytin yerine sadece zeytin ifadesi kullanılmıştır. Daha önceki yıllarda istatistiklerde yer almayan

ceviz ve sebze gibi kalemler bu yıl ki istatistikte yer almıştır. 1901 (H. 1319) yılından önce istatistiki bilgilere rastlanan en son yıl olan 1890-1891 (H. 1308) yılı verileri ile bu yılın verileri karşılaştırıldığında ilk üç kalem olan buğday, arpa ve hububatın aradan geçen uzun yıllara rağmen aynı rakamları içerdiği görülmüştür. İç tüketim değerlerine baktığımızda üzümün çok büyük bir artış göstererek 1.300.000 kıyye ile önceki yıllarda da en çok üretilen buğdaydan bile daha fazla üretildiği dikkati çekmiştir. 1890-1891 (H. 1308) yılı iç tüketim ve dış pazarlama üzüm değeri 220.000 kıyyenin biraz üzerinde iken yaklaşık 6 kat artması ve buğdayın da üzerinde bir değer sergilemesi bu bilginin doğruluğundan şüphe edilmesine sebebiyet vermiştir. Muhtemelen bir adet sıfır rakamının fazla yazılmasından kaynaklanan bir yazım hatasından bahsedilebilir. 1901 (H. 1319) yılı zirai ürün bilgileri 1890-1891 (H. 1308) yılı bilgileri ile karşılaştırıldığında genel olarak iç tüketim değerlerinin arttığından söz edilebilir. Fakat düşüşün olduğu kalemler de gözden kaçmamıştır. Örneğin zeytinin 1890-1891 (H. 1308) yılında iç tüketim değeri 440.000 iken 1319 yılında 50.000 kıyye değerine inmiş, fakat dış pazarlama değeri 1308 yılında verilen değer olan 110.000 ile aynı kalmıştır. 1901 (H. 1319) yılı bilgilerinde göze çarpan bir diğer husus 900.000 kıyye gibi büyük miktar sebzenin üretilmiş olmasıdır. 1890-1891 (H. 1308) yılında yer alan sumak kalemi 1901 (H. 1319) yılında istatistiklerden çıkarılmıştır. Muhtemelen bu kalem yerine sumak yaprağı ifadesi yazılmıştır. Buradan sumağın yaprağının da ekonomik bir değer sahip olduğu anlaşılmıştır. Daha önceki istatistiklerde yer almayan cevizin toplamda 240.000 kıyye ile büyük miktarda Mardin Sancağı'nda üretildiği görülmüştür.

**Tablo 13 : 1903-1904 (H. 1321) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri**

Ürün Adı	Birimi	Dahilde Sarf	Harice Nakl
Hınta	Keyl-i Âsitane*	1260000	-
Şa'ir	Keyl-i Âsitane	567000	-
Hububat	Keyl-i Âsitane	540000	-
Tütün	Kıyye	68000	22000
Ham pamuk	Kıyye	94000	26000
Pirinç	Kıyye	70000	-
Zeytin	Kıyye	50000	110000
Badem	Kıyye	18000	-
Mazı	Kıyye	22000	110000
Mahlep	Kıyye	70000	220000
Bıttım	Kıyye	110000	270000
Susam	Kıyye	460000	240000
Şakaloz	Kıyye	17500	-
Antuf	Kıyye	27000	-
Sumak yaprağı	Kıyye	23000	-
Nar Kabuğu	Kıyye	22000	-
Meyve	Kıyye	90000	-
Üzüm	Kıyye	1300000	-
İncaz	Kıyye	165000	165000
Sebze	Kıyye	900000	-
Ceviz	Kıyye	120000	120000

**Kaynak:** 1903-1904 (H. 1321) Yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi, s. 206-207.

\* Her ne kadar burada birim olarak Keyl-i Âsitane tabiri kullanılmış olsa da 1903-1904 (H. 1321) yılı salnamesinde diğer bazı salnamelerde belirtildiği gibi Mardin'de kullanılan ölçü birimleri ile ilgili açıklamaya yer verilmiştir. Burada Kantar ve kile 240 kıyye yani 707 kg. Ölçek 15 kıyye yani 19 kilogram 180 gram ve 5 santigram olduğu ifade edilmiştir. Dikkat edilir ise ilk istatistiklerin yayınlandığı yıl olan 1873-1874 (H.1290) yılında belirtilmiş olan ölçü birimleri hakkındaki açıklama ile 1903-1904 (H. 1321) yılı açıklaması aynıdır. Bu nedenle Keyl-i Âsitane tabiri Mardin'de kullanılan ölçü birimleri ile ilgili kısımda yer alan kile ile aynı olduğu düşünülmüştür. Bkz. 1903-1904 (H. 1321) Yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi s. 204.

Tablo 13'de görüldüğü gibi, 1903-1904 (H. 1321) yılında ilk üç kalemin ölçü birimleri için Keyl-i Âsitane tabiri kullanılmıştır. Diğer ürünler için 1901 (H. 1319) yılında kullanıldığı gibi kıyye ifadesi ile ölçü birimi belirtilmiştir. Bazı ürünlerin isimleri 1901 (H. 1319) yılında yayınlanan salnamede olduğu gibi günümüz Türkçesine yakın bir şekilde adlandırılmıştır. Buğday, arpa ve hububat ürünlerindeki ölçü birimi adı değişikliği dışında 1901 (H. 1319) yılı salnamesine göre başka bir değişiklik olmadığı

görülmüştür. Yıllar itibariyle üretim değerlerinde değişimin olmaması diğer bazı salnameler de olduğu gibi bilgilerin doğrulu konusunda şüpheleri arttırmıştır.

**Tablo 14 : 1905 ( H. 1323) Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri**

Adı	Birimi	Dahilde Sarf	Harice Nakl
Hınta	Keyl-i Âsitane	1260000	-
Şa'ir	Keyl-i Âsitane	567000	-
Hububat	Keyl-i Âsitane	540000	-
Tütün	Kıyye	68000	22000
Ham pamuk	Kıyye	94000	26000
Pirinç	Kıyye	70000	-
Zeytin	Kıyye	50000	110000
Badem	Kıyye	18000	-
Mazı	Kıyye	22000	110000
Mahlep	Kıyye	70000	220000
Bıttım	Kıyye	110000	270000
Susam	Kıyye	460000	240000
Şakaloz	Kıyye	17500	-
Antuf	Kıyye	27000	-
Sumak yaprağı	Kıyye	23000	-
Nar Kabuğu	Kıyye	22000	-
Meyve	Kıyye	90000	-
Üzüm	Kıyye	1300000	-
İncaz	Kıyye	165000	165000
Sebze	Kıyye	900000	-
Ceviz	Kıyye	120000	120000

**Kaynak:** 1905 (H. 1323) Yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi, s. 202-203.

Tablo 14'te görüldüğü gibi, 1905 (H.1923) yılı toprak mahsullerine ilişkin bilgiler 1903-1904 (H. 1321) yılında yayınlanmış olan salnamede yer alan bilgiler ile aynıdır. Mardin Sancağı hakkında salnamelerde yer alan zirai ürünlere ilişkin rastlanan son salname 1905 (H.1923) yılı salnamesidir. Bu bilgilerin de önceki yıllara ait bilgiler ile aynı olması istatistiklerin hazırlanırken sağlıklı bir şekilde hazırlanmadığı düşüncesini kanıtlar nitelikte olmuştur.

Mardin Sancağı'nın zirai üretimi hakkında Diyarbekir Vilayet salnamelerinde yer alan zirai ürün istatistiklerinde genel olarak bilgilerin önceki yıllara göre hazırlandığı, bir çok üründe yıllar geçmesine rağmen üretim değerleri ile ilgili aynı rakamların tekrar yazıldığı görülmüştür. Bu durum salnamelerde yer alan bilgilerin doğrulu konusunda şüpheler uyandırmıştır. Fakat bu şüpheli durumun tüm salnameler

için geçerli olmadığını hatırlatmak gerekir. İncelenen salnamelerde göze çarpan bir başka husus ise farklı ölçü birimleri ile belirtilen kalemlerin rakamsal olarak aynı değerler ile ifade edilmiş olmasıdır. Örneğin Buğday 1260000 değeri ile değişik yıllarda hem keyl-i Âsitane, hem keyl-i A'şârî hem de kile-i İstanbulî birimleri ile ifade edilmiştir.

### 2.3. İSTATİSTİKLERLE MARDİN SANCAĞI'NDA ZİRAAT

Diyarbakır Vilayet salnameleri ile 1905 (H.1923) yılına kadar olan bir takım bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu dönemden sonraki istatistikleri Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü'nün Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri başlıklı eserde bulmak mümkündür. Bu eser de 1905 yılından sonraki tüm yılları değil sadece 1909, 1913 ve 1914 yıllarına ait verileri içermiştir. Fakat eserde yer alan bilgiler salnamelerde yer alan bilgilerden daha fazla bilgi içermiştir. Çalışma kapsamında ismi sürekli değişen değişik bakanlıklardan, zirai işlerin bağlı olduğu bakanlıkların istatistik idarelerinin düzenlemiş oldukları istatistikler kullanılmıştır.<sup>157</sup> Bu bilgiler ışığında bu döneme ait çok değerli bilgilere kolaylıkla ulaşılmış ve bu dönemlere ait zirai hayatın detayları büyük oranda tespit edilebilmiştir.

**Tablo 15 : 1909 yılı Mardin Sancağı Nüfus, Ekili Arazi ve Tarım İşletmelerinin Büyüklüğü**

Nüfus	65306
Ekili arazi dönüm	514875
Tarımla meşgul hane sayısı	10500
10 dönümden küçük	3000
10-50 dönüm arası	3500
50 dönümden büyük	4000
Ortalama işletme büyüklüğü	49

**Kaynak:** Güran, a.g.e. (O.D.T.İ.), s. 29.

<sup>157</sup> Çalışma kapsamında Orman Meadin ve Ziraat Nezareti, Ziraat ve Ticaret Nezaretleri'nin istatistik dairelerinden elde edilen bilgiler kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Güran, a.g.e, (O.D.T.İ.), s. XIX.



Tablo 15’te görüldüğü gibi, tarımla uğraşan hane sayısının ne kadar fazla olduğu gözlemlenebilmiştir. Bu istatistikte dikkat çeken önemli bir husus arazilerin genel itibariyle 50 dönümden büyük olmasıdır. Modern zirai hayatın önemli problemlerinden biri olan küçük parçalara ayrılmış arazilerin çok geç bir tarih olan 1909 yılında bile Osmanlı Devleti’nde problem teşkil eden bir görüntü sergilemediği açıklıkla görülebilmektedir.

**Tablo 16: 1909 Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri**

Ürün Adı	Ekimi yapılan alan (Dönüm)	Üretim Miktarı (Ton)	Üretim Değeri (Bin guruş)	Fiyatları (Guruş/Ton)	Verimi (Kg/Hektar)
Buğday	389000	79166	53991	682	2214
Arpa	242150	30501	15849	520	1370
Darı	1271000	8348	7230	866	71
Pirinç	60625	13954	10272	736	2504
Nohut	26400	952	965	013	392
Fasülye	100	1	1	1169	56
Bakla	100	1	-	-	56
Mercimek	29400	1196	932	779	443
Pamuk*	10800	630	429	1629	635
Susam	6500	196	305	1559	328
Tütün	11548	229	891	3897	215
Ceviz	-	1237	2218	1793	-
Erik	-	164	143	872	-
Elma	-	153	120	784	-
Armut	-	48	42	875	-
İncir	-	189	111	587	-
Kayısı	-	13	5	385	-
Badem	-	121	1105	9132	-
Üzüm	228000	9751	3116	320	-
Zeytin	2500(Ağaç Sayısı)	17	17	1000	-

**Kaynak:** Güran, a.g.e. (O.D.T.İ.), s. 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 59, 61, 63, 66, 67.

\*Pamuk üretimi hakkında ekili alan dışındaki değerlerde lif ve tohum şeklinde ayrı ayrı verilmiştir. Fakat bu istatistiği yansıtır iken lif ve tohumun toplamı olarak yazılmıştır.

Tablo 16' te görüldüğü gibi, 1909 yılında Mardin Sancağı'nda en çok üretimi gerçekleştirilen ürün tekrar buğday olmuştur. Bu bilgilerde dikkat çeken husus darının 1271000 dönüm üzerinde ekimi gerçekleştirilmiş iken veriminin çok düşük olmasıdır. Bu durum istatistik hazırlanırken yazım hatasından kaynaklanmış olma ihtimali yüksektir. Birim fiyatı en yüksek ürün olarak badem göze çarpmıştır. Fakat üretimi çok yüksek değildir. Pirinç hektar başına en yüksek verim veren ürün olarak görünmektedir. Buğday ise hektar başına verimi en yüksek olan ikinci üründür. Darının dönüm itibariyle ekilişindeki yazım hatasını saymazsak buğday ve arpadan sonra üzüm en çok alanda üretimi gerçekleştirilen üründür. Ton başına fiyatı en yüksek ürün badem iken en düşük ürün ise nohut olarak dikkat çekmiştir.

Önceki yıllarda yayınlanan salnamelerdeki istatistiki bilgiler ile 1909 yılı bilgileri arasında kıyaslama yapabilmek pek mümkün olmamıştır. Öncelikle salnamelerde üretim değerleri değil iç tüketim ve dış pazarlama bilgileri verilmiştir. İç tüketim ve dış pazarlama değeri ile üretim değeri birbirlerinden farklı değerlere sahip olabileceğinden bu değerleri karşılaştırmanın pek sağlıklı olmayacağı düşünülmüştür. İç tüketim ve dış pazarlama değerlerini üretim değeri olarak kabul etmemiz durumunda dahi şüpheli durumlarla karşılaşmıştır. Örneğin değişik yıllarda yayınlanan salnamelerde Mardin Sancağı'nda kullanılan ölçü birimleri olarak "*kantar ve kile 250 kıyye yani 707 kg. ölçek 15 kıyye yani 19 kilogram 180 gram ve 5 santigram*"<sup>158</sup> olarak tanımlanmıştır. 1905 (H. 1323) yılında da 1 kile 707 kg olarak tanımlanmıştır. Bu durumda  $707 \times 1.260.000 = 890.820.000$  kg yani 890.820 ton buğday üretimi gerçekleştirilmiştir. Fakat 1909 yılında üretilen buğday miktarı 79.166 ton olarak ifade edilmiştir. Bu büyük üretim kaybı doğru olabileceği şüphe de doğrulmuştur. Çünkü 1877 (H. 1294) yılı salnamesinde ölçü birimi olarak kile-i İstanbulî yazılmıştır. 1 kile-i İstanbulî ortalama 25kg<sup>159</sup> olarak tanımlanmıştır. 1877 (H. 1294) yılı buğday değeri 1905 (H. 1323) yılı değeri ile aynı olan 1.260.000'dir. Bu durumda  $25 \times 1.260.000 = 31.500.000$  kg yani 31.500 tonluk bir buğday üretimi karşımıza çıkmıştır. Bu bilgiler sağlıklı karşılaştırma yapılabilmesine engel durumlar olarak

---

<sup>158</sup> Bkz. Tablo 4 ve Tablo 12 açıklamaları.

<sup>159</sup> Bkz Tablo 5 açıklamaları.

görülmüştür. Bu nedenlerden dolayı salnamelerde yer alan bilgiler ile 1909 yılı ve sonrasında düzenlenen istatistikler arasında karşılaştırma yapılmamıştır.

**Tablo 17: 1913 Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri**

Ürün Adı	Ekimi yapılan alan (Dönüm)	Üretim Miktarı (Ton)	Üretim Değeri (Bin guruş)	Fiyatları (Guruş/Ton)	Verimi (Kg/Hektar)
Buğday	660000	57158	32731	573	942
Arpa	445000	57891	20825	360	1415
Darı	67760	6010	3038	506	965
Pirinç	3480	512	420	820	1601
Nohut	12150	878	650	740	787
Fasülye	500	135	105	779	2931
Bakla	550	129	63	487	2546
Mercimek	9000	652	470	721	788
Burçak	10000	590	300	508	642
Pancar	10	26	5	195	27918
Havuç	5	3	1	195	5584
Soğan	3090	1430	669	468	5033
Sarımsak	260	107	100	935	4483
Pamuk	4250	227	1416	6235	581
Susam	384	8	12	1559	218
Tütün	30420	2066	7248	3507	739
Ceviz	-	12627	8267	655	-
Erik	-	403	141	351	-
Elma	-	82	27	327	-
Armut	-	50	18	366	-
İncir	-	157	61	390	-
Kayısı	-	37	13	343	-
Badem	-	488	346	709	-
Üzüm	199531	16434	5124	312	-
Zeytin	405	17	10	585	-

**Kaynak:** Güran, a.g.e. (O.D.T.İ.), s. 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 102, 104, 106, 108, 110, 112, 114, 116, 118, 120, 122, 126, 128, 130, 132, 134.

Tablo 17’de görüldüğü gibi, buğday her yıl olduğu gibi bu yıl da en çok ekimi gerçekleştirilen üründür. 1909 yılı ile karşılaştırıldığında buğday ekimi 389 000 dönümden 660 000 dönüme çıkmıştır. Ekimin bu ölçüde büyük bir değişim göstermesi

dikkatlerden kaçmamıştır. Bu ekim alanı genişlemesine paralel olarak üretilen ürün miktarında da artış gözlenmiştir. Bu üretim fazlalığı durumu buğdayın fiyatına da yansımıştır. 1909 yılında tonu 682 kuruş iken 1913 yılında 573 kuruşa düşmüştür. Fakat buğday 1913 yılında bu kadar fazla miktarda ekilmiş olmasına rağmen hektar başına veriminde büyük bir düşüş görülmüştür. 1909 yılında hektar başına 2214 kg buğday verimi görülür iken 1913 yılında bu verim miktarı 942 kilograma düşmüştür. Bu durum bereketli bir yıl yaşanmadığını kanıtlar niteliktedir. Pirinçte 1909 yılına göre büyük bir ekim düşüşü gözlenmiştir. 1909 yılında 60625 dönüm pirinç ekimi yapılmış iken 1913 yılında 3480 dönümde pirinç ekimi gerçekleştirilmiştir. Diğer istatistiklerde karşımıza çıkmayan burçak, pancar ve havuç gibi kalemler bu yılki istatistikte yer almıştır. Pancar ve havuç çok küçük alanlarda üretilmiş olmasına rağmen özellikle pancar büyük bir verim sergilemiştir. 1913 yılı içerisinde üretimi gerçekleştirilen ürünler içerisinde hektar başına en yüksek verimi veren ürün pancar olmuştur. 10 dönümlük bir alandan 26 ton kadar pancar üretimi gerçekleştirilmiştir. Susamda büyük bir ekim düşüşü göze çarpmıştır. 1909 yılında 6500 dönümde ekimi gerçekleştirilen susamdan bu yıl sadece 384 dönümde ekim gerçekleşmiş ve sadece 8 ton kadar mahsul alınabilmiştir. Fakat bu üretim düşüşü susamın fiyatını etkilememiştir. Bademde görülen üretim artışı ise son derece yüksek olmuştur. 1909 yılında 121 ton üretilen badem 1913 yılında 488 ton üretilmiştir. Zeytin 1909 yılında ağaç sayısı üzerinden ifade edilmiş iken 1913 yılında zeytinlikler dönüm olarak ifade edilmiştir. 1909 yılında pamuk lif ve tohum değerleri ayrı ayrı verilmiştir. Fakat 1913 yılında lif ve tohum şeklinde ayrılmamıştır.

**Tablo 18: 1914 Yılı Mardin Sancağı Toprak Mahsulleri**

Ürün Adı	Ekimi yapılan alan (Dönüm)	Üretim Miktarı (Ton)	Üretim Değeri (Bin guruş)	Fiyatları (Guruş/Ton)	Verimi (Kg/Hektar)	Dışa satılan miktar(Ton)
Buğday	916450	113838	42590	374	1351	4811
Arpa	449542	56821	22144	390	1375	-
Darı	115100	5274	3894	738	499	-
Pirinç	13300	4154	3408	820	3398	-
Nohut	37930	3809	1930	507	1093	100
Fasulye	570	34	25	721	655	-
Bakla	1300	127	131	1033	1060	-
Mercimek	45032	2485	1356	546	600	895
Burçak	6000	231	106	459	419	-
Fiğ	9000	289	203	703	349	-
Pancar	2500	1029	241	234	4478	-
Havuç	1800	520	81	156	3143	-
Soğan	27230	11367	3765	331	4542	6
Sarımsak	10001	443	362	818	482	-
Pamuk	5500	203	269	4135	402	8
Susam	3550	188	155	824	578	103
Tütün	25190	1804	5343	2962	779	513
Ceviz	22( ağaç sayısı bin adet)	1227	956	779	-	-
Erik	44( ağaç sayısı bin adet)	474	434	916	-	-
Elma	11( ağaç sayısı bin adet)	133	78	585	-	-
Armut	6( ağaç sayısı bin adet)	84	57	682	-	-
İncir	59 ( ağaç sayısı bin adet)	399	233	585	-	-
Kayısı	15 ( ağaç sayısı bin adet)	192	150	779	-	-
Badem	46( ağaç sayısı bin adet)	233	272	1169	-	-
Nar	12 ( ağaç sayısı bin adet)	72	56	779	-	-
Dut	2( ağaç sayısı bin adet)	64	19	292	-	-
Şeftali	1( ağaç sayısı bin adet)	6	5	779	-	-
Üzüm	137500	34303	13368	390	-	-
Zeytin	1200 (adet ağaç)	19	15	779	-	-

**Kaynak:** Güran, a.g.e. (O.D.T.İ.), s. 160, 162, 164, 166, 168, 170, 172, 174, 176, 178, 180, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 193, 195, 197,199, 201, 203, 205, 207, 209, 210, 211.

Tablo 18’de görüldüğü gibi, buğday en geniş alanda ekimi yapılan ürün olarak diğer yıllarda olduğu gibi ilk sırada kalmayı sürdürmüştür. 1909 ve 1913 yılları ile karşılaştırıldığında ise her geçen yıl daha fazla alanda ekimin yapıldığı anlaşılmıştır. Üretilen ürün de ekimin genişlemesi nedeniyle artmış fakat fiyatlar ise düşüş göstermiştir. 1913 yılına göre hektar başına verim bu yıl artmıştır. 1913 yılına göre bereketli bir yıl yaşanmış olduğundan bahsedilebilir. 1914 yılı istatistiklerinde 1909 ve 1913 yılları istatistiklerinde yer almayan üretim yeri dışına satılan ürün miktarı bilgisi verilmiştir. Dışarı satılan ürün miktarı buğday için 4811 ton olarak verilmiştir. 1914 yılında buğdaydan 113.838 ton üretim yapılmıştır.1913 yılında ise 57.158 ton üretim gerçekleşmiştir. Üretim miktarı neredeyse iki kat artmış önceki yıla göre 56.680 ton daha fazla üretim gerçekleştirilmiştir. Üretim miktarının bu kadar yüksek olmasına rağmen sadece 4811 tonun dışarı satılmış olması bilgilerin doğru konusunda şüphe uyandırmıştır. Fiğ bitkisi ilk defa bu istatistiklerde karşımıza çıkmıştır. Pancar 1913 yılında sadece 10 dönümde ekimi yapılmış iken, muhtemelen alınan yüksek verim nedeniyle bu yıl 2500 dönümlük alanda ekilmiştir. Pancardan 1913 yılında büyük bir verim alınmıştır. Bu verimlilik 1914 yılında devam etmemiştir. Hektar başına en verimli ürünler arasında yine yerini korumasına rağmen hektar başına 23.440 kg’lik büyük bir düşüş gözlenmiştir. Pamuk, susam ve tütün gibi sanayi bitkileri için dışa satılan miktar bilgileri verilmiştir. Bu durum Mardin Sancağı’nda bu tür sanayi bitkilerini işleyebilecek işletmelerin az olduğunu kanıtlar niteliktedir. Tütün ve pamuk ton fiyatı olarak en yüksek gelir getiren ürünler olarak göze çarpmaktadır. Aynı zamanda dışa satışı gerçekleştirilen ürünler içerisinde olmaları bu ürünleri daha da ön plana getirmiştir. Pamuk, 1913 yılında lif ve tohum şeklinde ayrılmamış iken bu yıl 1909 yılında olduğu gibi lif ve tohum şeklinde ayrılmıştır. Fakat istatistiklere aktarılırken lif ve tohum toplam değerleri yansıtılmıştır. 1909 ve 1913 yılları istatistiklerinde yer verilmeyen nar, dut ve şeftali 1914 yılında istatistiklere girmiştir.

## 2.4. MARDİN SANCAĞI'NIN ZİRAİ ÜRÜN DIŞ PAZARI

Mardin Sancağı zirai bakımdan bereketli topraklara sahiptir. Bu durumun kanıtlarından birisi de Sancak dışına gönderilen zirai ürünler olmuştur. Arşiv belgeleri, salnameler ve bazı istatistiklerde<sup>160</sup> bu durum açık bir şekilde görülmüştür.

Diyarbakır Vilayet salnamelerinin yayınlandığı dönemde Mardin Sancağı'ndan Sancak dışına zirai ürün gönderimi gerçekleşmiştir.<sup>161</sup> Bu dönem içerisinde salnamesi yayınlanmamış yıllara ilişkin ise zirai ürün dış pazarlaması hakkındaki bilgileri, arşiv belgelerinde görmek mümkün olmuştur. Örneğin; 1894 ( H. 1311) yılı için herhangi bir salnameye rastlanmamıştır. Fakat Başbakanlık Osmanlı Arşiv'inde yer alan 10 Ocak 1894 (3 Recep 1311) tarihli Meclis-i Vükela'nın müzâkerâtına dair zabıttta Mardin Sancağı'ndan Erzurum'un kuraklık yaşayan Keygi isimli kazasına yirmi-otuz bin İstanbul kilesi kadar buğdayın ihtiyaç sahiplerine gönderilmesi uygun görülmüştür. Bu buğdayın sadece iki aylık bir ihtiyacı giderebileceği, bu yüzden ağır kış şartları başlamadan kış boyu ihtiyaç duyacakları yüz yirmi bin kile buğdayın da yine Mardin ve Diyarbakır'dan temin edilmesi kararına varılmıştır. Bir İstanbul kilesi<sup>162</sup> 25 kg olduğuna göre, 120.000 kile buğday 3000 ton miktarına karşılık gelmektedir. Görüldüğü gibi çok büyük miktarlarda buğdayın gönderilmesi planlanmıştır. Buğdayın Mardin Sancağı'nda en çok üretilen ürün olduğu salname ve istatistiklerde açıkça görülmüştür. Mardin Sancağı'nın kendi ihtiyacı dışında 3000 ton kadar buğdayı da Sancak dışına gönderme planları Mardin Sancağı'nda bereketli bir yıl geçirildiğini kanıtlar niteliktedir.<sup>163</sup>

27 Ocak 1920 (27 Kanun-i Sani 1336) tarihli arşiv belgesi, Mardin Sancağı'nda ihtiyaç fazlası ürünlerin Sancak dışına gönderildiğini gösteren diğer bir belgedir. Nazır Şerif Paşa'nın Ticaret ve Ziraat Nezaret'ine yazmış olduğu yazıda, ihracat kanun ve nizamnamesinde yer alan ihtiyaçtan fazla üretilen ürünlerin ihracatına dair hususlara göre Mardin Sancağı'nda üretilen badem, mahlep ve mazu vb. zirai ürünlerin

---

<sup>160</sup> Yayınlanan tüm istatistiklerde dış pazarlama bilgileri mevcut değildir. Bu bilgi 1914 yılı istatistiklerinde görülmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Tablo 18.

<sup>161</sup> Detaylı Bilgi için bkz. 2.1. bölüm tabloları.

<sup>162</sup> Bkz. s. 54.

<sup>163</sup> BOA, MV. 00076. (Bkz. Ek 5-6.)

mahallinde tüketilemeyerek, ziyan olacağı bu durumun da ticari ilişkilere hanel getireceğinden bahsetmiştir. Bu belgede Mardin Sancağı'nda yetiştirilen ihtiyaç fazlası ürünlerin ihracatının yapılacağı durumu Diyarbakir Vilayeti'ne bildirilmiştir. Bu belge ile badem, mahlep ve mazu ürünlerinin yıl içerisinde ihtiyaçtan fazla üretildiği sonucuna varılabilir.<sup>164</sup>

Tüm bu bilgiler ışığında Mardin Sancağı'nın büyük bir üretim potansiyeline sahip olduğu ve ihtiyaç dışında üretilen ürünlerin Sancak dışına pazarlandığı açık bir şekilde anlaşılmıştır.

## **2.5. MARDİN SANCAĞI'NDAKİ VAKIF TARLA, BAĞ, BAHÇE VE DEĞİRMENLER**

Vakfetme, Osmanlı Devleti'nde pek yaygın olan bir uygulama olarak karşımıza çıkmıştır. Mardin Sancağı'nda da vakıf müessesesinin aktif olarak devam ettirildiğini kanıtlayan pek çok belgeye ulaşmak mümkündür. Sadece şer 'iye sicillerinde vakfedilmiş pek çok menkul ve gayrimenkule rastlanmıştır. Vakıf müessesinde zirai unsurlara baktığımızda tarihi vesikalar, belgeler içerisinde vakıf edilmiş pek çok bağ ve bahçeye rastlanmıştır. Vakıf müessesesi üzerine pek çok çalışma yapılmıştır ve daha pek çokları da yapılacaktır. Burada sadece vakıf edilen zirai unsurlara değinilip Mardin halkının geçimlerine temel teşkil eden tarla, bağ ve bahçelerini nasıl vakfettiklerine dair örnekler sunulmuştur.

Mülkiyet sahipleri mallarını veya paralarını, kamunun yararına sunulmak üzere şartlarını kendileri tayin ederek bağışlamışlardır. Bu tür vakıflara *vakf-ı hayri* adı verilmiştir. Ayrıca kişinin kendi soyundan gelenlerin istifade etmeleri için kurduğu evlatlık denen vakıflar da vardır ki bunlara da *vakf-ı ehli* denilmiştir. Bir cami, medrese veya kütüphane binası inşa ettirmek vakıf yapmak değildir. Yapılan binanın yüzyıllarca yaşaması için tedbir almak, İşlevini sürdürmesi için gelir bırakmak gereklidir. Bu manada vakıfları iki kısma ayırmak mümkündür. Birincisi aynıyla intifa olunan yani kendisinden faydalanılan vakıflar olup *müessesât-ı hayriye* denilen mabetler, medreseler, mektepler, imaretler, zaviyeler kütüphaneler, köprüler hastaneler vs.dir.

---

<sup>164</sup> BOA, DH- İ. UM20/2 (Bkz. Ek.7-8)



İkincisi ise aynı ile intifa olunmayan fakat hayırlı müesseselerin sürekli ve düzenli işlemlerini sağlayan bina, arazi, nakit para gibi gelir kaynaklarından müteşekkil vakıflardır. Bunlara *asl-i vakıf* denmiştir. Ziraata dair bağ bahçe ve bostanların vakfedilmesi genelde asl-i vakıf olarak gerçekleştirilmiştir.<sup>165</sup>

XIX. yüzyılda Mardin Sancağı'nda bulunan 21 vakıf üzerine yapılan bir araştırmada 13 adet vâkıfın konusunda, vakfedilen üzüm bağları ve bostanlar görülmüştür. Bu durum vakfetme faaliyetinde ziraata dair unsurların öncelikli olarak vakıf edilen değerler olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Vâkıfa konu olan evlerde ziraata dair unsurlar zikredilmiştir. Vakıf edilen evlerin geniş bahçelerinden, meyveli ve meyvesiz ağaçlarından bahsedilmiştir.<sup>166</sup>

193 nolu Şer'îye sicilinde vakfedilen bir bostan ile ilgili kayıt, ilk örneğimizi teşkil etmektedir. 27 Mart 1800 tarihli kayıta "*Hatice Hatun binti Kasım Çelebi'nin Safa vadisinde yer alan güneyinde İsmail Paşa çocukları mülküne, doğusunda Kami Hatun binti ... .. kuzeyinde Satırların veresesi, batısında Ali Efendi bin Ağazade mülkü ile çevrili ve içindeki 2 gün 1 gece sulama nöbeti olan bostanı ile üzüm bağıni kardeşlerinin çocukları Mehmed Şerif, Kasım ve Salih bin İsmail'e ve çocuklarının çocuklarına vakfettiğine, aileden kimsenin kalmaması veya başka diyara gitmeleri durumunda Cami-i Kebir'e vakfettiğine dair kayıttır.*"<sup>167</sup> ifadeleri yer almıştır. Bu ifadelerde dikkat çeken ilk husus sulama nöbetiyle bostan ve bağların vakfedilmesidir. Diğer bir husus ise vakfeden kişinin vakfın sürekliliğini sağlamak için vakfedilen kişilerin ailelerinden kimsenin kalmamasından sonra vakfın camiye devredilmesi olmuştur. Burada amaç vakıf malının sürekli vakıf hizmetlerinde kullanılması olmuştur.

Mardin Sancağı'nda yer alan medreselerin her birinin vakıfları mevcuttur. Bunlardan en bilinen ve meşhur olan Kasimiye Medresesi evkafı en çok olan medresedir. Şöyle ki XVI. yüzyılda 243 dükkan, şehir merkezindeki Kasimiye Hamamı, Ğurs köyünde 4 adet, Amışmiş ve Karadere köylerinde birer adet olmak üzere

---

<sup>165</sup> Fasih Dinç, "235 Nolu Şer'îye Siciline Göre Mardin", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2007, s. 40.

<sup>166</sup> Galip Eken, "19. Yüzyılda Mardin Vakıfları", 1. Uluslararası Mardin Sempozyumu Bildirileri, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No:6, İstanbul, 2006, s. 469.

<sup>167</sup> İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, Abdülbaki Bozkurt, 193 Nolu Mardin Şer'îye sicili Belge Özetleri ve Mardin, Birinci Baskı, İmak Ofset, İstanbul 2007, s. 58.

değirmenler, Ğurs köyünde 15, Rişmil’de 1, Mardin çevresinde 6 adet bağ, Mardin’e bağlı Şamrah, İbrahimiye, Kelbin, Kızılkend, Ebu Katara, Mal-depe, Harzem, Salah, Savur’a bağlı Pir tepesi, Tezeklü, Yenice, Susan, Kurumşalu, Aranis, Deve-kendi, Matar, Tel-Şiham, Rummani, Kıranlı köylerinin rub’u hububat hisseleri bu evkafın içindeydi.<sup>168</sup> Adı geçen vakıflar yüzyıllar boyunca yaşatılmıştır. 1845 yılında 201 nolu Şer’iye sicilinde Kasimiye Medresesine ait vakıflardan Gurs köyünde bulunan değirmenlerden birinin kullanım hakkı ile ilgili kararda şu cümlelere yer verilmektedir. *“Kasım Padişah Medresesi evkâfının mütevellîsi Mehmed Hulusi Efendi bin Hacı Ahmed Efendi mütevellî-i meclis-i ser’-i serîf vâcibü’t-tesrîfde Mehmed bin Musa el-Ali Pasa nâm kimesne muvâcehesinde üzerine da’vâ ve takrîr-i kelâm edip Gurs nâhiyesinde Duyan karyesi akârında vâki’ tahdîdden magnî ve ta’rîfden müstagnî lede’l-ahâlî el-Cirân degirmeni demekle ma’rûf ve meshûr olan bir bâb değirmen binâ ve zemîni vakfa râci’ olup hasm-ı mezkûr Mehmed bin Musa beş sene iltizâmen cânib-i vakfdan istîcâr edegelmîş olmakla diğesine icâr olunmak üzere mezkûr değirmeni bana teslim etmek üzere hasm-ı mezbûra tenbîh olunmak bi’t-tevliye matlûbundur dedikde gıbbe’s-suâl hasm-ı mezbûr Mehmed cevâbında fi’l-hakîka mezkûr değirmenin binâ ve zemîni Kasım Padişah Medresesi vakfidır deyu kaziyeye-i suâl-i mesrûh üzere olduğunu ikrâr ve i’tirâf edip mezkûr degirmeni vakf-ı mezbûre mütevellî-i mûmâ-ileyhe teslimi ilzâm olunduğu vukû’i üzere i’lâm olundu.”<sup>169</sup> Bu hükümden de açıkça anlaşıldığı üzere Kasimiye Medresesi’ne ait vakıflar yüz yıllar boyunca var olmuş, Osmanlı Devleti vakıf mallarına büyük önem vermiş ve sıkı bir şekilde denetlemiştir.*

179 Nolu Mardin Şer’iye sicilinde yer alan 21 Şubat 1882 tarihli 20 numaralı kararda *“Mardin civarındaki Kabala köyünde sakin hayır sahibi Salih oğlu Mustafa Ağa’nın kendi malı olan bir bahçeyi, pınarının suyunu ve bir kıta bağın mahsulünü vakfettiği, Hüseyin oğlu Şelebi Kebir’i müteveli tayin ettiği ve vakıf şartlarını bildirdiği”<sup>170</sup> yazmıştır Her ne kadar bu kararda vakfa konu bahçe, pınar suyu ve bağ*

---

<sup>168</sup> Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, Birinci Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 117.

<sup>169</sup> Veysi Akay, “201 Nolu Mardin Şer’iye Sicili ( Değerlendirme Metin Transkripsiyonu ve Dizin)”, **(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006), s. 96.

<sup>170</sup> Ertuğrul Tan, “179 Nolu Mardin Şer’iye sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, **(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), s. 32.

mahsülünün asl-i vakıf amacıyla bırakılıp bırakılmadığı anlaşılmasa da bu hüküm gibi Şer'îye sicillerinde çok fazla vakfetme hükümleri mevcuttur.

242 nolu Şer'îye sicilinde yer alan iki hükümde, vakfedilmiş bir sulak bostan ve kaynak suyu kullanım hakkının kiraya verilebilmesi konusunda alınan karara yer verilmiştir. Aynı arazi için iki ayrı karar alınarak iki ayrı kişiye kiraya verilmiştir. Birinci hüküm 19 Temmuz 1883 tarihli kararın özetinde “*Rukiye binti Mehmed, annesi Zemzem Hatun'un kurmuş olduğu vakfın mütevellisi olarak, Benabil köyünde, güneyinde Emir'in bostanı, doğuda Maruki bostanı, batıda Seydi bostanı, kuzeyinde harmanlar zemini bulunan vakfa ait sulak bostanı ve Remca suyu diye bilinen suyun yarısını, kasrın 4'te 1'ini tüm haklarıyla birlikte Hacı Ahmed bin Hacı Mahmud el-Hamamcı'ya 99 yıllığına kiralayabileceğini söylemiş, Mardin eski naibi Ahmed Efendi de bu konuda hüküm vermiştir.*” İkinci hüküm olan 14 Eylül 1883 tarihli kararın özetinde ise “*Hacı Ahmed bin Hacı Mahmud'un, Benabil köyünde, güneyinde Emir'in bostanı, doguda Maruki bostanı, batıda Seydi bostanı, kuzeyinde harmanlar zemini bulunan vakfa ait sulak bostanı ve Remca suyu diye bilinen suyun yarısını, kasrın 4'te 1'ini molla Halil'in çocukları Hüseyin, Abdulala, İbrahim, Hasan ve Bekir'e 99 yıllığına kiraladığına dair, Mardin eski naibi Ahmed Efendi tarafından verilen hüccettir.*”<sup>171</sup> ifadeleri yer almıştır. Bu karardan açıkça anlaşıldığı üzere bu vakfın mütevellisi vakıf mallarını 99 yıllığına başkalarına kiralamak istemiş ve Mardin Sancağı naibi bu kiralama hakkındaki kararı vermiştir.

183 nolu Şer'îye sicilinde ise daha farklı bir vakıf hareketi sergilenmiştir. 27 Nisan 1890 tarihli kararda şu ifadeler yer verilmiştir. “*Uveysezade(?) Mustafa bin Hacı İbrahim Efendi mahkemeye gelerek kardeşi oğlu Uveysezade Ahmed bin İbrahim Efendi huzurunda, güneyi Seba Vadisi, doğusu İbrahim oğulları Mustafa, Mehmed ve Salih'in bağları ile Ali Benefso evi, batısı Ali Ağa oğulları Abdulkadir ve Hacı Huseyin bostanı ve kuzeyi ... evi ile sınırlı Badi-i Garra(?) Vadisi'nde bulunan ve Resu'l-ayn isimindeki bahçeden kendisine ait olan 2 hissesini mecliste hazır bulunan kardeşi oğlu Ahmed ve onun erkek çocuklarına, soyları tükendiğinde müteveffa kardeşi Hacı Ömer bin İbrahim*

---

<sup>171</sup> İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, Fasih Dinç, **242 Nolu Mardin Şer'îye sicili Belge Özetleri ve Mardin**, Birinci Baskı İmak Ofset, İstanbul 2007, s. 33.

*Efendinin erkek çocuklarına, onun da soyu tükenmesi durumunda Mekke ve Medine'ye vakfetmiştir.*"<sup>172</sup> Görüldüğü gibi daha önceki hükümde vakfedilen şahısların soylarının tükenmesi durumunda vakıf camiye geçmişken bu hükümde Mekke ve Medine'ye geçmiştir.

Bir başka kararda vakıf mallarından elde edilen mahsullerin vakfa konu cami, medrese, tekke ve zaviyelerin ihtiyaçları için nasıl kullanılacağına dair hüküm verilmiştir. 201 nolu Şer'îye sicilinde yer alan ifadeler şöyledir. "*Bâdî-i terkîm-i hurûf oldur ki, Mardin'in gerek derûnunda ve gerek hâricinde vâki' cevâmî' ve medâris ve tekke ve zâviyelerin zeyl-i kaydisinde mestûrû'l-esâmî mütevellileri meclis-i ser'-i serîfû'lenverde hâzırûn olup bi't-tav'û's-sâf takrîr-i kelâm eylediklerinde evkâf-ı mezbûreden hâsıl olan hubûbât ve mahsûlât ve icârât-ı sâire her vakfın vukû' bulan mesârîfât-ı zarûriyesini mütevellî ve ehl-i mürtezika vakf-ı ma'rîfetleriyle fîrû-nihâde ve sâir ve bâkî kalan mahsûlât ve vâridât-ı sâireden ber-mu'tâd mütevellîye beş kile hinta ve beş kile şa'ir ve mütebakî kalan vâridât ve hubûbât ve icârât-ı sâireyi erbâb-ı vezâifin berâtlarında münderiç akçeleri ta'dâdına göre usûl ve fîrû' i'tibârıyla ehl-i mürtezika vakfın meyânelerinde öteden beri müvekkil-i ile'l-halef sart-ı vâkıf üzere taksîm olunduğu ve vechle idâre oluna geldiği ve evkâf-ı sâire ber-vech-i muharrer her vakfın kendi basına vech-i mesrûh üzere vâridât-ı sâiresi idâre olunmuş olduğu böyle dahi dâimâ ve müstemiran ol vechle idâre olunmasına müte'ahhid olduğumuz ve fî mâ-ba'd halefû'lusûl kifâyet etmiş olduğumuz. sicil-i mahfûzdan kayd ve terkîn ve imzâ ve mühürleriyle tahtîm olunsunlar deyu ikrâr ve ta'ahhüd ettikleri üzere işbu mahalde şerh verildi.*"<sup>173</sup> verilen bu şerh ile vakıf ile ilgilenen mütevellîye de bu mahsullerden pay verildiği anlaşılmıştır.

## 2.6. MARDİN SANCAĞI'NDAKİ SU NÖBETLERİ

Mardin Sancağı'nda yer alan bahçelerin sulama nöbetleri hakkında ortaya çıkan anlaşmazlıklarla ilgili Şer'îye sicillerinde bazı hükümlere rastlamak mümkündür. Yaz aylarında su kaynaklarının tüm bahçeleri sulamaya elverişli olmaması nedeniyle sulama

---

<sup>172</sup>Ahmet Kankal, İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, Veysel Gürhan, **183 Nolu Mardin Şer'îye Sicili Belge Özetleri ve Mardin**, Birinci Baskı, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yay., İmak Ofset, İstanbul 2007, s. 36.

<sup>173</sup>Akay, **a.g.e.**, s. 146.

nöbetlere bölünmüş olup bazen bu nöbet sisteminde ortaya çıkan karışıklıklar Kadı huzuruna sunulmuş olarak çözüm bulmuştur.

Vakfedilen bağ ve bahçelerin sulama işlemleri de kayıtlarda detaylı olarak yer almıştır. Hangi günlerin bu vakıf mallarını sulamak için ayrıldığı ayrıntılı olarak zikredilmiştir.<sup>174</sup>

Mardin Sancağı'nda bağ, bahçe ve tarlaların satışı ile ilgili pek çok hüküm mevcuttur. Fakat kimi bahçelerde bahçe ile birlikte sulama hakkının da satışa konu olduğunu görmekteyiz. 242 nolu Mardin Şer'iyeye sicilinde yer alan 19 Haziran 1842 tarihli kararda şu ifadeler yer verilmiştir. "*Yusuf Efendi el-Fasuhi'nin, Mardin yakınlarındaki "Maho Bostanı" adıyla bilinen, güneyi dere, doğusu Hacı Mehmed Fasuhzade mülkü, batısı yine Hacı Mehmed ve Hacı Halil bin Mustafa mülkleri, kuzeyi sulama arki ile sınırlı bostandaki yarı hissesini ve bu bostanın Cuma gecesini güneşin batışından sabah güneşin doğuşuna kadar olan su nöbetlerini 3.000 Rumi kurusa kızı Züleyha'ya sattığına dair hüccet.*"<sup>175</sup> Bu karar da yer alan ifadelerle göre sulama hakkının da alım ve satımının yapıldığı açıkça anlaşılmıştır.

183 nolu Şer'iyeye sicilinde geçen 1890 yılındaki bir anlaşmazlık da "*Tekye mahallesinden Mehmed Emin bin Hacı Halil, mahkemede, kardeşi Abdusselam da bulunduğu halde, Etraf-ı Şehir köylerinden Rişmil (Yeşilli) köyünden Şeyh Mehmed bin Şeyh İsmail hakkında; köy hududunda Ayn-ı Hamdan(?) denilen ırmak kaynağından akan ve halk arasında nöbetleşerek kullanılan suyun, ellerindeki belgeden de anlaşılacağı gibi, Çarşamba sabahından Perşembe akşamına kadarki süresinin kendi nöbetleri iken Şeyh Mehmed ve kardeşinin buna mani olarak nöbetleri esnasında bahçelerinde bulunan havuzda suyun birikmesini engellediklerini iddia ile vazgeçmelerini talep etmişlerdir. Şeyh Mehmed ise kendi bahçesindeki havuzda su biriktirdiğini inkar etmiş, ancak suyun bahçesinin yanında akan dereye karıştığını söylemiştir. Bunun üzerine Mehmed Emin ile kardeşi ise havuzda su biriktirme nöbetlerinin Çarşamba sabahından Perşembe günü ikindiye kadar olup ikindiden akşama kadar olan kısmın ise davalıların babası ile kendi babaları arasındaki bir*

---

<sup>174</sup> Eren, a.g.e., s. 470.

<sup>175</sup> Özcoşar, a.g.e., s. 25-26.

rızaya göre olduğunu, dolayısıyla nöbet hakları olmadığını söyleyerek itirazda bulunmuşlardır. Şahitlerden Mehmed Emin bin Hacı Abdurrezzak ile Hacı İbrahim bin Huseyin ise Şeyh Mehmed'in Çarşamba sabahından Perşembe akşamına kadar havuzda su biriktirme hakkının olduğuna şahadet etmişlerdir.”<sup>176</sup> İfadeleri yer almıştır. Bu ifadeler ile ellerinde su kullanma haklarının bulunduğunu gösteren belgeleri olmasına rağmen bu kişilerin su kullanma hakkı engellenmeye çalışılmıştır. Bu durum mahkemeye intikal etmiş olup karşı taraf bu ihlale gerekçe olarak davalının ve kendi babalarının aralarında yapmış olduğu bir anlaşmayı bu kısıtlamaya gerekçe olarak gösterilmişlerdir.

193 nolu Şer'îye sicilinde ise bir başka hükümde yine sulama ile ilgili anlaşmazlık şu hükümle karara bağlanmıştır. “*Babü's-Sor mahallesi sakinlerinden Ağazade İbrahim ve Mehmed ve Ahmed evlad-ı Şeyh Bekir'in vekilleri amcaları Mehmed Halil Efendi kendi adına asaleten ve müvekkilleri adına vekaleten, Tekye ve Babü's-Sor mahallesi sakinlerinden Molla Mustafa ve Hüseyin bin Seyyid Mehmed, Seyyid İsmail, Seyyid Abdurrahman bin Mehmed'in vekili Seyyid Ömer bin Seyyid Mahmud üzerine dava edip, Zinnar vadisinde bahçelerini suladıkları ma-i carinin nöbet sisteminde değişiklik yapıp kendilerine haksızlık yaptıklarını iddia etmiştir. Seyyid Ömer iddiayı inkar etmiştir. Mehmed Halil Efendi de, Kazaz Hüseyin bin Süleyman ve Salih Efendi bin Hacı Davud'u şahit gösterince, mahkemenin nöbetin Mehmed Halil Efendi nin söylediği şekilde tekrar düzenlemesi için Seyyid Ömer'i tenbih ettiğine dair mahkeme kararıdır.*”<sup>177</sup> Bu kararda sulamada yer alan nöbet sisteminin çok önemli olduğu, bu nöbet sisteminde yapılacak bir değişikliğin mahkemelere kadar sirayet edebileceği anlaşılmıştır.

Yukarıdaki iki örnekten ve bunlara benzer pek çok Şer'îye mahkemesi kararından su nöbetlerinin de halk arasında ciddi anlaşmazlıklara neden olduğu ve mahkemelerce çözümlendiği görülmüştür.

---

<sup>176</sup> Özcoşar, **a.g.e** , s. 41.

<sup>177</sup> Özcoşar, **a.g.e.**, s. 61.

Görüldüğü gibi sulama nöbetleri Mardin Sancağı günlük hayatında önemli bir yere sahiptir. Sıcak yaz günlerinde su ihtiyacının had safhada olduğu, su kaynaklarının yetersiz olduğu bu nedenle nöbetleşerek su kaynaklarının kullanıldığı anlaşılmıştır.

## 2.7. MARDİN ERİĞİ (İCAS)

Mardin eriğinin meşhurluğu Mardin tarihi ile ilgili notlarda göze çarpan bir husustur. Katip Çelebi'nin Savur hakkındaki düşünceleri içerisinde icas denilen eriğin pek meşhur olduğu ve bu eriklerden her sene 120 batman padişah için İstanbul'a gönderildiğinden bahsetmiştir.<sup>178</sup> Kastamonu Üryani eriği olarak da bilinen bu erik cinsi Mardin Sancağı'nda incas olarak adlandırılmıştır.<sup>179</sup> Bu meşhur erikler gelip geçen yabancı seyyahların da dikkatini çekmiş ve seyahatnamelerinde bu eriğin adı geçmiştir.<sup>180</sup> Abduselam Efendi yazmış olduğu Mardin Tarihi adlı eserinde Mardin'de birçok vadi ve bu vadilerde çok güzel bağ ve bostan yerlerinin bulunduğunu, bu vadilerin Gara Bağı Vadisi, Şeyh, Rışmil, Kabala, Nehras, Belabil, Zinnar Vadisi, Kavada, Paspanus, Sefa Vadisi, Baakan, Bereketü'l-Cemel ve Şadul gibi vadiler olduğunu belirtmiştir. Ayrıca tüm bu vadilerde değişik bağ, bahçe, bostan, meyve ağaçları yetiştirildiğini, erik ve kiraz yetiştirilen en meşhur meyvelerinden olduğunu yazmıştır.<sup>181</sup> Bu belgelerden ve diğer yazılı kaynaklardan da anlaşıldığı üzere Mardin eriğinin tarihi bir meşhurluğu var olmuştur.

Resmi istatistikler dikkatle incelendiğinde eriğin her yıl üretildiği ve üretilen ürünlerin hemen hemen yarısının dışarıya gönderildiği anlaşılmıştır. Üretim değerleri söz konusu bilgiler ışığında yıllar itibariyle çok değişkenlik göstermiştir. Bazı yıllar 1000 ton erik üretildiği gözlemlenmişken bazı yıllarda üretim değeri 200 ton olarak kaydedilmiştir. Bazı yıllarda ise hiç istatistiklere yansıtılmamıştır. Bu durum erik ağacının iklim şartlarına ve doğal etkenlere olan hassasiyetiyle açıklanabilir. Yaşanan kuraklık, don olayları, çekirge istilaları gibi olaylar bazı yıllar ürünün çok az elde edilmesine sebebiyet vermiş iken, bazı yıllar ise bolluk yaşanmıştır. İlkel tarım

---

<sup>178</sup> Göyünç, a.g.e., s. 60.

<sup>179</sup> Saadetin Noyan, **Mardin Bir Şehir Bir Malikane Sıradışı Evler**, Birinci Baskı, Bizim Büro Basım Evi, Ankara 2008, s. 194.

<sup>180</sup> Göyünç, a.g.e., s. 136.

<sup>181</sup> Hüseyin Haşimi Güneş, **Abusselam Efendi'nin Mardin Tarihi**, Birinci Baskı, İmak Ofset, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yay., İstanbul 2007, s. 5.

yöntemlerinin uygulanıyor olması sadece eriğin değil tüm tarım ürünlerinin yağışa, iklim şartlarına, doğal etkenlere bağımlı kılınmış ve yaşanan ufak bir don olayı bile o yıl alınacak mahsulü ciddi olarak etkilemiştir.

Her ne kadar çalışma konusu olan döneme ait olmasalar da Mardin Sancağı ile ilgili Osmanlı arşivlerinde Mardin Sancağı'ndan Osmanlı Sarayı'na gönderilen erikler hakkındaki belgeler göze çarpmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Cevdet Saray fonunda yer alan değişik tarihlere ait belgelerde Mardin Sancağı'ndan İstanbul'a kayıtlarda adı icaz olarak geçen eriklerden gönderildiği anlaşılmıştır. 1788 (H. 1203) yılında Mardin Sancağı'ndan güzel ve kaliteli eriklerden 120 batman erik gönderilmiş ve bedeli Mardin muk'atâsından sekiz yüz yetmiş iki buçuk ğuruş verilmiştir.<sup>182</sup> 1805 (H. 1221) yılına ait belgede 120 batman eriğin saray kilerine teslim edildiği ve bedelinin ödenmesi<sup>183</sup> hakkındaki yazı ve 1812 (H. 1227) yılına ait belge gibi<sup>184</sup> arşiv kayıtlarında görülmekte olup diğer yıllarda da Mardin Sancağı'ndan saray kilerine gönderilen erikler ile ilgili bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur.<sup>185</sup> Diğer arşiv belgelerinde de 120 batman eriğin saray kilerine gönderildiğinden bahsedilmiştir. 120 batman erik bugün yaklaşık olarak 900 kilograma tekabül etmektedir. Mardin Sancağı'nın coğrafi olarak İstanbul'a olan uzaklığı, ulaşımın zorluğu göz önüne alındığında saray mutfağında her yıl yerini alan bu eriklerin ne kadar meşhur olduğu çok açık anlaşılmıştır.

## 2.8. MARDİN SANCAĞI'NA YERLEŞTİRİLEN ÇEÇEN MUHACİRLERE TOHUMLUK DAĞITIMI

Osmanlı Devleti, 1829 Edirne Antlaşması ile Kafkasya'daki nüfuzunu büyük oranda kaybetmiştir. Buna rağmen Müslüman Kafkas halkları için Osmanlı Devleti, Osmanlı Devleti için de ise Kafkasya halkları önemini korumaya devam etmiştir. Nitekim 1853-1856 Kırım Harbi ve ardından da özellikle Ruslara karşı yürütülen ve müridizm hareketi olarak ifade edilen mücadelenin Ruslar karşısında başarısız olması

---

<sup>182</sup> BOA, C.SM, 169/8475 (Bkz. Ek 9-10)

<sup>183</sup> BOA, C. SM, 143/7185( Bkz. Ek. 11-12)

<sup>184</sup> BOA, C. SM. 3316/66 (Bkz. Ek 13-14)

<sup>185</sup> Ayrıntılı bilgi için bakınız BOA, C. SM, 70/3550; BOA, C. SM, 140/7023; BOA, C. SM, 17/875;



üzerine Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan yoğun göçler bu karşılıklı vazgeçilmezliğin göstergesi olmuştur.<sup>186</sup>

1858-1865 yıllarında 493 bin Kuzey Kafkasyalı Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Bunların çoğu iskân mahallerine ulaşamadan öldükleri anlaşılmıştır. 1854-1864 yılları arasında Çerkezistan ve Kırım'dan 311.333 kişi Türk iskân birimlerine ulaşabilmiştir. Göç hareketi 1865 yılından sonra münferiden devam etmiştir. Ancak 93 Harbi'nden sonra yine kitlesel boyuta ulaşmıştır. Kafkasya'nın nüfusu 1850-1860 yılları arasında 3-3,2 milyon iken 1897'deki nüfus sayımında 1.666 milyona kadar düşmüştür.<sup>187</sup>

Anadolu'nun her yerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin güneyinde de yoğun olarak iskan ettirilen Kafkas mülteciler için Mardin Sancağı barınak haline gelmiştir. Bu durum arşiv belgelerinde gözden kaçmamıştır. Bu bölgedeki Çeçen varlığı 1836 yılında Ruslar ve Çerkezler arasında yaşanan savaş sonrası göçlerin sonucudur. Bu tarihten itibaren iskân ettirilen Çeçenler Kızıltepe ovasına yerleştirilmiş zamanla halkla kaynaşmış ve kültürlerini benimsemiştir. Bugün bile halen varlıklarını bu bölgede devam ettirmektedirler.<sup>188</sup>

Kafkas halkı için bu bölge alışık olmadıkları bir iklim yapısına sahipti. Bu nedenle de Osmanlı Devleti bu bölgenin havasına uyum sağlayamayan mültecileri başka yerlerde iskân ettirmişlerdir. Mardin Sancağı'na çok yakın Ras'ûlayn kasabasına yerleştirilen Dağıstanlı mülteciler bölgenin havasıyla uyum sağlayamayarak pek çoğunun dağıldığı ve kalanların da hastalıklarla mücadele hâlinde olmaları üzerine Musul Vilayeti'nde emlâk-ı hümâyün arazilerinde iskan edilmeleri hakkında yapılan müracaatın kabul olunduğunu gösteren 22 Şubat 1888 tarihli belge<sup>189</sup> ile Osmanlı Devleti'nin Kafkas muhacirlere vermiş olduğu önem ve değer ortaya konulmuştur.

---

<sup>186</sup> Kemal Gurulkan, Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın No:122, C. 2, İstanbul 2012, s. 3.

<sup>187</sup> Ayşe Pul, "Tomarza'ya Gelen Çeçen Muhacirlerin İskanı Hakkında Bazı Gözlemler", ODU Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C. 1,S. 2, Aralık 2010, s. 153.

<sup>188</sup> Welat Nisebini, Selmet Güler, **Qoser**, Birinci Baskı, Kızıltepe Belediyesi Kültür Yay. Serisi 1, Yeşilova Matbaacılık A.Ş., Kızıltepe.

<sup>189</sup> Gurulkan, **a.g.e.**, s. 316.

3 Aralık 1898 ( 19 Recep 1316) tarihli Dahiliye Mektûbi kalemine ait bir belgede Mardin Sancağı'nın Telermen ve Koçhisar karyelerinde ikamet eden ihtiyaç sahipleri Ziraat bankasından istifade edemeyecekleri için tohumluk talebinde bulunmuşlar ve bu talepleri de uygun bulunarak Diyarbakır Vilayeti'ne bildirilmiştir. Bu belgede her ne kadar bu talepte bulunanların kimler olduğu yazmıyor olsa da Mardin'in Kızıltepe ilçesi Osmanlı Dönemi'nde Telermen ve Koçhisar isimleri ile de anılmıştır. Bu dönemde Koçhisar ve Telermen'de Çeçen muhacirlerin iskan ettiriliyor olması, bu talebin Çeçen muhacirler tarafından yapılmış olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.<sup>190</sup>

Arşiv kayıtlarında karşımıza çıkan 31 Ağustos 1908 (R. 18 Ağustos 1324) ve 17 Eylül 1908 ( R. 4 Eylül 1324) tarihli iki belgede Diyarbakır Vilayet'inden gönderilen bir telgraf'a istinaden<sup>191</sup> Dâhiliye Mektûbî Kalemi Diyarbakır Vilayet'ine muhacirler için ayrılmış bütçede sıkıntılar olmasına rağmen Maliye Nezareti'ne haber verildiği, muhacirlerin yerleştirilmeleri, yerleştirildiği yerden memnun olmayanların da hükümet yardımlarından faydalandırılmayacağı bilgisi ile ziraat yapmaya başlattırılmaları bildirilmiştir.<sup>192</sup> Aynı konu ile ilgili Maliye Nezareti'ne de yazı yazılmıştır. Bu yazıda: Diyarbakır Vilayeti'nden Mardin Sancağı'na gönderilen iki muhacir ailesi için iki bin kuruş birer ev, yediyüz kuruş birer çift hayvan ve birer sapan, bir de üçer yüz kuruş tohumluk zahire verilmesi için bildirilmiştir. Maliye Nezareti'ne gönderilen bu yazı Diyarbakır Vilayeti'ne de gönderilmiştir.<sup>193</sup> Bu belgede muhacirlerin nereden geldikleri ve nereli oldukları hakkında bilgi verilmemiştir. Ancak muhacir olarak o dönemde özellikle Çeçenler'in Mardin Sancağı'nda iskan ettiriliyor olması muhtemelen bu iki ailenin de Çeçen olma ihtimallerini arttırmıştır. Bu belgede muhacir olarak iskan ettirilenlere sadece tohumluk verilmediği bunun yanı sıra hayatlarını sürdürebilmeleri için ev, hayvan ve sapan gibi araç gereçlerin de temin edildiği anlaşılmıştır.

Yukarıda yer alan belgelerde Çeçen ifadesine rastlanmamıştır. Fakat daha sonraki tarihli belgelerde Çeçen mülteciler ifadesi görülmüştür. Bu geç tarihli belgelere

---

<sup>190</sup> BOA, DH. MKT, 2143/37 (Bkz. Ek 15-16)

<sup>191</sup> Yapılan arşiv çalışmasında DH.MKT, 1291/58 arşiv dosyasının içerisinde söz konusu telgraf görülmemiştir.

<sup>192</sup> BOA, DH. MKT, 1291/58 V. 1 ( Bkz. Ek 17-18)

<sup>193</sup> BOA, DH. MKT, 1291/58.V. 2 (Bkz. Ek. 19-22)

istinaden daha önce adı geçen muhtaçlar ve muhacirlerin Çeçen olma ihtimali yüksektir. Çünkü Telermen karyesine Çeçen mülteciler yerleştirilmiş ve bu yerleştirilen mültecilere geçimlerini sağlayabilmeleri için tohumluk zahire vs. dağıtılmaya çalışılmasıyla ilgili Osmanlı arşivlerinde belgelere rastlanmıştır. 25 Aralık 1916 (R. 12 Kanun-i Evvel 1332) tarihli belge ile Dahiliye Nezareti'ne bağlı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nin yazmış olduğu müzekkerede Telermen karyesinde iskan ettirilen Çeçen mültecilerin hayvanları ve zirai aletleri olduğu halde mubaya'a şeklinde harbiye anbarından tohumluk alıp alamayacakları konusu Harbiye Nezareti'ne sorulmuştur. Gelen cevapta; bu mültecilerin tohumluk ihtiyacının İaşe-i Umumiye Heyeti tarafından karşılanması gerektiği bildirilmiştir. Bundan dolayı bu müzekkere İdare-i Umumiye-i Vilâyât Müdürlüğü'ne Çeçen mültecilerin tohumluk ihtiyacının giderilmesi için gönderilmiştir.<sup>194</sup> Hemen ertesi gün Dahiliye Nâzırı Talat Bey, Ticaret nazırına 26 Aralık 1916 ( R. 13 Kanun-i Evvel 1332) tarihli belgeyi yollamıştır. Bu belge ile Çeçen mültecilerin tohumluk ihtiyacının Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından temin edilmesi talep edilmiştir.<sup>195</sup> Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin 3 Ocak 1917 (R. 21 Kanun-i Evvel 1332) tarihli Dahiliye Nezareti'ne yazmış olduğu yazıda Diyarbakır Vilayeti'nin hububat mahsullerinin askeri ihtiyaçlar için kullanıldığı, fakat ikinci ve altıncı ordular hem kendi ihtiyaçlarını hem de civarın ihtiyacını karşılayabilecek güçte olduklarını belirtmiştir. Bu nedenle ikinci ordu komutanlığına Çeçen mültecilerin bu ihtiyacını hasat zamanı aynen iade edilmek suretiyle yerine getirmesi için yazı yazıldığı belirtilmiştir.<sup>196</sup> İdare-i Umûmiye-i Vilâyet müdürü Lütfi Bey, Aşâir ve Muhâcirîn Müdürlüğü vekili Hamdi Bey'e 7 Ocak 1917 (R. 25 Kanun-i Evvel 1332) tarihli belge ile durumun Diyarbakır Vilayeti'ne telgraf ile bildirildiğini yazmıştır.<sup>197</sup> 7 Ocak 1917 (R. 25 Kanun-i Evvel 1332) diğer bir belge ile Dahiliye Nazırı Talat Paşa Diyarbakır Vali Vekili Bedrettin Bey'e, ikinci ordu komutanlığına Çeçen mültecilerin alacakları tohumu harman zamanı aynen iade etmek suretiyle verilmesi hakkında yazı yazdığını bildirmiştir.<sup>198</sup> Yazışmalardan açıkça anlaşıldığı üzere Çeçen muhacirlerin tohumluk ihtiyaçlarının giderilmesi için yoğun çaba sarf edilmiştir. İkinci ordu komutanlığı'nın

---

<sup>194</sup> BOA, DH. İUM.EK 26/9, V. 1 (Bkz. Ek 23-24)

<sup>195</sup> BOA, DH. İUM EK, 26/9, V.2 (Bkz. Ek 25-26)

<sup>196</sup> BOA, DH. İUM, 105/34, V. 1 ( Bkz. Ek 27-28)

<sup>197</sup> BOA, DH. İUM, 105/34, V. 2 ( Bkz. Ek 29-30)

<sup>198</sup> BOA, DH. İUM, 105/34, V. 3 ( Bkz. Ek 31-32)

konu hakkındaki cevabı dosyaların içerisinde olmadığından ve diğer arşiv kayıtlarında da bu konuda bilgiye rastlanmadığından Çeçen mültecilere tohumluk verilip verilmediği nihail olarak bilinmemiştir. Fakat bu kadar çabanın ardından ve Osmanlı Devleti'nin muhacirlere bakış açısı dolayısıyla Çeçen mültecilerin tohumluk ihtiyacının giderilmiş olduğundan bahsedilebilir.

Osmanlı Devletine sığınan Çeçenler'in muhacir olmanın çok ötesinde bir muamele gördükleri açıkça anlaşılmıştır. Bugün halen varlıklarını bu bölgede sürdüren Çeçenler için sağlanan imkânlar onların mülteci değil Osmanlı halkından biri olduğu hatta Osmanlı halkından dahi daha kıymetli olduklarını kanıtlar niteliktedir.

## 2.9. MARDİN SANCAĞI'NIN ZİRAATINI ETKİLEYEN TABİİ, BEŞERİ OLAYLAR VE ÇEKİRGE İSTİLALARI

Osmanlı Dönemi'nde zirai faaliyetler ilkel şartlarda gerçekleştirilmiştir. Sulama imkânlarının çok kıt olması yağışın az olduğu dönemlerde kıtlığın yaşanmasına, ilaçlama imkânlarının olmamasından dolayı da zararlı canlıların istilalarında ise ürünlerin heba olmasına sebebiyet vermiştir. Doğal olayların yanı sıra insanlar tarafından yapılan tahribat da ziraatı olumsuz etkilemiştir. Yaşanan bu olaylar, Mardin Sancağı halkının yaşamına ciddi olarak tesir ettiğinden tarih kitaplarına ve arşiv belgelerine yansımıştır.

Hanna Dolabeni, Tarihte Mardin adlı eserinin bir çok yerinde Mardin Sancağı'nda yaşanan kuraklık ve zararlı canlı hayvanlarının hayatı nasıl etkilediğinden bahsetmektedir. 1517 yılında harman zamanı kuraklığın her tarafı kasıp kavurduğunu susuzluktan kavrulmuş tohumların çoğunu da kurt ve örümceklerin yediklerinden<sup>199</sup> bahsetmektedir. 1594 yılında büyük bir kıtlığın baş gösterdiğini<sup>200</sup> yazmıştır.

Tanzimat sonrası Osmanlı Dönemi'nde Mardin Sancağı zirai hayatını etkileyen tabii olaylarla ilgi Hanna Dolebeni dostu Abdülhamit Yardımcı'dan itikal ettirdiği bilgiler içerisinde bu tarz olaylardan Mardin'in fazlasıyla muzdarip olunduğunu anlıyoruz. Öncelikle *“1857 tarihinde büyük kar olayında Mardin'e öyle bir kar yağmış*

---

<sup>199</sup> Hanna Dolebeni, **Tarihte Mardin**, İkinci Baskı, Resim Ofset, İstanbul, 1972, s. 74.

<sup>200</sup> Dolebeni, **a.g.e.**, s. 75.

ki, her yer bembeyaz olmuş, Bu kadar kışa alışık olmayan halk soğuktan dışarı çıkmayacak bir hale gelmiştir. Şehirde karın yüksekliği adam boyunu bulurken, çölde iki, üç mislini bulduğu kaydedilmiştir. İşte buna büyük kar olayı denilmiştir. Böylesine bir kışa hazırlıklı olmayan halk hazırlıksızlığı nedeniyle yakacak bulamadığı için çok kayıp vermiştir. Bu olayda dağlarda bulunan sürü ve davar şehre inemediği için hepsi donarak ölmüşlerdir.”<sup>201</sup> Bu ifadelerle Mardin Sancağı’nda bazı kışların çok çetin geçtiği ve halkın bu durumdan çok muzdarip olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır.

1880 yılında Mardin Sancağı’nda Said Paşa mutasarrıf olarak görev yapmakta iken muhtemelen kuraklığı neden olduğu büyük bir kıtlık problemi yaşanmıştır. <sup>202</sup>1881 yılında yaşanan değişik bir doğa olayını da Hanna Dolebeni’nin eserinde görmekteyiz. “bol yağın yağmurdan iyi mahsul alacağını sanan halk büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır. Zira bazı hava değişiklikleri sebebiyle o yıl hemen hemen hiç mahsul alınamamıştır. Aynı durum Diyarbakır ve Bağdat’ta da görülmüştür. Halk yokluktan, elinde tahılı olanlara saldırmaya başlamıştır. Bu arada Cellogiller olayı meydana gelmiş ve bu kıtlığa da bu sebeple Cellogiller kıtlığı adı verilmiştir. Olay şudur: Şehrin güney batısındaki Tekke mahallesi sakinlerinden bir bölüm halk aralarında görüşerek, elinde buğdayı olan Cellogiller hakkında bir takım planlar hazırlamışlardır. Gece Cellogiller’in evini basarak ikisini öldürmüşlerdir. Geri kalan aile bireyleri canlarını kurtarmak için korkudan sinip saklanmışlardır. Ötekiler de ambarın kapısını açıp tahıl taşımaya başlamışlardır. Ancak hükümet durumdan ertesi gün haberi olur ve saldırganların bir kısmını yakalamıştır. Diğerleri ise Şam’a kaçmıştır. Olayın üzerinde hassasiyetle duran o zamanın Sincar sülalesinden olan Savcı İsmail Bey’dir. İsmail Bey’in bu ciddi tutumu sayesinde halk can ve mal emniyeti içinde yaşamıştır.”<sup>203</sup> Yaşanan kıtlık yağışların azlığından değil muhtemelen don veya aşırı yağışların neden olduğu kayıplardan ortaya çıkmıştır. Kıtlık görüldüğü gibi insanları birbirlerini katledip tahıllarını gasp etmelerine neden olacak kadar ciddi yaşanmıştır.

---

<sup>201</sup> Dolebeni, a.g.e., s. 98.

<sup>202</sup> Abdüsselam Uluçam, **İslam Dönemi Mardin’i, Taşın Belleği Mardin**, (Ed.) Filiz Özdem, Cem Turan Ofset, İstanbul 2005, s. 110.

<sup>203</sup> Dolebeni, a.g.e., s. 101.

Ziraatı etkileyen iklim olaylarının yanı sıra çekirge istilaları da Mardin Sancağı ziraatını derinden etkilemiştir. Çekirge istilaları sadece Mardin Sancağı'nın değil tüm Osmanlı coğrafyasının ciddi bir zirai problemi olarak karşımıza çıkmıştır. Bu nedenle Ticaret ve Ziraat nezareti Memalik-i Osmaniye'de çekirgelerin ahval-i hayatiye ve tarz-ı itlaflarından bahseden bir risale düzenlemiştir. Bu risalede özellikle Arabistan'da çekirge sürülerinin çok eskiden beri nasıl zararlar verdiğinin bilindiğinden bahsetmiştir. Bunun yanı sıra Mardin'in içinde bulunduğu coğrafyada yer alan çekirge cinsleri ile ilgili bilgiler verilmiştir.<sup>204</sup>

Söz konusu risalede Halep, Şam ve civarından doğmuş, Anadolu'da çok sık görülen ilk çekirge cinsini siret-i haçlı çekirge olarak belirtmiştir. Diğeri ise risalede Sudan çekirgesi olarak belirtilmiş olan çekirgelerdir. Bu çekirgelerin vatan-ı asliyesi olarak adı geçen şehirlerin olduğu bölge olarak belirtilmiştir. Musul ve Bağdat arasında da az miktardaki arazilerde bu çekirgelerin görüldüğünden bahsedilmiştir.<sup>205</sup>

Abdulselam Efendi'nin yazmış olduğu Mardin Tarihi adlı eserinde 1820 yıllarda ovada yerleşik insan kalmadığının nedenlerini sıralarken bir neden olarak da çekirgelerin meydana getirmiş olduğu zarar ve sonrasında yaşanan kıtlığı dile getirmiştir. Öyle ki üç yıl boyunca tam hasat zamanı çekirge sürüleri ortaya çıkmış ve tüm ekinleri yemişlerdir. İnsanlar tahıl sıkıntısı çekmiş ve kıtlık ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de kırsal da yaşayan halk yaşadıkları yerleri terk ederek öncelikle Diyarbakır olmak üzere çevredeki kentlere yerleşmişlerdir.<sup>206</sup>

Çekirgelerin vermiş olduğu zarar, Mardin Sancağı'nın ile ilgili arşiv belgelerinde de dile getirilmiş ve yardım talebinde bulunulmuştur. 19 Ocak 1888 (R. 7 Kanun-i Sani 1303) tarihli belgede Zor mutasarrıflığına yazılan yazıda liva içerisinde ve mekezine yakın bir yerde çekirge tohumu olacağı haberi alınmış ve bunun imhası gerçekleştirilmez ise etrafa çok büyük zarar vereceği Mardin mutasarrıflığı tarafından bildirilmiştir. Bu nedenle durum Diyarbakır Vilayeti'ne de bildirilmiş ve çekirge tohumlarının toplatılması ve imha edilmesi istenmiştir. Bu belge ile çekirge istilaları

---

<sup>204</sup> Ticaret ve Ziraat Nezareti, **Memalik-i Osmaniye'de Çekirgelerin Ahval-Hayati ve Tarzı İtlaflarından bahis risale**, Der Saadet Matbaası, İstanbul, 1917, s. 4.

<sup>205</sup> Ziraat ve Ticaret Nezareti, **a.g.e.**, s. 5.

<sup>206</sup> Güneş, **a.g.e.**, s.113.

gerçekleşmeden çekirgelerin tohumlarının tespit edildiği ve imhası için girişimlerde bulunulduğu anlaşılmıştır.<sup>207</sup>

Çekirge istilaları için talep edilen her istek kabul görmemiştir. 25 Ocak 1893 ( H. 7 Recep 1310) tarihli Meclis-i Vükelâ zabıt varakasinda Dahiliye Dairesi'nden Meclis'e intikal ettirilen mazbatada birkaç yıldır çekirgenin neden olduğu semavi afetten dolayı bir takım muafiyet talebi yer almıştır. Alınan karar ise olumlu olmamış Mardin Sancağı'na uygulanacak bir muafiyeti, civar yerleşim yerlerinin de talep edeceği gerekçe gösterilerek uygun bulunmamıştır.<sup>208</sup>

Bir başka arşiv dosyasında 6 Nisan 1919 (6 Nisan 1335) tarihli bir telgraf ile Diyarbakır Vali vekili Nâdir tarafından Cempe ve Kul Ermiş civarında çekirgelerin yayılmadan yok edilmesi için hiç vakit kaybetmeden işçilerin gönderilmesi ve bunun için de yüz bin kuruş gerektiği bildirilmiştir.<sup>209</sup> Yine aynı husus ile ilgili Vali vekili Mustafa 19 Nisan 1919 ( R. 19 Nisan 1335) tarihinde Mardin livası içinde ortaya çıkan çekirgenin yayılmadan yok edilmesi için işçilerin sevk edilmesi zorunlu olduğundan yüz bin kuruşun harcanması için Dahiliye Nezareti'ne tekrar bu durumu bildirmiştir.<sup>210</sup> 13 Nisan 1919 (R. 13 Nisan 1335) tarihli belge ile Nazır Mehmet Ali Bey Ticaret ve Ziraat Nazırı Ethem Bey'e bu durumu aynen aktarmış ihtiyaç duyulan yüzbin kuruşun acele olarak gönderilmesini istemiştir.<sup>211</sup> 27 Nisan 1919 (27 Nisan 1335) tarihli belge bir kez daha Nazır Mehmet Ali Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı Ethem Bey'e durumu bildirmiştir.<sup>212</sup> Ticaret ve Ziraat Nezareti ise 6 Mayıs 1919 (R. 6 Mayıs 1335) tarihli belge ile bu durum hakkında şimdilik elli bin kuruş masraf için Maliye Nezareti'nden izin alındığını ve mahsul kaybına sebebiyet verilmemesi için önlemlerin derhal alınmasını Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir.<sup>213</sup> 8 Mayıs 1919 ( 8 Mayıs 1335 ) tarihli belgede 6 ve 19 Nisan tarihlerinde gönderilen telgraflara istinaden Diyarbakır Vilayeti'ne cevap verilmiştir. Bu cevapta işçilerin bir an önce çekirgelerin imhası için adı geçen yerlere gönderilmeleri istenmiştir. İmha işlemleri için şimdilik elli bin kuruş

---

<sup>207</sup> BOA, DH. MKT. 1478/116 ( Bkz. Ek 33-34)

<sup>208</sup> BOA, MVL, 71/58. ( Bkz. Ek 35-36)

<sup>209</sup> BOA, DH.İUM, E-50/113 V.1 ( Bkz. 37-38)

<sup>210</sup> BOA, DH.İUM, E-50/113 V.2 ( Bkz. 39-40)

<sup>211</sup> BOA, DH.İUM, E-50/113 V.3 (Bkz. 41-42)

<sup>212</sup> BOA, DH.İUM, E-50/113 V.4 (Bkz. 43-44)

<sup>213</sup> BOA, DH.İUM, E-50/113 V.5 (Bkz. 45-46)

gönderilmek üzere Maliye Nezareti'nden izin alındığı ve defterdarlığa bildirildiği yapılacak imha işleminin ciddi bir şekilde takip edilerek ürün kaybına sebebiyet verilmemesi gerektiği hakkında Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne ait belgede ifade olunan bilgiler Diyarbakır Vilayeti'ne aktarılmıştır.<sup>214</sup> Bu belgelerden net olarak anlaşılan, çekirge ile mücadele konusunda söz konusu bu talep uygun bulunmuş ve gerekli işlemler yapılmıştır. Özellikle hasat zamanına kadar olabilecek mahsul kayıplarının önlenmesi için derhal müdahale edilmesi istenmiştir.

Ziraatin; iklim koşulları, çekirge istilaları, kuraklık gibi doğal yollarla olumsuz etkilenmesine bir de insanların yapmış olduğu tahribatlar da eklenmiştir. 1920 (27 Mayıs 1334) tarihli İttihat ve Terakkî Fırkası tarafından Heyet-i İdare'ye yazılan belgede; Mardin ve Diyarbakır civarında askeri kıt'alar tarafından kesilen meyve ağaçlarından bahsedilmiştir. Bu belge askerler tarafından kesilen meyve ağaçlarının bedellerinin ödenmesi hususundadır.<sup>215</sup> İdare-i Umûmiye-i Dâhiliye Müdüriyeti Diyarbakır Valisi Şevket Bey'e durumu bildirmiş ve kesilen meyve ağaçları için ödeme yapılması istenmiştir.<sup>216</sup>

Açıkça görüldüğü gibi Mardin Sancağı'nda zirai hayatı olumsuz etkileyen pek çok unsur var olmuştur. Fakat bu olumsuzlukları girmek üzere çoğu zaman Devlet imkanları kullanılmış ve zirai kaybın en asgari seviyeye indirilmesi amaçlanmıştır.

---

<sup>214</sup> BOA, DH.İUM, E-50/113 V.6 ( Bkz. 47-48)

<sup>215</sup> BOA, DH. İ. UM. 20-1, V. 1. (Bkz. Ek49-50)

<sup>216</sup> BOA, DH. İ. UM. 20-1, V. 2. (Bkz. Ek51-52 )



## SONUÇ

Ziraat bugün olduğu gibi geçmişte de toplumların en temel ekonomik faaliyeti olmuştur. Ziraat ilk dönemlerde ticari bir faaliyet olmaktan ziyade, daha çok hane halkının ihtiyaçlarını gidermek üzere ilkel yöntemlerle yapılmıştır

Osmanlı Devleti geniş toprakları, ziraata elverişli arazileri, sayısız türde ürünün yetiştirilebileceği iklim yapısı ile tam anlamıyla bir tarım ülkesi konumunda olmuştur. Zirai faaliyetlerin sürekliliğine çok önem verilmiştir. Toprağını sürmeyen köylünün yeri geldiğinde toprakları bile elinden alınmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ticari ziraatın yaygınlaşması, daha modern tarım alet ve makinelerinin ortaya çıkması ile üretim tüm Osmanlı topraklarında artmaya başlamıştır.

Tanzimat Dönemi, modernliğin ön planda olduğu, topyekûn kalkınmanın modern dünyaya ayak uydurma ile sağlanabileceği düşüncesi ekseninde tüm Osmanlı Devleti'nde değişikliklere neden olmuştur. Tarımın toplumun temel ekonomik aktivitesi olması dolayısıyla bu konu hakkında birçok düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bunların başında mülkiyet haklarına yönelik bir takım düzenlemeler gelmektedir. Avrupa'dan zirai araç gereçler getirtilerek üretim artışı sağlanmaya çalışılmıştır. Üretilen ürünlerin özellikle iç bölgelerden limanlara kolay taşınabilmesi için demiryolları inşa edilmiştir. Köylüye finansman sağlamak amacıyla memleket sandıkları ve Ziraat Bankası kurulmuştur. Ziraat mektepleri ve örnek tarlalar kurularak üretimin daha bilinçli yapılması sağlanmaya çalışılmıştır. Bunlara benzer pek çok yenilik getirilmiştir. Tüm bu gayret halkın daha müreffeh yaşamasını sağlamak, ülkenin bütünlüğünü korumak ve bekasını sağlamlaştırmak adına yapılmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına denk gelen bu modernleşme hareketi biraz geç kalınmış bir harekettir. Fakat Tanzimat Dönemi'nde tarım alanında yapılan yenilikler üretimi arttırmış, bu alanda başarılı girişimlere öncülük etmiştir.

Osmanlı'daki bu değişimden nasibini alan Mardin, bereketli hilalin güzide bir yerinde bulunmanın avantajlarını yaşamış bir şehirdir. Mardin hakkında yazılan hemen hemen tüm eserlerde öncelikle Mardin kent merkezinin eşsiz manzarasını oluşturan bereketi ile meşhur Mezopotamya dile getirilmiştir. Ardından bağları, bahçeleri, erik gibi, üzüm gibi meşhur meyvelerinden bahsedilmiştir. Hatta Mardin eriği o derece meşhurdur ki, her yıl saray kilelerine Mardin Sancağı'ndan erikler yollanmıştır. Fakat bu bilgiler Mardin Sancağı'nın ziraatı hakkında daha çok genel hususları içerir niteliktedir. Bu araştırma neticesinde Mardin Sancağı'nın özellikle Tanzimat Dönemi ve sonrasında Mardin Sancağı'nın ziraatı hakkında detaylı bilgiler elde edilmiştir.

Diyarbakır Vilayet Salnameleri ve istatistikler ışığında Mardin Sancağı'nın üretimi değerlendirildiğinde; yıllar arasında üretimin çok dalgalı olduğu açıkça görülmüştür. Fakat Mardin Sancağı'nın bereketli topraklarından hemen hemen her yıl Sancak dışına gönderilebilecek kadar ürün elde edilmiştir. Bu durum salnameler, istatistikler ve arşiv belgelerinden anlaşılmıştır.

Mardin Sancağı'nda üretimin düzensiz olduğu söylenebilir. Bu durumu açıklayabilecek verilere araştırmada kullanılan kaynaklardan ulaşılmıştır. Osmanlı arşiv kayıtlarında Mardin Sancağı'nın yaşamış olduğu çekirge istilaları, kuraklık olayları, üretimde ortaya çıkan bu düzensizliğin sebepleri olarak görülebilir. Bunun yanı sıra adı geçen dönem içerisinde yaşamış ve Mardin tarihini kaleme almış yazarlar, ortaya çıkan kuraklık ve çekirge istilaları gibi halkı derinden etkileyen doğal olayları kaleme almış ve eserlerinde yer vermiştir.

Tüm Osmanlı topraklarında olduğu gibi vakıf kültürü Mardin Sancağı'nda da mevcut olup zirai hayatın unsurları olan tarlalar, bağlar ve bahçeler vakıf malı olarak halkın istifadesine sunulmuştur. Vakfa konu olan sadece bu tarla, bağ ve bahçeler değil çöl sıcaklarının yaşandığı bu coğrafyada hayati öneme sahip olan su nöbetleri de aynı zamanda vakfedilen önemli bir unsur olmuştur.

Bereketli Mezopotamya topraklarının içerisinde yer alan Mardin Sancağı'nın tarıma elverişli ovası sadece yerli halka değil çok uzaklardan, Kafkasya'dan gelen halklara da yurtluk olmuştur. Bugün halen bu coğrafyada yaşayan Çeçen mültecilere bu

bereketli topraklardan verilmiş, ziraat ile geçimlerini sağlayabilmeleri için tohumluk ve zirai araçlar temin edilmiştir.

Tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi, Mardin Sancağı'nda da zirai üretimi olumsuz etkileyen en önemli problem doğal olaylardır. Sulama imkânları ve zararlılarla mücadelede imkânlarının kısıtlı olması nedeniyle, kurak geçen mevsimlerde üretim çok düşmüş ve kıtlığa varan sonuçlar doğurmuştur. Problem olan sadece iklim şartları değil, çekirge gibi tüm mahsule zarar veren canlıların varlığı gerçektir. Çekirgelerin vermiş olduğu zararlar da kimi yıllar kıtlığa varan sonuçlar doğurmuştur.

Tanzimat Fermanı ve sonrasında Osmanlı Devleti'nde ziraat alanında gerçekleştirilen değişikliklerden, Osmanlı'daki tüm kentlerde olduğu gibi, Mardin Sancağı da olumlu etkilenmiştir. Ancak yapılan bir çok yeniliğe rağmen zirai üretimin büyük ölçüde ilkel şartlarda yapıldığı ve ziraatın doğal afetlerden çok zarar gördüğü söylenebilir.

## KAYNAKÇA

### Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Saray (BAO C.SM)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İdare-i Umumiye Belgeleri (BAO DH.İUM)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı (DH.MTV)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL)

### Salnameler

Diyarbakır Salnameleri

### Telif Eserler

AKAY, Veysi, “201 Nolu Mardin Şer’iye Sicili ( Değerlendirme Metin Transkripsiyonu ve Dizin)”, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

ALTINTAŞ, Ayten, “Diyarbakır’da Gülistanlıklar Tesisi”, **Diyarbakır Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu, Diyarbakır’da Tarım ve Hayvancılık**, Cilt 1, Diyarbakır İl Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010, s. 394-404

ARICANLI, Tosun, “19. Yüzyılda Anadolu’da mülkiyet, toprak ve emek”, (Ed.) Çağlar KEYDER, Faruk TABAK, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 135-145.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, Birinci Baskı, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

- BASKICI, Murat, Osmanlı Tarımında Makineleşme 1870-1914, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi**, S. Nu. 58-1, s.13-35.
- BASKICI, Mehmet Murat, **1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Turhan Kitapevi, Ankara 2005.
- BEKİN, Doğan, **Tarihin Işığında Mardin**, Birinci Baskı, Mardin Valiliği Kültür Dizisi-1, Korza Yayıncılık, Ankara.
- BELDICEANU, Nicoara, **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar**, (çev.) : Mehmet Ali KILIÇBAY, Teori Yay., Ankara 1985.
- BİLGİÇ, Bilal, “Osmanlı Dönemi'nde Toprak İhyası ve Kırsal Kalkınmaya Etkileri”, **2. Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı**, 16-17 Mayıs 2013, Elazığ, s. 427-435.
- BUDGE, Wallis, **By Nile and Tigris A Narrative of Journeys in Egypt and Mesopotamia on Behalf of The British Museum Between the year 1886-1913**, John Murray, London 1920.
- CİN, Halil, “Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin Türk Medeni Kanunu Karşısındaki Durumu”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. Nu.1, S. Nu. 22, 1966, s. 745-798.
- ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Üçüncü Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- ÇAKIR, Coşkun, “Tanzimat Dönemi'nde Ticaret Alanında Yapılan Kurumsal Düzenlemeler: Meclisler”, **Sosyal, Siyaset Konferansları Dergisi**, S. 43-44, 2000, s. 363-379.
- ÇEŞME, Volkan, “Halkalı Ziraat Mektebi”, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlamamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2011.
- DEMİREL, Muammer, Fatma Kaya Doğanay, “Osmanlı'da Ziraat Eğitimi: Halkalı Ziraat Mektebi”, **Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl:12, S. Nu. 21, 2011.
- DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitap Evi Yayınları, Ankara 2012.
- DOLEBENİ, Hanna, **Tarihte Mardin**, İkinci Baskı, Resim Ofset, İstanbul 1972.
- EKEN, Galip, “19. Yüzyılda Mardin Vakıfları”, **1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu**, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No:6, İstanbul 2006, s. 467-475.
- ELDEM, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Birinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

- ELDEM, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi**, Birinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- ERTAŞ, Mehmet, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemlerinde Özel Mülkiyete Geçiş”, **Selçuk Üniversitesi Jeodezi ve Fotogrametri Mühendisliği Öğretiminde 30. Yıl Sempozyumu**, Konya, 16-18 Ekim 2002, Sunulmuş Poster.
- GÖKMEN, Ertan Gökmen, “19. Yüzyıl Ortalarında Alaşehir’de Tarım ve Hayvancılık”, **Akademik Bakış Dergisi**, C. Nu. 3, S. Nu. 6, Yaz 2010, s. 191-230.
- GÖYÜNÇ, Nejat, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, Birinci Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIV.Dizi, S. Nu. 13, Ankara 1991.
- GURULKAN, Kemal, Ali Osman ÇINAR, Yusuf İhsan GENÇ, Uğurhan DEMİRBAŞ, **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın No:122, Cilt 2, İstanbul 2012.
- GÜRAN, Tevfik, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, Birinci Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.
- GÜRAN, Tevfik, **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914**, İkinci Baskı, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 2003.
- HASPOLAT, Kenan, “Diyarbakır’da Tarım ve Hayvancılık Tarihi”, **Diyarbakır Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu**, Diyarbakır’da Tarım ve Hayvancılık Cilt 1, Diyarbakır İl Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.
- HASPOLAT, Kenan, **Neolitik Dönemde Diyarbakır’da Tarım ve Hayvancılık**, Diyarbakır Ekonomi Tarihi C. 2 (Tarım ve Hayvancılık), Dicle Üniversitesi, Uzman Matbaacılık, İstanbul 2013.
- İLHAN, Mehdi, **Amid (Diyarbakır)**, Birinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- İNALCIK, Halil, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, (Ed.) Çağlar KEYDER, Faruk TABAK, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 15-35.
- İNAN, Huricihan İslamoğlu, **Osmanlı İmparatorluğun’da Devlet ve Köylü**, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- İZGÖER, Ahmet Zeki, **Diyarbakır Salnameleri 1286-1323 (1869-1905), 5 Cilt**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1999.
- KANKAL Ahmet, ÖZCOŞAR İbrahim, GÜNEŞ H. Haşimi, **252 Nolu Mardin Şer’iye Sicili Belge Özetleri ve Mardin**, Birinci Baskı, İmak Ofset, İstanbul 2007.

- KADIOĞLU, Sevtap, “Osmanlı Döneminde Ziraat Okulları Üzerine Notlar, Türkiye’de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve ‘Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi’”, **Kutadgubilig Dergisi**, S. Nu. 8, 2005, s.240-276.
- KADIOĞLU, Sevtap, “Bursa Ziraat Cemiyeti ve Yayını Asri Çiftçi”, **Osmanlı Bilim Araştırmaları**, S.Nu. VI/2, 2005, s.263-289.
- KANUNNAME-İ Arazi, Takvimhane-i Âmire Matbaası, 1858 ( H. 1274).
- KARABOĞA, Durmuş Volkan, “Klasik Dönemde Osmanlı Devleti’nde Tarıma Etki Eden Faktörler Ve Bu Faktörlerin Ortaya Çıkardığı Sonuçlar”, **The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science**, Vol. 5 No. 6, 2012, s. 313-327.
- KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi VIII. Cilt, **Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907**, Yedinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- KESKİN, Özkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. Nu. 28,2010, s.80-97.
- KEYDER, Çağlar, “Osmanlı İmparatorluğunda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, (Ed.) Çağlar KEYDER, Faruk TABAK, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998. s.1-15.
- KÖY VE ZİRAAT KALKINMA KONGRESİ, **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, Devlet Basım Evi, İstanbul, 1928.
- KÜÇÜKKALAY, Mesut, Ayla Efe, “Osmanlı Zirai Sektörünün Ticarileşebilme İmkânı Üzerine Bir Deneme: 1844-1845 Alpu Köyü Örneği”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 20, 2006, s.246-283.
- NİSEBİNİ, Welat, Güler Selmet, **Qoser**, Birinci Baskı, Kızıltepe Belediyesi Kültür Yayınları Serisi 1, Yeşilova Matbaacılık A.Ş., Kızıltepe.
- NOYAN, Sadettin, **Mardin Bir Şehir, Bir Malikane Sıradışı Evler**, Birinci Baskı, Bizim Büro Basım Evi, Ankara 2008.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Üçüncü Baskı, MEB Yayınları, İstanbul 1983.
- PUL, Ayşe, “Tomarza’ya Gelen Çeçen Muhacirlerin İskanı Hakkın da Bazı Gözlemler”, **ODU Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C. 1, S.Nu. 2, 2010, s. 150-167.
- ORTAYLI, İlber, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Üçüncü Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara 2008.

- ÖNAL, Nevzat Evrim, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Tarımsal Dönüşüm (1858-1918)”, **Anadolu International Conference in Economics**, Eskişehir, Haziran 17-19 2009.
- ÖZER, M. Halis, “1990 sonrasında Lice ve Çevresinde Tarımsal Faaliyet”, **Dünden Bugüne Lice Sempozyumu Bildirileri**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yay. No:9, Mardin Sesi Gazetecilik ve Matbaacılık, Mardin, 2012, s. 261-270.
- QUATAERT, Donald, “**Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**”, (Çev.): Nilay Özok GÜNDOĞAN, Azat Zana GÜNDOĞAN, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.
- QUATAERT, Donald, *The Age of Reforms 1812-1914*, Ed. Halil İncelik, Donald Quataert, **An Economic and Social History of the Ottoman Empire**, Cabdrige University Press, London 1994, s. 943-887.
- ÖZCOŞAR İbrahim, **Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)**, Birinci Baskı, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İletişim Matbaası, Mardin 2009.
- ÖZCOŞAR İbrahim, GÜNEŞ H. Haşimi, DİNÇ Fasih, **242 Nolu Mardin Şer’iye Sicili Belge Özetleri ve Mardin**, Birinci Baskı, İmak Ofset, İstanbul 2007.
- SCHILCHER, Linda, “Geç Osmanlı Suriye’inde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu”, (Ed.) Çağlar KEYDER, Faruk TABAK, **Osmanlı Toprak Mülkiyetinde Ticari Tarım**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s.186-212.
- SUAVİ, Aydın, EMİROĞLU Kudret, ÖZEL Oktay, Ünsal Süha, **Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet**, Birinci Baskı, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- TABAKOĞLU, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, Altıncı Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2003.
- TAŞ Z. Kenan, ÖZCOŞAR İbrahim, GÜNEŞ H. Haşimi, **195 Nolu Mardin Şer’iye Sicili Belge Özetleri ve Mardin**, Birinci Baskı, İmak Ofset, İstanbul 2007.
- TARHAN, Aslıhan, **Tarihin Tanığı Nusaybin**, Birinci Baskı, Nusaybin Belediye Başkanlığı, Pelda Ajans, 2001.
- TİCARET VE ZİRAAT NEZARETİ, **Memalik-i Osmaniye’de Çekirgelerin Ahval-i Hayatiye ve Tarz-ı İtlafı**, Dersaadet, Matbaa-ı Osmaniye, İstanbul 1917.
- VEINSTEIN, Gilles, Çiftlik Tartışması Üzerine, (Ed.) Çağlar KEYDER, Faruk TABAK, **Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, İstanbul 1998, s. 35-57.
- ULUÇAM, Abdüsselam, İslam Dönemi Mardin’i, **Taşın Belleği Mardin**, (Ed.) Filiz ÖZDEM, Cem Turan Ofset, İstanbul 2005.



- QUATAERT, Donald, “Gelişim Açmazı:1888-1908 Osmanlı Türkiye’inde Ziraat Bankası ve Ziraat Reformu”, (Çev.): Salih KIŞ, **Türkiyat Araştırmalar Dergisi**, s.460-480.
- SAMİ, Şemsettin, **Kamus-i Türki**, Çağrı Yayınları, Lügatlar Serisi, İstanbul.
- SOLAK, İbrahim, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Meyve ve Sebze Üretimi”, **Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S. 24, 2008, s. 217-253.
- ŞEKER, Murat, “ Osmanlı Devleti’nde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma” **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.Nu. 8, S. Nu. 2, 2007, s. 115-134.
- YILDIZ, Özgür,” II. Abdulhamid Döneminde Zirai Eğitime Bir Bakış”, **Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Vol. 7, No. 4, Fall 2012, s. 3270-3278.
- YILDIZ, Hatip,” Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır’da Sivil Mesleki Teknik Eğitim”, **e-şarkiyat Araştırmalar Dergisi**, S. Nu. 7, 2012, s. 189-209.
- YILDIRIM, Mehmet Ali, “Tanzimat Döneminde Meslek Okulları”, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.
- ZENGİN, Burhan, **Abdulgani Efendi’nin Mardin Tarihi**, Birinci Baskı, Afşaroğlu Matbaası, Ankara 1999.



## Ek.2. TANZİMAT FERMANI'NIN TRANSKRİPSYONU

Bi'smi'llâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm

Tebâreke'llezî bi-yedihi'l-mülkü ve hüve alâ-küllü şey'in kadîr

Benim Vezîrim

Cümleye ma'lûm olduğu üzere Devlet-i Aliyyemizin bidâyet-i zuhûrundan berü ahkâm-ı celîle-i Kur'âniyye ve kavânîn-i şer'iyeye kemâliyle ri'âyet olunduğundan Saltanat-ı Seniyyemizin kuvvet u miknet ve bilcümle tebe'asının refâh ve ma'mûriyyeti rütbe-i gâyete vâsıl olmuşiken yüz elli sene vardır ki gavâ'il-i müte'âkıbe ve esbâb-ı mütenevvi'aya mebnî ne şer'-i şerîfe ve ne kavânîn-i münîfeye inkıyâd u imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve ma'mûriyyet bil'akis za'f u fakra mübeddel olmuş ve hâlbuki kavânîn-i şer'iyeye tahtında idâre olunmayan memâlikin pâyidâr olamayacağı vâzihâtdan bulunmuş olup cülûs-ı hümâyûnumuz rûz-ı firûzundan berü efkâr-ı hayriyyet-âsâr-ı mülûkânemiz dahi mücerred i'mâr-ı memâlik u enhâ ve terfih-i ahâlî ve fukarâ kazıyye-i nâfi'asına münhasır ve Memâlik-i Devlet-i Aliyye'mizin mevki'-i coğrâfisine ve arâzî-i münbitesine ve halkın kâbiliyyet ve isti'dâdlarına nazaran esbâb-ı lâzimesine teşebbüs olunduğu hâlde beş-on sene zarfında bi-tevfikhî Te'âlâ suver-i matlûbe hâsıl olacağı zâhir olmağla avn ü inâyet-i Hazreti Bârî'ye i'timâd ve imdâd-ı rûhâniyyet-i Cenâb-ı Peygamberî'ye tevessül ve istinâd birle bundan böyle Devlet-i Aliyye ve memâlik-i mahrûsemizin hüsn-i idâresi zımnında ba'zı kavânîn-i cedîde vaz' u te'sîsi lâzım ve mühim görünerek işbu kavânin-i muktezîyenin mevâdd-ı esâsiyyesi dahi emniyyet-i cân ve mahfûzıyyet-i ırz u nâmûs u mâl ve ta'yîn-i virgü ve asâkir-i muktezîyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmları kazıyyelerinden ibâret olup şöyle ki:

Dünyâda cândan ve ırz u nâmûsdan e'azz bir şey olmadığından bir âdem anları tehlikede gördükçe hilkat-i zâtiyye ve cibillet-i fitriyyesinde hiyânete meyl olmasa bile muhâfaza-i cân ve nâmûsîcün elbetde ba'zı sûretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet

ve memlekete muzır olageldiği müsellemler olduğu misillü bil'akis cân ve nâmûsundan emîn olduğu hâlde dahi sıdk u istikâmetden ayrılmayacağı ve işi ve gücü hemân devlet ve milletine hüsn-i hıdmetden ibâret olacağı dahi bedîhî ve zâhirdir ve emniyyet-i mâl kazıyyesinin fikdânı hâlinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayup ve ne i'mâr-ı mülke bakamayup dâimâ endîşe ve ıztırâbdan hâlî olamadığı misillü aksi takdîrinde yani emvâl ü emlâkinden emniyyet-i kâmile olduğu hâlde dahi hemân kendü işiyle ve tevsî'-i dâ'ire-i ta'ayyüşüyle uğraşup kendüsünde gün-be-gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artup ana göre hüsn-i harekete çalışacağı şübheden âzâdedir ve ta'yîn-i virgü mâddesi dahi çünkü bir devlet muhâfaza-i memâlik için elbetde asker u leşkere ve sâ'ir mesârif-i muktezıyyeye muhtâc olarak bu ise akçe ile idâre olunacağına ve akçe dahi tebe'anın virgüsüyle hâsıl olacağına binâ'en bunun dahi bir hüsn-i sûretine bakılmak ehemmiyetli olup eğerçi mukaddemlerde vâridât zan olunmuş olan yed-i vâhid belıyyesinden li'llâhi'l-hamd memâlik-i mahrûsemiz ahâlîsi bundan evvelce kurtulmuş ise de âlât-ı tahrîbiyyeden olup hiç bir vakitte semere-i nâfi'ası görülemeyen iltizâmât usûl-i muzırrası el-yevm cârî olarak bu ise bir memleketin mesâlih-i siyâsiyye ve umûr-ı mâliyyesini bir âdemin yed-i ihtiyârına ve belki pençe-i cebr u kahrına teslim demek olarak ol dahi eğer zâten bir eyüce âdem değil ise hemân kendü çıkarına bakıp cemî' harekât u sekenâtı gadr u zulmden ibâret olmasıyla ba'de-zîn ahâlî-i memâlikden her ferdin emlâk ve kudretine göre bir virgü-yi münâsib ta'yîn olunarak kimseden ziyâde şey alınamaması ve Devlet-i Aliyyemizin berren ve bahren mesârif-i askeriyye ve sâ'iresi dahi kavânîn-i icâbiyye ile tahdîd u tebyîn olunup ana göre icrâ olunması lâzımedendir ve asker mâddesi dahi ber-minvâl-i muharrer mevâdd-ı mühimmeden olarak eğerçi muhâfaza-i vatan için asker vermek ahâlînin farîza-i zimmeti ise de şimdiye kadar cârî olduğu vechile bir memleketin aded-i nüfûs-i mevcûdesine bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammûlden ziyâde ve kiminden noksân asker istenilmek hem nizâmsızlığı ve hem zirâ'at ve ticâret mevâdd-ı nâfi'asının ihlâlini mûcib olduğu misillü askerliğe gelenlerin ilâ-nihâyeti'l-ömr istihdâmları dahi fütûru ve kat'-ı tenâsülü müstelzim olmakda olmasıyla her memleketden lüzûmu takdîrinde talep olunacak neferât-ı askeriyye için bazı usûl-i hasene ve dört ve yâhûd beş sene müddet istihdâm zımnında dahi bir tarîk-ı münâvebe vaz' u te'sîs olunması icâb-ı hâldendir. Velhâsıl bu kavânîn-i nizâmiyye hâsıl olmadıkca tahsîl-i kuvvet u ma'mûriyyet ve âsâyış u istirahat mümkün olmayup cümlesinin esâsı dahi mevâdd-ı meşrûhadan ibâret

olduğundan fî-mâ-ba'd ashâb-ı cünhanın da'vâları kavânîn-i şer'îyye iktizâsınca alenen ber-vech-i tedkîk görülüp hükm olunmadıkça hiç kimse hakkında hafî ve celî i'dâm ve tesmîm mu'âmelesi icrâsı câ'iz olmamak ve hiç kimse tarafından diğeri birinin ırz u nâmûsuna tasallut vukû' bulmamak ve herkes emvâl ü emlâkine kemâl-i serbestiyetle mâlik ve mutasarrıf olarak ana bir taraftan müdâhale olunmamak ve farazâ birinin töhmet ve kabâhati vukû'unda anın veresesi ol töhmet ve kabâhatden beriyyü'z-zimme olacaklarından anın mâlını müsâdere ile veresesi hukûk-ı irsiyyelerinden mahrûm kılınmamak ve tebe'a-i Saltanat-ı Seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve milel-i sâ'ire bu müsâ'adât-ı şâhânemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzere cân ve ırz ve nâmûs ve mâl mâddelerinde hüküm-i şer'î iktizâsınca kâffe-i memâlik-i mahrûsemiz ahâlîsine taraf-ı şâhânemizden emniyet-i kâmile verilmiş ve diğeri husûslara dahi ittifâk-ı ârâ ile karâr verilmesi lâzım gelmiş olmağla Meclis-i Ahkâmü'l-Adliye a'zâsı daha lüzûmu mertebe teksîr olunarak ve vükelâ ve ricâl-i Devlet-i Aliyyemiz dahi ba'zı ta'yîn olunacak eyyâmında orada ictimâ' ederek ve cümlesi efkâr ve mütâla'âtını hiç çekinmeyüp serbestce söyleyerek işbu emniyet-i cân u mâl ve ta'yîn-i virgü husûslarına dâ'ir kavânîn-i muktezîyye bir taraftan kararlaştırılıp ve Tanzîmât-ı Askeriyye mâddesi dahi Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrâsı'nda söyleşilüp her bir kânûn karârgîr oldukca ilâ-mâşâ'-Allâhi Te'âlâ düstûru'l-amel tutulmak üzere bâlâsı hatt-ı hümâyûnumuz ile tasdîk ve tevşîh olunmak için taraf-ı hümâyûnumuza arz olunsun ve işbu kavânîn-i şer'îyye mücerred dîn ü devlet ve mülk ü milleti ihyâ için vaz' olunacak olduğundan cânib-i hümâyûnumuzdan hilâfına hareket vukû' bulmayacağına ahd u mîsâk olunup Hırka-i Şerîfe Odası'nda cemî' ulemâ ve vükelâ hâzır oldukları hâlde kasem-billâh dahi olunarak ulemâ ve vükelâ dahi tahlîf olunacağından ana göre ulemâ ve vüzerâdan ve'l-hâsıl her kim olur ise olsun kavânîn-i şer'îyyeye muhâlif hareket edenlerin kabâhat-i sâbitelerine göre te'dîbât-ı lâyıklarının hiç rütbeye ve hâtır u gönüle bakılmayarak icrâsı zımında mahsûsan Cezâ Kânûnnâmesi dahi tanzîm etdirilsin ve cümle me'mûrînin el-haletü-hâzihî mîqdâr-ı vâfi ma'âşları olarak şâyed henüz olmayanları var ise anlar dahi tanzîm olunacağından şer'an menfûr olup harâbiyyet-i mülkün sebeb-i a'zamı olan rüşvet mâdde-i kerîhesinin fîmâ-ba'd adem-i vukû'u mâddesinin dahi bir kânûn-ı kavî ile te'kîdine bakılsın ve keyfîyyât-ı meşrûha usûl-i atıkayı bütün bütün tağyîr ve tecdîd demek olacağından işbu irâde-i şâhânemiz Dersa'âdet ve bi'l-cümle memâlik-i mahrûsemiz ahâlîsine i'lân ve işâ'a olunacağı misillü düvel-i mütehâbbe dahi

bu usûlün inşâ'-Allâhu Te'âlâ ile'l-ebed bekâsına şâhid olmak üzere Dersa'âdetimizde mukîm bi'l-cümle süferâyâ dahi resmen bildirilsün. Hemân Rabbimiz Te'âlâ hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavânîn-i mü'essesenin hilâfına hareket edenler Allâhu Te'âlâ hazretlerinin la'netine mazhar olunsunlar ve ile'l-ebed felâh bulmasunlar. Âmîn.

Ek.3. 1874-1875 YILI DİYARBAKIR SALNAMESİNDEN

جدول سابقہ باعیدی							
نمبر یکون	قیمت		فیات		نمبر یکون	مقیات	
	کاجی	کاجی	کاجی	کاجی		کاجی	کاجی
۷۵۰۰۰	۱۵۰۰۰	۳۰۰۰۰	۲	۲	۳۰۰۰۰	۱۵۰۰۰	۱۵۰۰۰
۸۰۰۰۰	۶۰۰۰۰	۲۰۰۰۰	۱۲	۱	۶۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۲۰۰۰۰
۱۸۰۰۰۰	۱۲۰۰۰	۶۰۰۰	۱۲	۱۰	۱۲۰۰۰	۱۰۰۰۰	۲۰۰۰
۲۶۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۶۰۰۰	۴	۲	۱۲۰۰۰	۱۰۰۰۰	۲۰۰۰
۳۰۰۰۰	۰	۳۰۰۰۰	۰	۲	۱۵۰۰۰	۰	۱۵۰۰۰
۳۰۰۰۰	۰	۳۰۰۰۰	۰	۲	۱۵۰۰۰	۰	۱۵۰۰۰
۱۷۰۰۰۰	۸۰۰۰۰	۹۰۰۰۰	۲	۱۳	۱۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۶۰۰۰۰
۲۰۰۰۰	۰	۲۰۰۰۰	۰	۱	۴۰۰۰۰	۰	۲۰۰۰۰
۲۸۰۰۰۰	۱۶۰۰۰۰	۱۲۰۰۰	۴	۳	۸۰۰۰۰	۴۰۰۰۰	۴۰۰۰۰
۲۶۰۰۰	۱۸۰۰۰۰	۸۰۰۰۰	۷	۲	۱۰۰۰۰۰	۶۰۰۰۰	۴۰۰۰۰
۲۹۷۰۰۰	۱۴۵۰۰۰	۵۲۰۰۰	۱۵	۱۳	۲۱۰۰۰۰	۱۷۰۰۰۰	۴۰۰۰۰
۴۹۷۱۱۰۰	۶۶۶۰۰۰	۵۹۹۸۰۰					

Ek.4. 1876 YILI DİYARBAKIR SALNAMESİNDEN

جدول سابقك ما بعد							
ملاحظات	قيمتان				مقياس		ملاحظات
	قيمتان يكون	قيمتان يكون	قيمتان يكون	قيمتان يكون	قيمتان يكون	قيمتان يكون	
اجاصى	٧٥٠٠٠	١٥٠٠٠	٢٠٠٠٠	٢	٢	٢٠٠٠٠	١٥٠٠٠
سوسام	٨٠٠٠٠	٦٠٠٠٠	٢٠٠٠٠	١٢	١	٦٠٠٠٠	٢٠٠٠٠
بادم	١٨٠٠٠	١٢٠٠٠	٦٠٠٠	١٢	١٠	١٣٠٠٠	١٠٠٠٠
مازو	٢٦٠٠٠	٤٠٠٠٠	٢٠٠٠٠	٤	٣	١٢٠٠٠	١٠٠٠٠
عشوف	٣٠٠٠٠	..	٢٠٠٠٠	..	٢	١٥٠٠٠	..
شمالوز	٢٠٠٠٠	..	٢٠٠٠٠	..	٢	١٥٠٠٠	..
سماق	١٧٠٠٠	٨٠٠٠٠	٩٠٠٠٠	٢	١٠	١٠٠٠٠٠	٤٠٠٠٠
نارنجى	٢٠٠٠٠	..	٢٠٠٠٠	..	١	٢٠٠٠٠	..
صوبق	٢٨٠٠٠	١٦٠٠٠	١٢٠٠٠	٤	٣	٨٠٠٠٠	٤٠٠٠٠
سبيل	٢٦٠٠٠	١٤٠٠٠	٨٠٠٠٠	٣	٢	١٠٠٠٠٠	٢٠٠٠٠
نضيك	٢٩٧٠٠٠	٢٤٥٠٠٠	٥٢٠٠٠	١٥	١٣	٢١٠٠٠٠	١٧٠٠٠٠
يكون	٢٦٧٦١٠٠٠	٦٤٦٤٠٠٠	٤٠٤٩٨٠٠٠				





## **Ek. 6. BELGENİN TRANSKRİPSYONU**

### **Meclis-i vükelâ müzâkerâtına mahsûs zabt varakasıdır**

Tarih: arabî fi 3 Receb sene 311 / Rûmî: 1 Eylül sene 309

### **Hulâsa-i meâli**

Keygi (?) kazasının birkaç seneden beri devam eden kuraklıktan nâşî mahsûlâtı idâre-i mahalliyyeye kâfi olmadığından yüz yirmi bin keyl-i İstanbulî zahîrenin âhar mahalden tedârikine Erzurum vilâyetinden lüzûm gösterilmesi üzerine ol bâbda Diyarbekir vilâyetiyle olunan muhâbereden ve sebk eden teblîğ ve iş'âra cevâben mezkûr Erzurum vilâyetinden gelen telgrafnâme meâlinden bahisle istifsâr-ı re'yi hâvî dâhiliye nezâretinden meb'ûs tezkire kıraat olundu

### **Kararı**

Sûret-i iş'âra nazaran buğdayın beher kilesi on sekiz ve ücret-i nakliyesi dahi otuz kuruş olmak üzere mezkûr Keygi kazasına civâr olan Mardin'den yirmi otuz bin İstanbul kilesi kadar hinta sevki kâbil ise de bu mikdar hinta iki mâh kadar ihtiyac-ı ahaliye kifâyet edebilip aldı aylık yiyecek bulunamayacağı ve Teşrin-i Evvel'den sonra kazanın her taraf yolları kapanarak telef-i nefis vukû'a geleceği cihetle mezkûr'l-mikdar fiyat ile Teşrin-i Evvel nihâyetine kadar yüz yirmi bin kile hintanın sevki lüzûmu anlaşılmış olduğundan ber-vech-i iş'âr otuz bin kile hintanın mezkûr'l-mikdar fiyatla Mardin'den ve üst tarafı olan doksan bin kilenin dahi Mardin ve yâhud Diyarbekir'den hemen mübâya'a ve irsâli ile kaza-i mezkûr ahalisinden cidden ihtiyacı olanlara sûret-i münâsibede ve bir müddet-i mu'ayyene zarfında bedeli te'diye olunmak şartıyla ta'vîzan i'tâsı ve bir de muhtâcîn-i ahâlî için bu sûretle mübâya'a ve sevk olunacak zahîrenin bedeli zâten gâlî olmasına ve bu zahîrenin ahz ve kabzına ve sevkine me'mûr edilecek zâta da ma'aş ve harc-ı râh verildiği halde bu masraf mezkûr zahîre fiyatının bir derece daha tezâyüdünü mücib olacağı derkâr olup bu ise muvâfık-ı insâf ve ma'delet olamayacağına binâen bunun kazâ-i mezkûr mütemevvilân ve hamiyet-mendânından birinin fahrî olarak me'mûr ta'yîniyle ibrâz edeceği hüsn-i hizmetine göre me'mûr-ı mûmâ ileyhin bir sûret-i münâsibe ile taltîfi zımnında mezkûr Erzurum ve

Diyarbakir vilâyetlerine telgrafla tebliğât-ı lâzime icrâsının Dâhiliye nezâretine havâlesi ve mâliye nezâretine de ma‘lûmât i‘tâsı müttehiden tezker ve tensîb edildi.

اداره عمید دیوبند

تصحیح ایجن فوات		نمبر	تاریخ	محل
۵۸		۵۱		
<p>علامہ بک          ۲۲۰۰۰۰          مورخہ ۱۲ فروری ۱۹۲۱ء</p>		۵۱	۲۱	۱۶۷
<p>اور جان فاولو دکاندار سید محمد علی صاحب مدنی صاحبہ نے          اعجاز قومیہ کھول کر اپنے کف میں لے کر ساعدہ بی بی کی تعزیت          ۵۸ و ۵۹ کے ساتھ تاریخ ۲۱ فروری ۱۹۲۱ء کو          اعلیٰ سیدہ کے کف میں لے کر اور سیدہ بون ، ہارم          کتب ، مازو و کھانہ قومیہ کو دیکھ کر سیدہ صاحبہ نے          فقہان روایہ میں لکھ کر اور لکھ کر لے کر اور لکھ کر لے کر اور لکھ کر لے کر          معاملات جاریہ میں ملتا اور لکھ کر لے کر اور لکھ کر لے کر اور لکھ کر لے کر          اصحابہ میں اور لکھ کر لے کر اور لکھ کر لے کر اور لکھ کر لے کر اور لکھ کر لے کر          اور لکھ کر لے کر اور لکھ کر لے کر اور لکھ کر لے کر اور لکھ کر لے کر اور لکھ کر لے کر</p>				
<p>۵۸</p>				

## Ek.8 BELGENİN TRANSKRİPSYONU

Diyarbakir 51

Kalem numarası: 8/167

Tesvîd tarihi: 27 Kanun-ı sâni sene 336

Hulâsa-i meâl: Mardin livâsında ihtiyâcdan fazla bazı livaların...ihrâcına müsbade i'tâsı Diyarbakir ve (silik)

### **Nâzır Şerif Paşa hazretlerinden Ticâret ve ziraat nezâret-i celîlesine**

İhrâcât kânun ve nizamnâmesinde mûnderic mevâddan ihtiyâcdan fazla mikdarının ihrâcına komisyon-ı mahsûs kararıyla nezâret-i celîlelerince müsbade edileceği Takvîm-i vekâyî'in 29 ve 24 Ağustos sene 335 tarih ve 3561 ve 3635 numaralı nüshalarında mûnderic i'lân-ı resmîden anlaşıldığından ve mahsûlât-ı mahalliyeden olan yün, badem, mahleb, mazu ve teferru'âtıyla koyun ve keçi derisinden kısm-ı küllîsi fabrikaların fikdanı dolayısıyla mahallinde sarf olunamayarak mahv ve telef ve bu yüzden mu'âmelât-ı ticâriye haleldâr olacağı derkâr bulunduğu bahisle mevâd-ı mezkûreden ihtiyâcdan fazlasının ihrâcına me'zûniyet i'tâsı Mardin mutasarrıflığının iş'ârına atfen Diyarbakir vilâyetinden bildirilmekle iktizâsının ifa ve neticesinin inbâ buyrulması bâbında



## Ek.10 BELGENİN TRANSKRİPSYONU

Nefs-i nefis-i hümâyûn için Mardin cânibinden beher sene Enderun-ı hümâyûn kilerine gelmesi mu'tâd olan yüz yirmi batman icasın iki yüz iki senesine mahsûben dahi gâyet a'lâsından cem' ve tahsîl ve Enderun-ı hümâyûn kileri tarafından ta'yîn olunan (boşluk) zîde kadruhûya teslim olunduğu ve (silik) üzere yarar mekâri bargirlerine tahmîl ve Dersa'âdet'e nakl ve kiler-i Enderun-ı hümâyûna teslim olmak üzere emr-i şerîf verilmek ricasıyla masdak-ı şehriyârî kaleminden kâime verilmeğin hazîne-i âmirede mahfûz baş muhâsebe defterlerine nazar olundukda nefis-i nefis-i hümâyûn için beher sene Mardin cânibinden gelmesi mu'tâd olan mârrü'z-zikr yüz yirmi batman icasın gâyet a'lâ ve güzîdesinden cem' ve tahsîl ve mübâşir-i merkûma teslîmen yarar ve ...mekâri bargirlerine tahmîlen Dersa'âdet'e irsâl ve kiler-i hümâyûna teslîmi evâmîr-i şerîfe verilü geldiği derkâr olmağın mucibince emr-i şerîf verilmek fermâ olmağın 19 C sene 1203 tarihinde Maridin kadısına ve voyvodasına hitâben emr-i şerîf verildiği masdak-ı fermân devletlü inâyetlü sultanım hazretlerindir

Fî 15 C. Sene 1203

### **Mardin voyvodasına ve kadısına hüküm ki**

Nefs-i nefis-i hümâyûn-ı hazret-i cihandârîçün beher sene gelmesi mu'tâd olan yüz yirmi batman icâs işbu bin iki yüz üç senesine mahsûb olunmak üzere hâssa kilercilerinden (boşluk) nâm kimesne ta'yîn olunup gönderilmiştir inşâallahu te'âlâ vardukda zikr olunan yüz yirmi batman icâs bahâsîçün Mardin mukâta'ası malından voyvodası tarafından beher sene tahsîs kılınan sekiz yüz yetmiş iki buçuk kuruş verilü geldiği sene-i mezbûre (silik) olmak üzere gâyet a'lâ ve güzîdesinde mübâya'a ve cem ve tahsîl ve mübâşir-i merkûma teslîm olunugeldiği üzere yarar mekâri bargirlerine tahmîl ve kiler-i Enderun-ı hümâyûna teslim olunmak sik tahririçün mu'tâd üzere işbu (silik) 10 S. Sene 1203

### **Arz-ı bendeleridir ki**

Masdak-ı şehriyârî kaleminden verilen işbu kâime nâtık olduğu üzere nefis-i nefîs-i hümâyûn için Mardin cânibinden beher sene Enderun-ı hümâyûn kilerine gelmesi mu'tâd olan yüz yirmi batman ecâsın tahsîs kılınan sekiz yüz yetmiş iki buçuk kuruş bahâsı Mardin mukâta'ası malından voyvodası yedinden ahz olunarak işbu iki yüz üç senesine mahsûben dahi gâyet a'lâ ve güzîdesinden mübâya'a ve cem' ve tahsîl ve kiler-i hâssa (silik) ta'yîn olunan (boşluk) kullarına teslîm ve olugeldüğü üzere yarar mekâri bargirlerine tahmîlen Der-aliyye'ye nakl ve Enderun-ı hümâyûn kilerine teslîm olunmak üzere derkenârda mestûr emr-i şerîf mûcibince bu def'a dahi iktizâsına göre emr-i şerîf tahrîr olunmak bâbında fermân devletlü sa'âdetlü sultânım hazretlerindir

Fî 29 z sene 203





## Ek. 12 BELGENİN TRANSKRİPSYONU

Telhis-i Mucib-i Emri Tahrir Oluna

Arz-ı Bendeleridir ki

Nefs-i nefis-i hümâyûn için beher sene Mardin cânibinden 120 batman ıcas mübayâa ve kiler-i hâsaya teslim olunması mutad olmağla 1220 senesine mahsuben mübayâa ve teslim olunması için kiler-i hâssadan mübâşir tâyîn olunmuş olduğu beyanıyla Mardin Mukâtâsı malından tehfis kılınan sekizyüz yetmiş iki buçuk guruş bahası ve voyvodası yedinden ahzbile gayet ilâsı olarak mübayâa ve kiler-i hâsaya teslim olunması için mübâşir-i yedine emr-i şerif i'tası hususu için masraf-ı şehr-i iyâdî kaleminden vîrılan ilmühaberdir. Der kenar olunan sabık üzere 1120 senesine mâhsuben dahi emr-i şerif ısdarı iktiza eylediği mâlum oldukları buyruldukda mûcibince baş muhasebeye kayd ve akarı tahrir ve i'ta olunmak babında emr u ferman devletlü sadetlü sultanım hazretleridir.

Tezkere emri verildi .

Fi 12 Muharrem sene 1221



## Ek. 14 BELGENİN TRANSKRİPSYONU

Nefs-i nefis-i hümâyûn (silik) beher sene Mardin cânibinden gelmesi mu'tâd olan yüz yirmi batman ecâsın bahâsı olan sekiz yüz yetmiş iki buçuk kuruş Mardin mukâta'ası (silik) voyvodası (boşluk) zîde mecduhû yedinden ahz olunarak iki yüz yirmi altı senesine mahsûben dahi inâyet-i a'lâ (silik) mebâliğ ve cem' ve tahsîli (silik) tarafından ta'yîn olunan zîde kadruhûya teslîmen yarar mekâri bargirlerine tahmîlen Dersa'âdet'e irsâli ve Enderun-ı hümâyûnum kilerine teslîmi emrine mübâderet eylemek fermân olmağın işbu emr-i celîlü'l-kadr isdâr (boşluk) ve ile isdâr olunmuşdur imdi ...bâlâda bast ve beyân olduğu üzere eşya-yı mezkûrun vakt ü zamanıyla inâyet-i a'lâ ve güzîdesinde bir an akdem ve bir saat mukaddem tedârik ve kavî zarflara vaz' ve mübâşir-i merkûma teslîmen Dersa'âdet'e irsâli ve Enderun-ı hümâyûn kilerime teslîmi mezîd-i sa'y ve gayret eylemek bâbında emr-i şerîf isdâr olunmak üzere masdak-ı şehriyârî kaleminden kâimesi verilmekle hazîne-i âmiremde mahfûz başmuhasebe defterlerine nazar olundukda eşya-yı mezkûrun mübâya'asıçün bin iki yüz yirmi beş senesinde verilen emr-i şerîf kaydı başmuhâsebeden derkâr olunmakla iki yüz yirmi altı senesine mahsûben dahi emr-i şerîf isdârı rikâb-ı hümâyûn defterdârı iftihârü'l-ümerâ' ve'l-ekâbir İbrahim Sârim dâme uluvvuhû telhîs etmekle telhîsi mûcibince hükm deyu fermân-ı âlişân sâdir olmağın fî 25 R sene 1226 tarihinde vech-i meşrûh üzere Mardin voyvodasına ve kadısına hitâben emr-i şerîf verildiği mukayyed olmağla işbu sene-i mübârekeye mahsûben dahi emr-i şerîf isdârı iktizâ eder fermân devletlü inâyetlü sultânım hazretlerindir

Fî 21 Receb sene 1227

### **Mardin voyvodasına ve kadısına hüküm ki**

Nefs-i nefis-i hümâyûn-ı hazret-i şehriyârîçün beher sene gelmesi mu'tâd olan yüz yirmi batman ecâs işbu bin iki yüz yirmi yedi senesine mahsûb olmak üzere hâssa kilercilerden (boşluk) nâm kimesne ta'yîn olunup gönderilmiştir inşâallahu te'âlâ vardukda zikr olunan yüz yirmi batman ecâs bahâsıçün Mardin mukâta'ası malından

voyvodası tarafından beher sene tahsîs kılınan sekiz yüz yetmiş iki buçuk kuruş verilegelmele sene-i mezbûreye mahsûb olmak üzere inâyet-i a'lâ ve güzîdesinde mübâya'a ve cem' ve tahsîl ve mübâşir-i merkûma teslîm olunup olıgeldüğü üzere yarar mekâri bargirlerine tahmîl ve kiler-i Enderun-ı hümâyûna teslîm olmak için şürûtuyla emr-i şerîf tahrîri bâbında mu'tâd üzere masdak-ı hazret-i şehriyârî kaleminden işbu kâime verildi

Fî 15 Ra. Sene 1227

### **Telhîs mûcibince emr-i şerîf tahrîri**

Fî 25 Ra. Sene 227

Arz-ı bendeleridir ki

Nefs-i nefîs-i hümâyûn-ı hazret-i şehriyârîye mahsûsan beher sene Mardin cânibinden mübâşiri ma'rifetiyle helvahâne-i hâssa ocağına nakl ve teslîm olunugelen yüz yirmi batman ecâsın bahâsı olan sekiz yüz yetmiş iki buçuk kuruş Mardin mukâta'ası malından tahsîl ve eşyâ-yı mezkûre mübâya'a ve kavî zarflara vaz' ve mekâri bargirlerine tahmîl ile Dersa'âdet'e nakl ve helvahâne-i âmireye teslîm olunmak üzere emr-i şerîf verilü geldiği mukayyed olup ve bu def'a işbu sene-i mübâreke için dahi ocağ-ı mezbûrdan mübâşir ta'yîn olunmuş olmağla merkûmun me'mûriyetini hâvî sâbıkı mûcibince emr-i şerîf isdâr için masdak-ı hazret-i şeyriyârî kaleminden verilen kâimedir ma'lûm-ı devletleri buyruldukda derkenârı mûcibince işbu sene-i mübâreke için dahi emr-i şerîf tahrîr olunmak bâbında emr ü fermân devletlü sa'âdetlü sultânım hazretlerininindir

Fî 29 Receb sene 307

رقم سند		تاریخ		موضوع		ملاحظات	
۱۹	۱۹	۱۹	۱۹				
<p>موضوع سند: ...</p> <p>ملاحظات: ...</p>							

## **Ek.16 BELGENİN TRANSKRİPSYONU**

Dâhiliye mektûbî kalemi müsveddâtına mahsûs varakadır

Evrak numarası: 1264

Tarih-i tebyîzi: arabî 19 Receb sene 316 / Rûmi 21 Teşrîn-i sâni sene 314

### **Huzûr-ı âlî-i hazret-i sadâret-penâhîye**

15 Teşrîn-i sâni sene 314 tarihli tezkire-i âcizîye zeyldir. Tohumluk esmâni için mürâca'at eden muhtâcîn-i zürrâ'ın terhîn edecek arazisi bulunmadığı cihetle zira'atbank şubelerinden istifâde edemeyeceğinden ve evvelce arz ve iş'âr olunan muhtâcînden başka Mardin sancağına tâbi' Koçhisar ve Kelermen karyeleri zürrâ'ı için de on beş sene bin kuruşluk tohumluk zahîre ihtiyâc gösterildiğinden bahisle mevsim-i ziraat mürûr etmeden emrinin i'tâsı Diyarbekir vilâyetinden izbâr olunmasına ve iş'âr-ı sâbika nazaran iktizâsının îfâ ve emr ü inbâsı menût-ı müsâ'ade-i aliye-i sadâretpenâhîleridir ol bâbda





## Ek. 18 BELGENİN TRANSKRİPSYONU

Dâhiliye Mektûbî Kalemî

Evrak numarası: 196/3

Tesvîd tarihi: 4 Eylül sene 324

### **Diyarbakir Vilâyet-i Aliyyesi'ne**

27 Ağustos sene 324 tarihli telgrafnâme-i aliyyeleri cevâbıdır

Muhâcirîne ta'ayyün i'tâsı mülgâ muhâcirîn komisyon-ı âlisince bâ-irade-i seniyye-i hazret-i padişâhî geçen seneden itibaren men' edilmiş ve hatta bu sene muhâcirîn bütçesi meyânına ta'ayyün karşılığı konulmamış olmasına ve gerçi pek fakîr olanların istisnâsıyla ahyânen iâşeleri cihetine gidilmiş olduğu da var ise de böyle her taleb eden muhâcirîne yevmiye i'tâsı mesârif-i iskâniye karşılığı tazyîk edeceğine binâen gayr-ı câiz ve memnû'iyet-i vâkı'anın hüsn-i muhâfazası lüzûmu âşikâr bulunmasıyla 10 Ağustos sene “ tarihli telgrafnâme-i atûfleri üzerine muhâcirîn-i merkûme için muktezî mesârif-i iskâniyenin icrâ-yı havâlesi 26 Ağustos sene “ tarihinde mâliye nezâret-i celîlesine iş'âr kılındığı gibi bu bâbda vilâyet-i atûflerine de tebliğât ifâ edilmiş olduğu lede't-tahkîk anlaşılmasına ve ta'lîmât-ı mahsûsasında muharrer evsâfı hâiz olarak irâe olunacak iskân mahallerini her muhâcirin beğeneceği gibi beğenmeyenlerin de mu'âvenet-i hükûmetden müstağnî addedileceklerine göre bu cihetler kendilerine tefhîm olundukda her halde oralarda iskâna muvâfakat etmeleri şüphesiz bulunan muhâcirîn-i merkûmenin Maden'de olmaz ise vilâyetin Diyarbakir tarafında hükûm-i ta'limata ve arzularına muvâfık bir mahalde arazi iraesiyile bu sene behemehâl icrâ-yı iskânalrıyla mevsiminin hulûlüyle ziraate başlattırılmaları ve neticeden ma'lûmât i'tâsı lüzûmunun muhâcirîn idâre-i umûmiyesi ifadesiyle beyânına ibtidâr kılındı ol bâbda

Müzekkire muhâcirîn idaresine



## Ek. 20 BELGENİN TRANSKRİPSYONU

Dâhiliye mektûbî kalemi

Evrak numarası: 2153/17

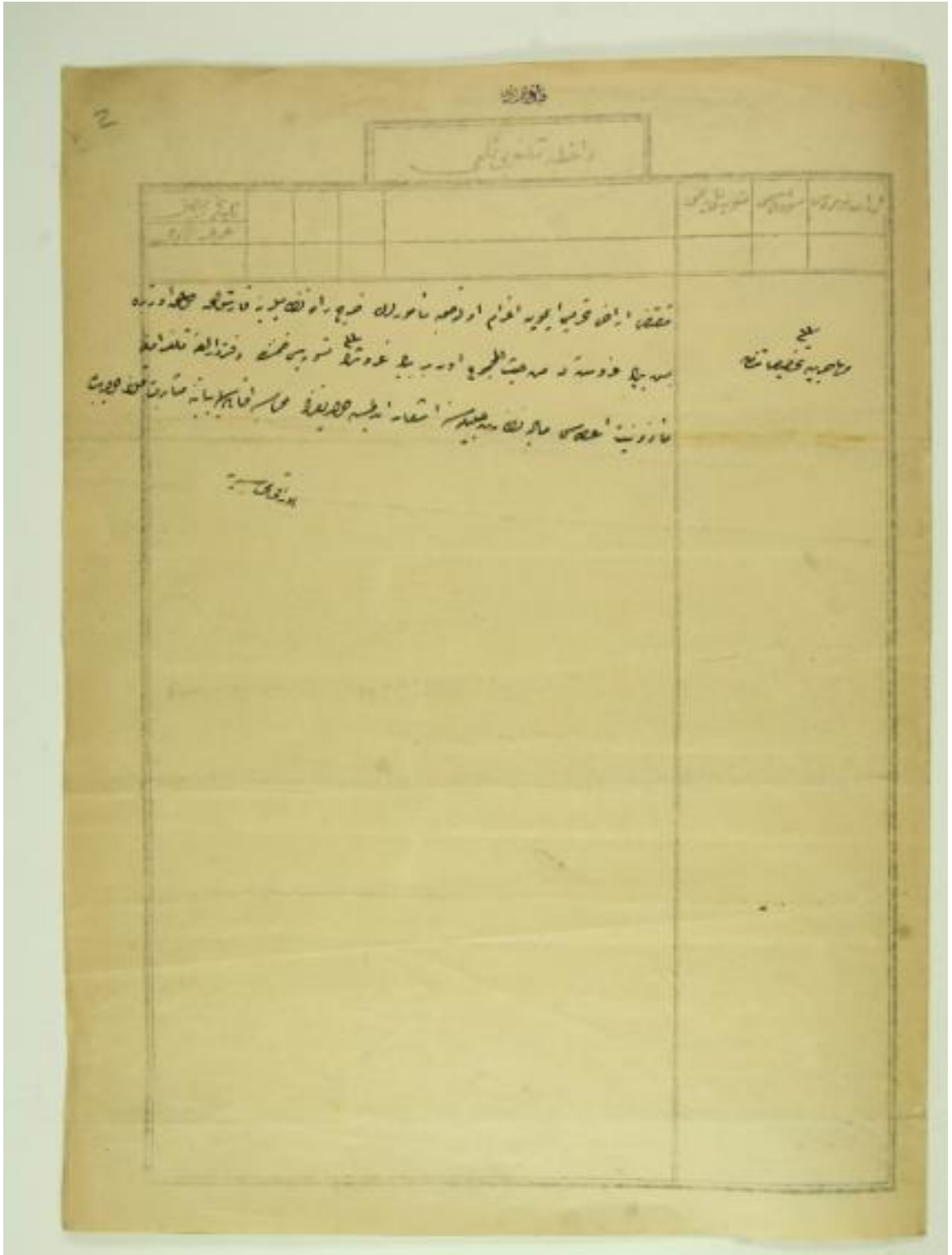
Tesvîd tarihi: 18 Ağustos sene 324

### **Mâliye Nezâret-i Celîlesi'ne**

Diyarbakir'de iskânı mukarrer muhâcirînden iki hâne bi'l-vürûd Mardin'e gönderilmiş ve bunlarla peyderpey gelecek muhâcirîne muktezî arazinin taharrî ve istihzârı için i'zâm kılınacak me'mûrların harc-ı râhlarına karşılık mefkûd bulunmuş olduğu Diyarbakir vilâyetinden alınan 4 Ağustos sene 324 tarihli telgrafnâmede izbâr kılınmış olmasıyla mezkûr iki hâne halkına nihâyet iki bin kuruşla birer mesken inşâ olunmak ve yedişer yüz kuruşla birer çift hayvan ve birer aded saban ve üçer yüz kuruşla tohumluk zahîre mübâya'a olunmak üzere cem'an altı bin ve bunlarla muhâcirîn-i sâireye muktezî arazi taharrîsi için i'zâm olunacak me'mûrların harc-ı râh-ı nizâmîlerine karşılık olmak üzere beş bin kuruş ki cem'an on bir bin kuruşun gönderilecek havâlesine mahsûben vilâyetin sene-i hâliye emvâlinden tesviyesi zımında defterdârlığa telgrafla me'zûniyet i'tâ ve icab eden havâlenâmenin muhâcirîn tahsîsâtından mahsûben bi't-tanzîm isrâ buyrulması husûsunun muhâsebe ifadesiyle beyânına ibtidâr kılındı ol bâbda

### **Diyarbakir Vilâyet-i Behiyyesi'ne**

4 Ağustos sene 324 tarihli telgrafnâme-i sa'âdetleri cevâbıdır. Dâhil-i vilâyetde iskânı mukarrer muhâcirînden bu kere vürûd edip Mardin'e gönderildiği beyân olunan iki hâne muhâcirîne ikişer bin kuruşla birer mesken inşâ olunmak ve yedişer yüz kuruşla birer çift hayvan ve birer aded saban ve üçer yüz kuruşla tohumluk zahîre mübâya'a olunmak üzere cem'an altı bin ve bunlarla muhâcirîn-i sâireye



## Ek. 22 BELGENİN TRANSKRİPSYONU

Muktezî arazi taharrîsi için i'zâm olunacak me'mûrların harc-ı râh-ı nizâmîlerine karşılık olmak üzere beş bin kuruş ki min haysü'l-mecmû' on bir bin kuruşun muhâcirîn tahsîsâtından tesviyesi zımında defterdarlığa telgrafla me'zûniyet i'tâsı mâliye nezâret-i celîlesine iş'âr edilmiş olduğunun muhâsebe ifâdesiyle beyânına mübâşeret kılındı ol bâbda

Evrâkı muhâsebeğe


بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

**خالد بن خالد**

١٤٥١ هـ

ما ربه كرز قضا نه محو دل ارهه قریب سطان اولنا نه عجمه سلجقیدینک هوانا  
 واروان نه بجزله موصور اولدیغی حالده قتلعدینک مبااید جورنده نه ایزکی  
 سکه اولدیغی وحلی قالیغ حریب آنا نه مقدار کفایده قتلعه اعصه ایچونه  
 اقتضا ایچره تبلیغات افیکه محاریبه مقتصدنه گناهه قضا اقامه ره سلجوقیه و کتفه  
 حریب قتلعه سلجوقیه استقامه اولمیشدی بزرگه قتلعه سلجوقیه وارده اولدی بکله  
 تاریخه ١٤٧٧ سنه ندره جوهریه اردو سلجوقیه براهین اولدی محمد  
 تاریخه ١١٩ سنه ندره عجمه سلجوقیه تاریخه ١١٩ سنه ندره عجمه سلجوقیه  
 اهل بیت امامت زینت نامی امامت عجمه سلجوقیه تاریخه ١١٩ سنه ندره عجمه سلجوقیه  
 ایچره عجمه سلجوقیه قتلعه حیا جانک ده امامت عجمه سلجوقیه تاریخه ١١٩ سنه ندره عجمه سلجوقیه  
 بقیه سلجوقیه و بنا برین قالیغ حریب آنا نه اعصه سلجوقیه تاریخه ١١٩ سنه ندره عجمه سلجوقیه  
 موصوع زامنک قریب قلم اولس و صلحتک ریاض اولدی مستحقین حیدر خانم زوم  
 نه سلجوقیه اولدی خط و اوجیه اولدی آری نه قیوم مجیده تواریخ سبانت  
 استلک دلات بیوش نمید اجوشه اوره عجمه سلجوقیه ولایات مدبرییه عجمه سلجوقیه  
 تاریخه ١١٩ سنه ندره عجمه سلجوقیه

مینیو



## **Ek. 24 BELGENİN TRANSKRİPSYONU**

### **Bâb-ı Âlî**

#### **Dâhiliye nezâreti**

#### **Aşâir ve muhâcirîn müdürîyet-i umûmiyesi**

#### **İskân şubesi**

#### **11581 umûmî**

Mardin merkez kazasına mülhak Tel Ermen karyesinde iskân olunan Çeçen mültecilerinin hayvanât ve edevât-ı zirâ'iyeleri mevcûd olduğu halde tohumluklarının mübâyâ'a sûretiyle tedârîki mümkün mümkün olamayacağı ve mahalli tekâlif-i harbiye anbarınca mikdar-ı kifayede tohumluk i'tâsı için iktizâ edenlere tebliğât îfâsı muhâcirîn müfettişliğinden alınan telgrafnâmede bildirilmiş ve keyfiyet harbiye nezâret-i celîlesine iş'âr olunmuş idi bu kere nezâret-i müşârun ileyhâdan vârid olan 22 Teşrin-i sani sene 332 tarihli ve 16378/819 numaralı tezkire-i cevâbiyede ordu-yı hümâyûnlar ile ihtiyacı olan mahaller ahâlisinin iaşelerinin temini iaşe-i umûmiye heyetine âid olduğu ve karye-i mezkûrede iskân edilen çeçen mültecilerinin tohumluk ihtiyacâtının dahi iâşe-i umûmiye heyetince te'mîn edilmesi muktezî bulunduğu bildirilmiş ve binâenaleyh tekâlif-i harbiye anbarından i'tâsı tensîb ve tervîc edilmemiş olmağla mevsim-i ziraatin karîn-i hitâm olması ve maslahatın derkar olan müsta'celiyeti hasebiyle mahallince lüzûm gösterilen bin ölçek hınta ve üç yüz ölçek arpanın merkûm mültecilere tevzî'i esbabının istikmâline delâlet buyrulması temennîsiyle işbu müzekkire idare-i umûmiye-i vilâyât müdürîyet-i aliyyesine takdîm kılındı

Fî 12 Kanun-ı evvel sene 332





## **Ek. 26 BELGENİN TRANSKRİPSYONU**

İdare-i umûmiye-i dâhiliye müdîriyeti

Kalem numarası: 140/ 66

**Dâhiliye nâzırı Tal‘ât Beğ Efendi’den ticaret ve ziraat nâzırı ...Beğ’e**

**13 Kanun-ı evvel sene 332**

Mardin merkez kazasına mülhak Tel Ermen karyesinde iskan olunan Çeçen mültecilerinin hayvanât ve edevât-ı zirâ‘iyyeleri mevcûd olduğu halde bunlar için muktezî bin ölçek tohumluk hınta ve üç yüz ölçek arpalık mübâya‘a sûretiyle tedârîki mümkün olamayacağı beyânıyla bunların mahallî tekâlîf-i harbiye anbarından verdirilmesi muhâcirîn müfettişliğinden alınan telgrafnâmede izbâr kılınmış ve keyfiyet harbiye nezâret-i celîlesine yazılarak alınan cevabda mezkûr tohumlukların ber-mûceb-i iş‘âr i‘tâsı münâsib görülemediği bildirilmiş olmasına ve mevsim-i ziraatda mürûr etmek üzere bulunmasına nazaran âcilen îfâ-yı muktezâsı menût-ı himem-i aliyyeleridir ol bâbda

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۲۶۹۱  
۲۵۵

رأید نفه بر صید

سلام  
ریا بکر ولایت محمد اخیجان قفق

دوئل افق حضرت  
 اداره محبتی رأید بر بنی افاده سر فوار در اولاد، شامه ملک تاریخ و ۱۹۵۱ میلادی در اولاد در اولاد  
 هوایید عار دینه تقاضا محله قراغی قریب اسطاد او نامه عیبه لاجر لرجه کماج اولادند محله  
 تدارک امر و استقامت بولیده بده ریای بکر ولایت حیوان محله لای فاملا عیبه حکیم بده عیبه  
 اید لیکه عیبه کماجیه راه نوبها محله تدارک و توزیع عیبه ولایت محله کماجیه بده محله  
 بر تونا صریبان وقوع بولیدند دو ساطک کماجیه بکنده طولای کماجیه بده در عیبه کماجیه  
 باید و عیبه اید بیکه و بولیده ولایت ریجانه کماجیه بکنده بوزده و توزیع و سده سابقه  
 نظر بوزده عیبه بده سده تقاضا قده عیبه ولایت شالانرا عیبه بوزده بیدرینه  
 وجهه المتوقع ریکه طرفه بده محله تدارک و سقده ده اسطاد بولیدند شالانرا عیبه  
 ریاست در عیبه اردو قوما الفقیه باید بیکه محله عیبه و تقاضای انار لکنه لزومی  
 قضا محله زخارک قضا عیبه معک اید بیکه تقبیر ده بیکه و آنچه اردو لکنه ان سیه  
 و الزم بر عیبه سعه اولاد و عیبه و عیبه از عیبه ی اجتهاد بده و آنچه اردو لکنه  
 مذکور اردو لکنه و لکنه اولاد و لکنه بده ولایت شالانرا عیبه و مذکور اردو لکنه  
 آنچه بده آس لکنه دو عیبه رضایقه اولاد و عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه  
 عیبه عیبه اید بیکه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه  
 بایز لکنه و کماجیه ولایت شالانرا عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه  
 قوما الفقیه و لکنه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه  
 اولاد امر و قوما عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه عیبه

۹

## Ek. 28 BELGENİN TRANSKRİPSYONU

Ticaret ve Ziraat Nezareti

Dahiliye Nezareti Celilesine

102691 Areli

Hulasa:

225 Numera

Diyarbakir Vilayeti Tohumluk İhtiyacı Hakkında

Devletlü efendim hazretleri

İrâde-i umûmiye-i dâhiliye müdürîyeti ifadesiyle şeref-vârid olan 14 Kanun-ı evvel 332 tarihli ve 8954/296 numaralı tezkire-i aliyye-i dâverîleri cevabıdır. Mardin kazasına mülhak Tel Ermen karyesinde iskan olunan Çeçen muhacirlerinin muhtac oldukları tohumluğun tedârîki emr ü iş'âr buyrulmuş ise de Diyarbakir vilayeti hubûbât mahsûlâtı kâmilen cihet-i askeriyeye hasr ve tahsîs edildiği cihetle muhtâcîn-i zürrâ'a ta'vîzan tohumluk tedârik ve tevzî'i zımında vilâyete mahmûl-i tahsîsâtıdan şimdiye kadar bir gûnâ sarfiyât vukû' bulunmadığı ve vesâitin kifâyetsizliğinden dolayı mahal-i sâireden dahi tohumluk hubûbât mübâya'a ve celb edilemediği ve bu yüzden vilâyet zer'ıyyâtının geçen seneye nisbetle yüzde otuz ve sinîn-i sâbıkaya nazaran yüzde yetmiş raddesinde noksan kalacağı vilâyet-i müşarun ileyhâ ziraat müdürîyetinden bildirilmesine ve hasebü'l-mevki' diğer taraflardan tohumluk tedârik ve sevkine de imkan bulunmamasına binaen levâzımât-ı umûmiye ri'yâsetiyle dördüncü ordu kumandanlığınca yapıldığı gibi mahalleri a'sâr ve tekâlîf anbarlarından lüzûmu mikdar tohumluk vezehâirin karzan itasına müsâ'ade edilmediği takdirde ikinci ve altıncı orduların en emîn ve elzem bir zahîre menba'ı olan ve gâyet vâsi' ve feydzâr araziyi ihtivâ eden ve iki senedir gerek mezkûr orduları ve gerek civâr vilâyâtı besleyen vilâyât-ı müşarun ileyhâ seknesinin ve mezkûr orduların altı yedi ay sonra dûçâr-ı müzâyaka olmamasını ve zer'ıyyâtın hadd-i lâyıkına iblâğını te'mînen harman zamanında aynen iade edilmek sûretiyle muktezî tohumluğun vilâyet-i müşarun ileyhâya itâsı ehemmiyetle ikinci ordu kumandanlığına yazılmış ve keyfiyet vilâyet-i müşarun ileyhâda bildirilmiş ve binâenaleyh ihtiyâc-ı vâkı'ın raf'ı gerek mezkûr kumandanlıkça ve gerek vilâyet-i müşarun ileyhâca gösterilecek müsâ'adât ve icra'ata vâbeste

bulunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir fî 9 Rebiülevvel  
sene 335 ve fî 21 Kanun-ı evvel sene 332

Ticâret ve ziraat nâzırı

Ahmed

Fi a Rebi'ülevvel Sene 1335 ve fî 21 Kanun-ı evvel sene 332



### **Ek. 30 BELGENİN TRANSKRİPSYONU**

İdare-i umûmiye-i dâhiliye müdîriyeti

Evrak numarası: ticaret 311

Kalem numarası: 148/10

Tarih-i tebyîzi: 26

**İdare-i umûmiye-i vilâyet müdürü Lütfi Beyefendiden aşâir ve muhâcirîn  
müdîr-i umûmîsi vekîli Hamdi Beğ'e** **25 Kânûn-ı evvel**  
**sene 332**

İskan şubesinde muharrer 12 Kanun-ı evvel sene 332 tarihli ve 11581 numaralı tezkire-i aliyyeleri cevabıdır. Mardin kazasına mülhak Tel Ermen karyesinde iskan olunan Çeçen muhacirlerinin muhtâc oldukları tohumun te'mîni hakkında ticâret ve ziraat nezâret-i celîlesinden cevâben vârid olan tezkirenin sûreti leffen irsâl kılınmış ve ber-mûceb-i iş'âr îfâ-yı muktezâsı lüzûmu da Diyarbekir vilâyeti vekâlet-i aliyyesine telgrafla teblîğ edilmiş olmağla müzekkire takdîm kılındı



## **Ek. 32 BELGENİN TRANSKİRPİYONU**

İdare-i umûmiye-i dâhiliye müdürîyeti

Evrak numarası: ticaret 311

Kalem numarası: 148/10

Tarih-i tebyîzi: 26

**Dâhiliye nâzırı Talat Paşa tarafından Diyarbekir vâli vekîli Bedreddin Bey'e**

**fî 25 Kanun-ı evvel sene 332**

Mardin'in Tel Ermen karyesindeki Çeçen muhacirlerinin muhtac buldukları tohumun harman zamanında aynen iade edilmek sûretiyle itâsı lüzûmunun ehemmiyetle ikinci ordu kumandanlığına yazıldığı ve vilâyete de ma'lûmât verildiği ziraat nezâretine bildirildiğinden mezkûr kumandanlıkla bi'l-muhâbere iktizâsının sür'at-i îfâ ve inbâsı



مردم	تعداد	مجموعه	نوع	ملاحظات
مرد	زن	کلی	نوع	ملاحظات
<p>دو نفر در دهه ...  تعداد ...  مرد ...  زن ...  کلی ...  نوع ...  ملاحظات ...</p>				

### **Ek. 34 BELGENİN TRANSKRİPSYONU**

Evrak numarası: 82/31

Tesvid tarihi: 3 Kanun-ı sani sene 303

Tebyîz tarihi: 6 ca sene 305

Dervîş Beye

Umûm numarası: 7 Kanun-ı sani sene 303

#### **Zor mutasarrıflığına**

Dâhil-i livâda ve merkeze karîb bir mahalde çekirge tohumu olacağı haber alındığından ve bunun şimdiden itlâfi çaresine bakılmazsa hasebü'l-civâriye ol tarafa îrâs-ı zarar edeceği melhûz bulunduğundan bahisle icrâ-yı îcâbı Mardin mutasarrıflığından bildirildiği Diyarbekir vilâyetinden iş'âr kılınmış ve çekirge mazarrâtının derecâtı âşîkar ve bunun vaktiyle mahv ve itlâfi esbâbı tehiyye edilmez ise civarının dahi hasara uğrayacağı derkâr buyrulmuş olmağla vilâyet-i müşarun ileyhâdan vukû'u sûret-i iş'ârdan anlaşılınan tebliğât dâiresinde ve kemâil-i sür'atle mezkûr çekirge tohumları toplattırılarak itlâfi husûsuna mezîd-i ihtimâm ve ikdâm buyrulması bâbında



## **Ek. 36 BELGENİN TRANSKRİPSYONU**

### **Meclis-i vükelâ müzâkerâtına mahsûs zabt varakasıdır**

Tarih: arabî: 7 Receb Sene 310 / Rûmî: 16 Eylül sene 308

#### **Hulâsa-i meâli**

Birkaç seneden beri çekirge ve âfet-i semâviye gibi ârızalardan dolayı mevrû'âtca müsâb olduklarından bahisle iki senelik tarîk mükellefiyetinden mu'âfiyetleri hakkında nefis-i Mardin kasabası ahalisinden yirmi dokuz imzayı hâvî keşîde olunan telgrafnâme ve Diyarbekir vilâyetinden cevâben vukû' bulan iş'âr üzerine ticâret ve nâfi'a nezâretinden meb'ûs tezkire lede'l-havâle ol bâbda şûrâ-yı devlet dâhiliye dâiresinden kaleme alınan mazbata okundu

#### **Kararı**

İşbu mazbatada mezkûr ahalinin is'âf-ı müsted'âsı tezekkür edildiği dermiyân kılınmış ise de vilâyet-i merkûmenin siyâk-ı iş'ârâtından anlaşıldığına göre ahali-i mezbûrenin istid'âları karîn-i is'âf olur ise bunun mülhakât-ı sâireye de sirâyet edeceği ve emr-i tahsîli sektedâr eyleyeceği cihetle tervîc-i müsted'â câiz olamayacağından bahisle ona göre vilâyet-i mezkûreye cevâb yazılmasının ticâret ve nâfi'a nezâretine iş'ârı kararlaştırıldı



## Ek. 38 BELGENİN TRANSKRİPSYONU

### Telgrafnâme

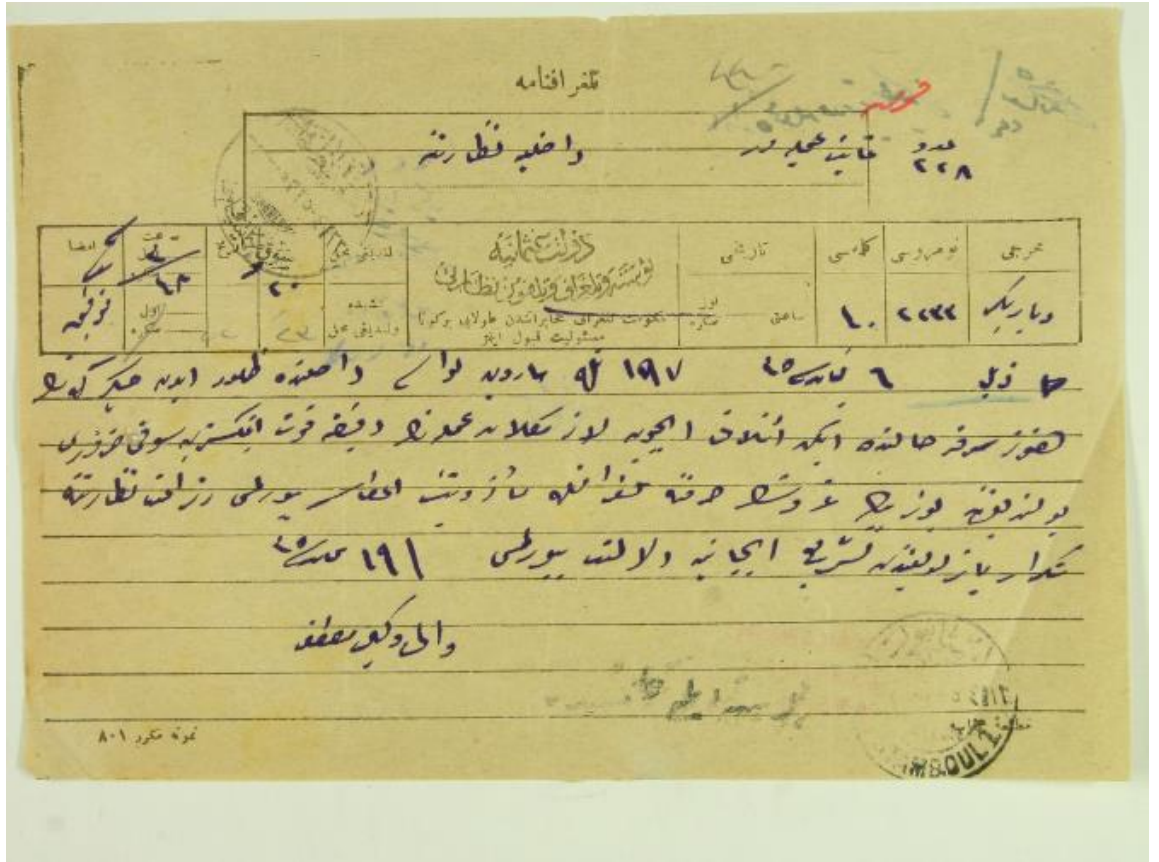
Aceledir

Mahreci: Diyarbekir kelimesi: 50

### Dâhiliye nezâretine

Cempe ve Kul Ermiş mevki'lerinde çekirge zuhûr eylesine mebnî henüz serefe hâlinde iken itlâfı için lâzım gelen amelenin dakîka fevt etmeksizin sevki zarûrî bulunduğundan bunun için yüz bin kuruşun tarafına telgrafla (silik) buyrulmasına müsâra'at nizâmâtına bildirildiğinden tesrî'-i îcâbına delalet buyrulması

Vali vekili Nâdir



## **Ek. 40 BELGENİN TRANSKRİPSYONU**

### **Telgrafnâme**

Gâyet müsta‘celdir

### **Dâhiliye nezâretine**

Mahreci: Diyarbekir

Numarası: 2233

Kelimesi: 40

Zeyl 6 Nisan sene 35 197’...Mardin livası dâhilinde zuhûr eden çekirgenin henüz sirket hâlinde iken itlâfi için lâzım gelen amelenin dakika fevt etmeksizin sevki zarûrî bulunduğundan yüz bin kuruşun sarfına telgrafla me’zûniyet i’tâsı buyrulması ziraat nezâretine tekrar yazdırıldığından tesrî’-i icabına delâlet buyrulması fî 19 Nisan sene 35

Vali vekili Mustafa





## **Ek. 42 BELGENİN TRANSKİRPİYONU**

Evveliyat numarası: 209...


Tevdî' tarihi: 69/147

Tesvîd tarihi: 13 Nisan sene 35

### **Nâzır Mehmed Ali Beğ Efendi'den ticaret ve ziraat nâzırı Edhem Beğ'e**

Cempe ve Kul Ermiş(?) mevki'lerinde zuhûr eden çekirgelerin henüz serefe hâlinde iken itlâfı zımında lâzım gelen amelenin dakika fevt etmeksizin sevki zarûrî bulunduğundan bahisle nezâret-i celîlelerine de iş'âr olunduğu vechle bunun için yüz bin kuruşun sarfına telgrafla me'zûniyet i'tâsı Diyarbekir vilâyetinde vekâletden alınan telgrafnâmede izbâr olunmağla muktezâsının müsâra'aten îfâsı bâbında

Serî'an tebyîzi

  
 ریاست مکتبہ عالیہ  
 وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفہ  
 قومی مدرسہ عالیہ  
 لاہور

درویشو اندام حضرتی  
 سالہ ۱۳۵۰ تاریخ ۲۷/۸/۱۳۵۰ زمرہ اولیٰ ذکرہ نفعہ تہذیبی ہواید۔ ماہ دسمبر لوسی اذخندہ طہوراید  
 جلد کتاب صرف ماندہ ایکہ اندامی خندہ لازم کلامہ عمدتک سرعندہ سوتی ضروری بولندہ و بوجہ خصوصیت بکورد وقوع بولہ جو  
 مصارف قائم بولورہ جلد کتاب تخصیصات نمونہ العارہ نہ نہ شریعت الہیہ یک فردتک صرفہ ماہ نفعہ تہذیبی نہ نہ محمد شہزادہ  
 مادونیت و برادریتہ و نفعہ تہذیبی درہ ۱۰ سالہ ۱۳۵۰ تاریخ ۲۷/۸/۱۳۵۰ زمرہ اولیٰ تحریرتہ ولایت دفتر اذخندہ تبلیغات  
 لازمہ اجرا قائمہ بولندہ عملیات اندامی فی ماموریہ تکلیفیک اہمیتہ تعقیباید۔ ان محصولاتک خسارہ قطعاً میداند  
 و برادریتہ می خصوصتک محمد تائبہ استعاری موجود۔ اولیادہ امر و فرمانہ حضرت سید الامامک۔

سالہ ۱۳۵۰ تاریخ ۲۷/۸/۱۳۵۰  
 تجارت و زراعت نامہ ناز  
 لاہور

## **Ek. 44 BELGENİN TRANSKİRPİYONU**

### **Ticaret ve Ziraat Nezareti**

Ziraat Müdüriyet-i Umumiyesi

Mahlas Me'ali: Mardin Livasında zuhûr eden ekirge hakkında

Dahiliye Nezâret-i Celilesi'ne

Devletl Efendim Hazretleri

(Silik) sene 335 tarih ve 27821/145 numaralı tezkireye cevabıdır. Mardin livası dâhilinde zuhûr eden çekirgenin hemen serefe halinde iken itlafı hususunda lazım gelen amelenin süratle sevki zarûrî bulunmasından ve bu husus in vuk'u bulacak masrafın karşılanmasında ekirge tahsisat-ı fevkledesinden Şimdilik iki bin uruŐun Maliye Nezareti Celilesinden mahalline telgrafla mezuniyet verildiğini ve Nezaret-i acziyeden de 20 Nisan sene 335 tarih ve 12/1325 nmeralı tahriratla vilayet defterdarlığından tebligat lazım icra kılınması bulunmakla ameliyat-ı itlafiye memrinin ihtiyaten takip edilerek mahsulatın hasarına kat'iyen meydan verilmemesi hususan mahallini tekiden iŐar-ı mevcde ol babda emr-u ferman hazret-i min lehul emirindir.

6 Mayıs 335



## **Ek. 46 BELGENİN TRANSKRİPSYONU**

İdare-i umûmiye-i dâhiliye müdürîyeti

Evrak numarası: Diyarbekir 228

Kalem numarası: 74/147

Tebyîz tarihi: 29

Tesvîd tarihi: 27 Nisan sene 335

**Nâzır Mehmed Ali Beğ Efendi'den Ticaret ve Ziraat nâzırı Edhem Beğ'e**

14 Nisan sene 335 tarihli ve 17821 numaralı tezkireye zeyldir. Mardin livası dâhilinde zuhûr eden çekirgenin henüz serefe halinde iken itlâfı zımında lâzım gelen amelenin dakika fevt edilmeksizin sevki zarûrî bulunduğundan yüz bin kuruşun sarfına telgrafla me'zûniyet i'tâsı lüzûmunun tekrar nezâret-i celîlelerine yazıldığı Diyarbekir vilâyet-i aliyyesinden bu kerede alınan telgrafnâmede iş'âr edilmekle iktizâsının tesrî' ve inbâ buyrulması bâbında

Serî'an tasvîb



## **Ek. 48 BELGENİN TRANSKRİPSYONU**

Evveliyat numarası: 137 ticaret

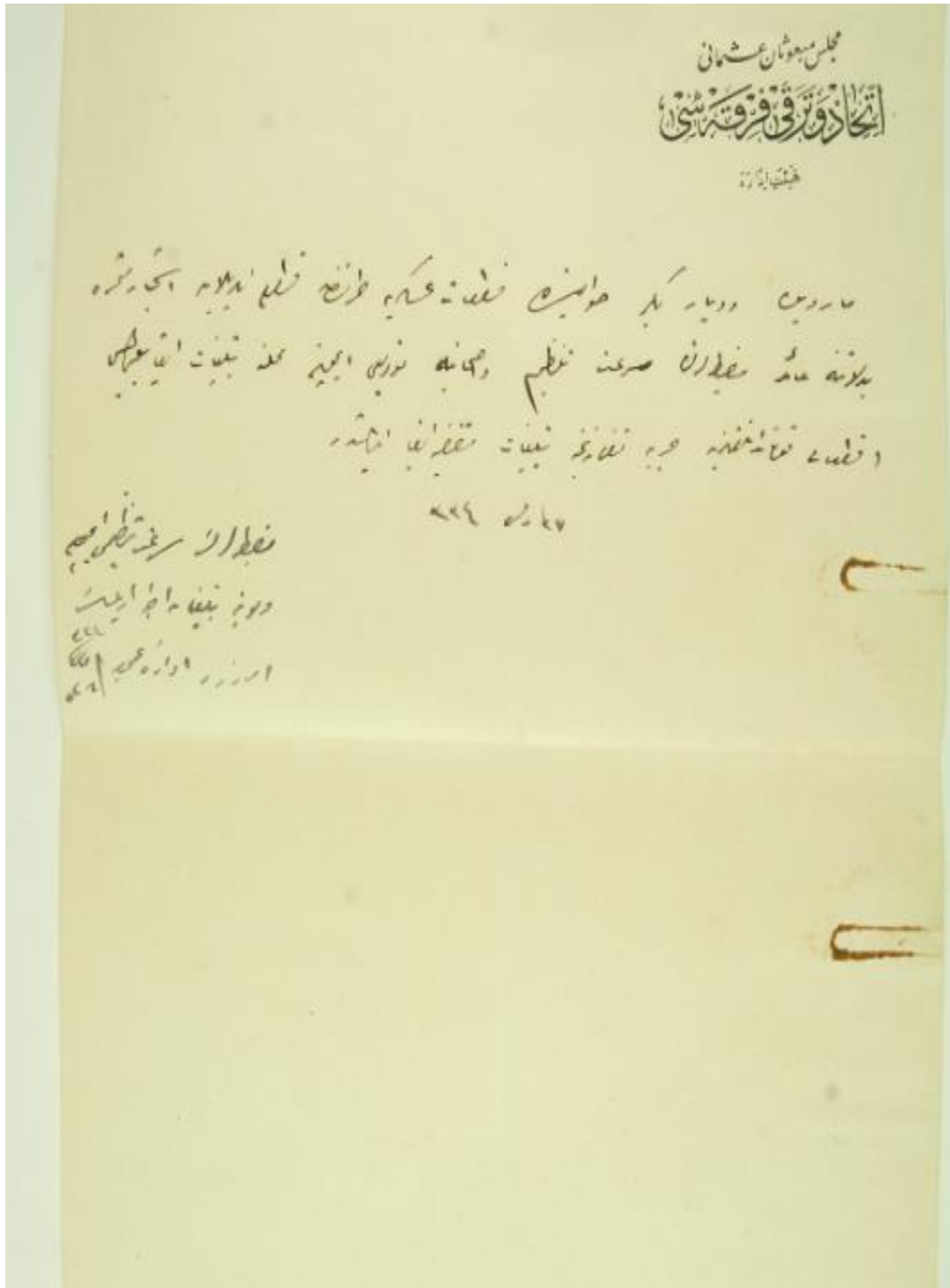
Tevdi‘ tarihi: 51/181

Tesvîd tarihi: 8 Mayıs sene 35

### **Nâzır Mehmed Ali Bey Efendi’den Diyarbekir vilâyeti vekâlet-i aliyyesine**

6 ve 19 Nisan sene 335 tarihli iki kıt‘a telgrafnâme-i vâlâları cevâbıdır Mardin livâsı dâhilinde zuhûr eden çekirgenin henüz serefe hâline iken itlâfı zımında lâzım gelen amelenin sür‘atle sevki zarûrî olup bu husûs için vukû‘ bulacak mesârifeye karşılık olmak üzere çekirge tahsîsât-ı fevka’l-âdesinden şimdilik elli bin kuruşun sarfına mâliye nezâret-i celîlesinden mahalline telgrafla me’zûniyet verdirilmiş ve 39 Nisan sene 35 tarihli ve 12/1325 numaralı tahrîrâtla defterdarlığa tebliğât icrâ kılınmış olduğu beyânıyla ameliyât-ı itlâfiyyenin me’mûrîn-i mülkiyece ehemmiyetle taâkibiyle mahsûlâtın hasârına kat‘iyyen meydan verdirilmemesi lüzûmu ticâret ve ziraat nezâret-i celîlesinden cevaben alınan tezkirede izbâr olunmağın muktezâsının îfâsı bâbında





## **Ek. 50 BELGENİN TRANSKRİPSYONU**

**Meclis-i meb'ûsân-ı Osmânî**

**İttihâd ve Terakkî Fırkası**

**Heyet-i İdâre**

Mardin ve Diyarbekir havalisinde kıta'ât-ı askeriye tarafından kat' edilen eşcâr-ı müsmire bedelâtına âid mazbataların sür'at-i tanzîm ve ashâbına tevdî'i için mahalline tebliğât iş'âr buyrulması ve kıta'ât kumandanlıklarına harbiye nezâretince tebliğât-ı mukteziye ifa edilmiştir

27 Mayıs sene 334

Mazbataların sür'at-i tanzîmi için ve ...tebliğât icrâ edilmek emrinde idare-i umûmiye fi 26 Mayıs sene 334



## Ek. 52 BELGENİN TRANSKRİPSYONU

İdare-i umûmiye-i dâhiliye müdîriyeti

Mürseli: Nâzır Tal'at Paşa

Mürsel-i ileyhi: Diyarbekir vâlisi Şevket Bey

Tarih-i tesvîdi: 27 Mayıs sene 334

Tarih-i tebyîzi: 28 Mayıs sene 34

Mardin ve Diyarbekir havalisinde kıta'ât-ı askeriye tarafından kat' edilen eşcâr-ı müsmire hakkında harbiye nezâretine kıta'ât kumandanlıklarına tebliğât ifa edilmekle vilâyetçe de eşcâr-ı mezkûre bedelâtına âid mazbataların serî'an bi't-tanzîm ashâbına tevdî'i ve netîcesinin inbâsı

Ek. 53



*Fotoğraf / Photograph*

Yerel giysi ve çarığıyla Mardinli Çeçen asıllı bir köylü.  
*Yıl, 1920*



*Fotoğraf / Photograph*

Yerel giysi içindeki Mardinli Çeçen asıllı bir köylü kıza.  
*Yıl, 1902*

**EK. 55**



**Anne ve Çocukları Harman Zamanı Mardin**

<b>Tezin Adı</b>	<b>Ad Soyad</b>	<b>Yılı</b>
<b>TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E MARDİN SANCAĞI'NDA ZİRAAT</b>	<b>BİLAL BİLGİÇ</b>	<b>AĞUSTOS 2014</b>



